

Soproni Szemle

2018. második szám

hetvenkettedik évfolyam

TARTALOMJEGYZÉK

KOLOSTOROK ÉS SZERZETESRENDEK A NYUGAT-DUNÁNTÚLON

F. ROMHÁNYI BEATRIX: Kolostorhálózat, területfejlesztés, régiók a Borostyán-út mentén	119
KÁDÁR ZSÓFIA: A soproni jezsuita kollégium működésének első szakasza (1636–1671).....	147
VAJK ÁDÁM: A levéltárak titkos élete. A Csornai Premontrei Apátság levéltárainak évszázadai	187

SOPRONI ARCOK

NAGY ROLAND – TURBULY ÉVA: In memoriam Mollay Erzsébet (1949. október 31. – 2018. február 15.)	198
DOMINKOVITS PÉTER: Harald Prickler (1934–2018) emlékezete	201

SOPRONI KÖNYVESPOLC

GÁLOS MIKLÓS: Krisch András – Tóthné Szlavkovszky Mariann: A soproni evangélikus gyülekezet évszázadai. Kiállítási katalógus. Soproni Evangélikus Egyházközség Gyűjteményei, Sopron, 2017. 110 p.	204
KLINYECH BARBARA: Fazekas István – Kádár Zsófia – Kökényesi Zsolt (szerk.): Jezsuita jelenlét Győrben a 17–18. században. Győr, 2017. 412 p.	207
SZENDE KATALIN: Horváth József: Győr lakóinak mindennapi élete a 17. században. Győr, 2017. 336 p., 16 tábla	210
SZOKOLAY DOMOKOS: Bank Barbara: Sopron 1956. Sopron város eseményei a forradalom és szabadságharc alatt. Sopron, 2017.	216

KOLOSTOROK ÉS SZERZETESRENDEK A NYUGAT-DUNÁNTÚLON

F. Romhányi Beatrix

Kolostorhálózat, területfejlesztés,
régión a Borostyán-út mentén

Egy helytörténeti folyóiratban illik a településről, legfeljebb a szűkebb régiójáról szóló cikkeket közölni. Annak, hogy ez a cikk mégsem ilyen témáról szól, az az oka, hogy ezúttal a kolostorok nem egyszerűen egyházi intézményekként, hanem mint a térség demográfiai és gazdasági fejlődésének indikátorai, illetve a területfejlesztés és a térszervezés eszközei kerülnek képbe. Persze, ebben az összefüggésben Sopronnak mint privilegizált szabad királyi városnak – Pozsonnyal együtt – fontos szerepe volt. Érdemes azonban szemügyre venni a régió egészét, ha látni szeretnénk a város és a vármegye helyét.

A középkori Sopron vármegye monostorhálózata nem tartozik a legsűrűbbek közé.¹ A Dunántúl más részeihez képest több a rövidéletű vagy kétes adatból ismert intézmény, illetve alapítási kísérlet. A Nyugat-Dunántúlon a kicsiny és sajátos helyzetű Moson vármegyét leszámítva Sopron vármegye területén indult el legkésőbb a kolostorhálózat kiépülése. Az első monostor a csornai premontrei prépostság volt az 1180-as években,

¹ A középkorral foglalkozó történészeknek ugyan többé-kevésbé egyértelmű, e helyt mégis szükségesnek látszik röviden kitérni a szerzetesrendek különféle típusaira. Monasztikusoknak nevezzük azokat a közösségeket, amelyek földbirtokokkal rendelkeznek, ebből származó jövedelmeik fedezik a közösség megélhetését, és az épületek fenntartását, bővítését, sőt, a szegényeknek szánt alamizsnára is szokott jutni belőle. Egy részük a benedeki regulát követi, tagjai neve latinul *monachus* és apátságai vannak (pl. bencés, ciszterci). Ők a 9. századtól kezdve Európa-szerte fokozatosan kiszorultak a lelkipásztori munkából. Más részük a Szent Ágoston-féle regulát használta, tagjaik lelkipásztori munkát is végeztek, ezért kanonokoknak hívták őket, monostoraik pedig prépostságok (pl. premontreiek, Ágoston-rendi kanonokok különféle ágai). A szerzetesrendek másik nagy csoportja a koldulórendeké. Közülük a legismertebbek és legelterjedtebbek a ferencesek és a domonkosok. Birtokaik a középkorban nem vagy alig voltak, helyette alamizsnából éltek. Fő feladatuk a lelkipásztori munka és a misszió volt. A szerzetesrendek harmadik középkori csoportja a remeterendeké. Ezek sohasem voltak nagyon elterjedtek, kis közösségekben éltek, regulájuk pedig lehetett bencés vagy ágostonos is. Többségüket a 11. században alapították Itáliában és Nyugati-Alpokban. A középkorban közülük csak a karthauziak telepedtek meg tartósan Magyarországon. A remeterendek alapításának újabb hulláma a 13. században volt, ezeknek a közösségeknek a többsége azonban idővel a koldulórendekhez idomult. Ebbe a körbe tartoznak az Ágoston-rendi remeték és a karmeliták, de sok szempontból a magyarországi alapítású pálosok is. Végül a középkori szerzetesség sajátos formáját képviselték az ispotályos és lovagrendek. Csak egy részüknek volt katonai ága (pl. johannita, templomos, Német Lovagrend), akik a Szentföld mellett Európa különböző hadszínterein is feltűntek (Ibériai-félsziget, Litvánia, de részt vettek pl. a Muhi csatában is). Más részük kifejezetten csak ispotályok fenntartására szerveződött (pl. antonita, Szentlélek-rend), de ispotályaik a lovagrendeknek is voltak. Az ispotályos rendek többségét a 13. század végétől az Ágoston-rendi kanonokok közé számították.

amelyet a borsmonostori ciszterci apátság követett a század legvégén.² Valószínűleg a 13. század első harmadában Ágoston-rendi prépostságot alapított az Osl nem Márcon,³ 1240 körül pedig a csornai premontrei prépostságból érkeztek szerzetesek Horpácsra, vélhetően ugyancsak az Oslók hívására.⁴ Utóbbiak valamikor 1270 és 1294 között elhagyták Horpácsot, és 1295-ben már egy Ágoston-rendi prépost beiktatásáról emlékezett meg oklevél. Az Árpád-kor végén Sopronban és környékén a lovagrendeknek is voltak házaik. Magában a városban 1250-ben már házzal rendelkeztek a johanniták, a templomosoknak pedig Keresztény faluban volt preceptoriumuk legkésőbb 1280-tól a rend 1312-es feloszlatásáig. A megye első koldulórendi kolostora az 1250-es években épült soproni ferences kolostor volt.⁵ A késő középkorban már csak két intézménnyel egészült ki a hálózat: 1386-ban a kismartoni ferences, 1482-ben pedig a bánfalvi pálos kolostorral. Mellettük még egy alapítási kísérletről kell megemlékezni: 1475-ben Ulrich von Grafeneck Sopronkertesén (Baumgarten im Burgenland) alapított egy pálos kolostort, ez azonban 1493-ban leégett, és leánya, Elisabeth Toppl a birtokait végül 1525-ben a bánfalvi pálosoknak adta.⁶ Végezetül meg kell említeni egy, valószínűleg tévedésből „keletkezett” monostort is. A majádi monostor, amelyet egy 1328-ban átirát 1277-es oklevélre alapozva volt szokás feltételezni, nagy valószínűség szerint vagy elírás, vagy hamisítvány.⁷ (1. táblázat)

Helynév	Rend	Alapítás	Megszűnés
Bánfalva	pálos	1482	1529
Sopronkertes	pálos	1475	1493/1525
Borsmonostor	ciszterci	1194	1532
Csorna	premontrei	1180-1190	1542

² Az egyes kolostorokra vonatkozó adatokat, további szakirodalommal ld. Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon, főszerk. F. Romhányi Beatrix, CD-ROM, Budapest: Arcanum, 2008.

³ A márci és a horpácsi prépostság azonossága Némethy Lajos óta többször felmerült, legutóbb azonban a két prépostság önállósága mellett érvelt Körmendi Tamás: A sopronhorpácsi monostor Árpád-kori történetének vitás kérdései. Soproni Szemle 57 (2003), 276–288, a teljes korábbi szakirodalommal (a továbbiakban: Körmendi 2003).

⁴ Körmendi 2003; Bazsó Gábor: Sopronhorpács, plébániatemplom. Szerk. Horler Miklós. (Lapidarium Hungaricum, 3. Győr-Moson-Sopron megye, I.) Budapest, 1995; Bazsó Gábor: Újabb töredékek a sopronhorpácsi templom karzattartó boltozatából és déli kapujából. Műemlékvédelmi Szemle 7 (1997), 60–62.

⁵ Szende Katalin – Kücsán József – Jankó Ferenc: Sopron város történeti helyrajza, in: Magyar Várostörténeti Atlasz I: Sopron, Sopron, 2010, 15–17 (a továbbiakban: Szende–Kücsán–Jankó 2010). A kolostort először 1278-ban említik, de elhelyezkedése illeszkedik az évtizedekkel korábbi telekosztási rendszerbe.

⁶ A sopronkertes és a bánfalvi pálos kolostorról bővebben ld. F. Romhányi Beatrix: Pálos kolostorok Sopron környékén. Soproni Szemle 61 (2007), 246–254 (a továbbiakban: F. Romhányi 2007).

⁷ Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Szerk. Takács Imre, Pannonhalma, 2001, 545 [Hervay F. L. írása].

Horpács	premontrei> Ágostonrendi kanonok	1240k > 1270-1294	1358u
Keresztény	templomos	1264	1312
Kismarton	ferences	1386	1525
Majád	?	1277e	1277u
Márcfalva	Ágostonrendi kanonok	1222–1223	1413e
Sopron	johannita	1250	1650
Sopron	ferences	1250-1260	1787

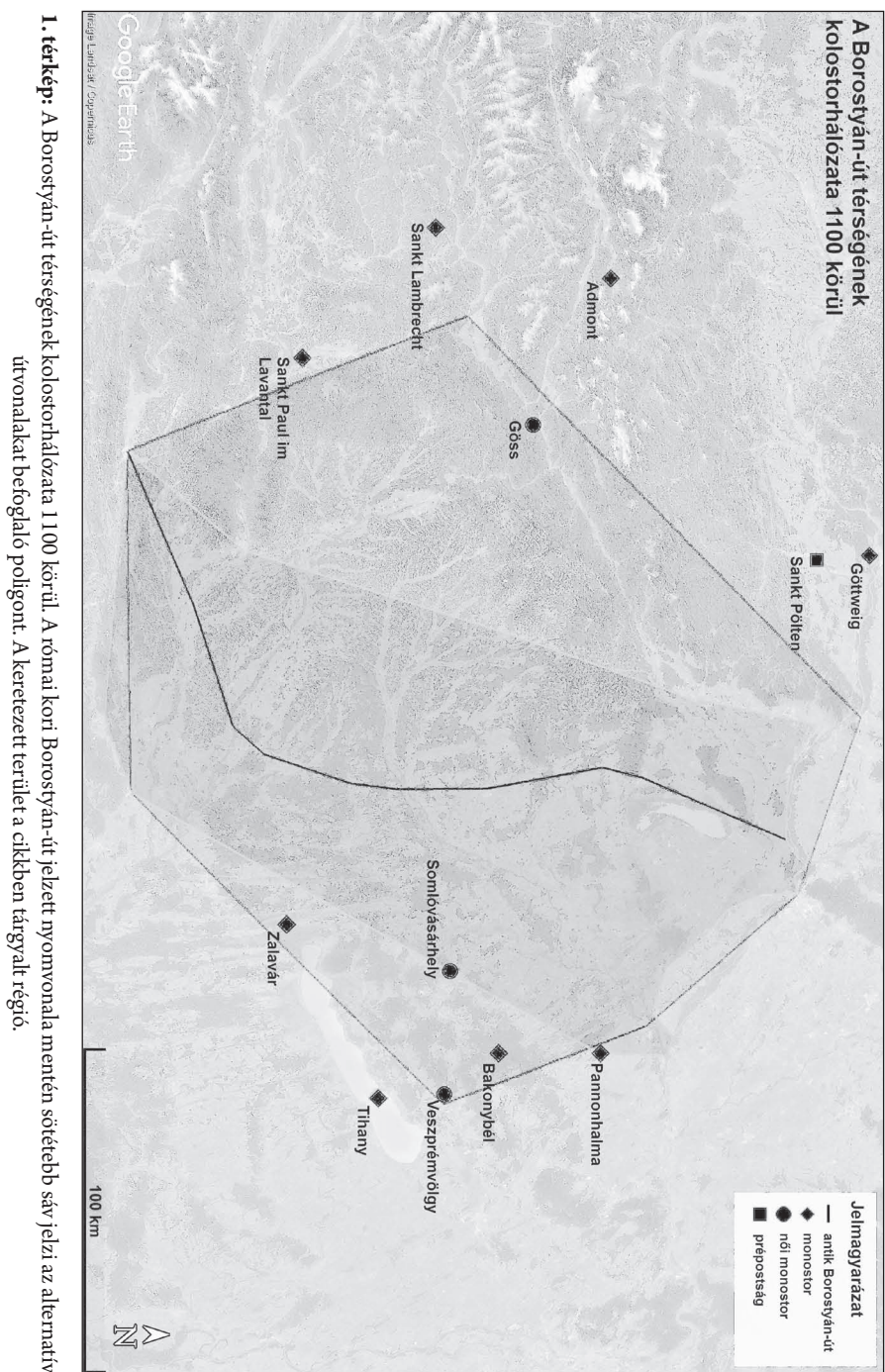
1. táblázat: Sopron vármegye középkori szerzetesközösségei (dőlt betűvel a rövid életű vagy a szakirodalomban szereplő kétséges intézmények)

Ennyi kolostorról elemzést írni nemigen lehetne, de egy-két jellegzetesség azért látható. Egyrészt szembetűnő, hogy az országnak ezen a nyugati részén, ahol az általános vélekedés szerint a kereszténység elég hamar gyökeret vert (ezt igazolják a korai templomok is), a monostorok rendkívül későn tűntek fel, sőt, a bencések egyáltalán nem is telepedtek meg, mi több, még birtokaik sem voltak erre felé. Az is feltűnő, hogy a kolostorok kis számához képest az országosnál jóval nagyobb arányban voltak jelen a lelkipáasztorkodással foglalkozó közösségek. Már a legkorábbi monostor is egy premontrei prépostság volt, a következő évszázadban pedig megjelentek a ferencesek és az Ágostonrendi kanonokok is. Utóbbiak az országban egyébként nem sok helyen éltek, prépostságaik nagyrészt a pécsi egyházmegyében sűrűsödtek. Harmadikként említhetők a johanniták és a templomosok házai Sopronban, illetve Keresztényben a 13. század második felében. A lovagrendi házak száma nem volt túl nagy az országban, így közel egyidejű megtelepedésük a térségben mindenképpen figyelmet érdemel. A negyedik eltérés az országos trendektől a pálosok rendkívül kései megtelepedése, amit ráadásul egyértelműen össze lehet kötni Mátyás és III. Frigyes 1463-as békekötésével, illetve azzal, hogy az ennek nyomán a magyar királyhoz visszakérült területek és azok birtokosai lojalitásukat kívánták kifejezni az alapításokkal.⁸ Megemlíthetjük továbbá a domonkosok teljes hiányát is.

Ahhoz, hogy helyükre kerülhessenek a mozaik darabjai, érdemes kiterjeszteni az elemzés kereteit a Nyugat-Dunántúlra és a vele szomszédos osztrák területekre, vagyis nagyjából a Bécs–Judenburg–Celje–Ludbreg–Veszprém–Pozsony hatszögre. **(2. táblázat)** Ez lényegében az egykori Pannonia római provincia nyugati fele.⁹ Az így lehatárolt térség egészére jellemző, hogy 11. századi monostorok csak a keleti és a nyugati peremén találhatók **(1. térkép)**. A magyar oldalon Pannonhalma (bencés, 997 előtt), Bakonybél (bencés, 1019 körül), Zalavár (bencés, 1019), Veszprémvölgy (görög apácák, 1018 körül),

⁸ F. Romhányi 2007.

⁹ Bár maga a kötet csak a középkori Magyarország emlékeiről szól, de ebben az értelemben használta a kifejezést Valter Ilona is a nyugat-dunántúli templomokról német nyelven megjelent könyvének címében (Ilona Valter: Romanische Sakralbauten Westpannoniens, Eisenstadt, 1985).

illetve a túloldalon Göss (bencés apácák, 1004)¹⁰ az 1000 körüli években létesült. Somlónásárhelyről (bencés apácák) 1329-ben szintén úgy tudták, hogy Szent István alapította, feltehetően valamikor 1028 és 1038 között.¹¹ A következő évtizedekre csak a tihanyi bencés apátság (1055) és a közelében eredetileg orosz területekről érkezett szerzetesek által lakott remetesség (1055 körül) alapítása esik. A felsorolásból látható, hogy a monostorok többsége a Magyar Királyság területén volt és egy, a Borostyán-út alternatívájaként, attól keletre húzódó és Itália felé vezető, illetve egy másik, Győrből a tihanyi révén keresztül délkelet felé vezető közlekedési folyosóhoz igazodott. Az is figyelemre méltó, hogy az osztrák oldalra eső Göss azon a ponton épült, ahol az Admont felől érkező út a Bécs–Semmering–Judenburg útba torkolt, és a monostor közelében volt Bruck an der Mur, ahol ugyanebbe az útba becsatlakozott a Mura völgyén felfelé vezető út. Maga az apáca kolostor bajor kapcsolatokkal rendelkezett és alapításakor közel s távol az egyetlen monostor volt a keleti Alpokban. A későbbi 11. századi alapítások közül Sankt Lambrecht (bencés, 1029) és Admont (bencés, 1074) tőle nyugatra helyezkedtek el, míg Sankt Paul im Lavantal (Karintia, bencés, 1091) a Judenburgból délkeletre, a Borostyán-út felé vezető úton állt.¹²

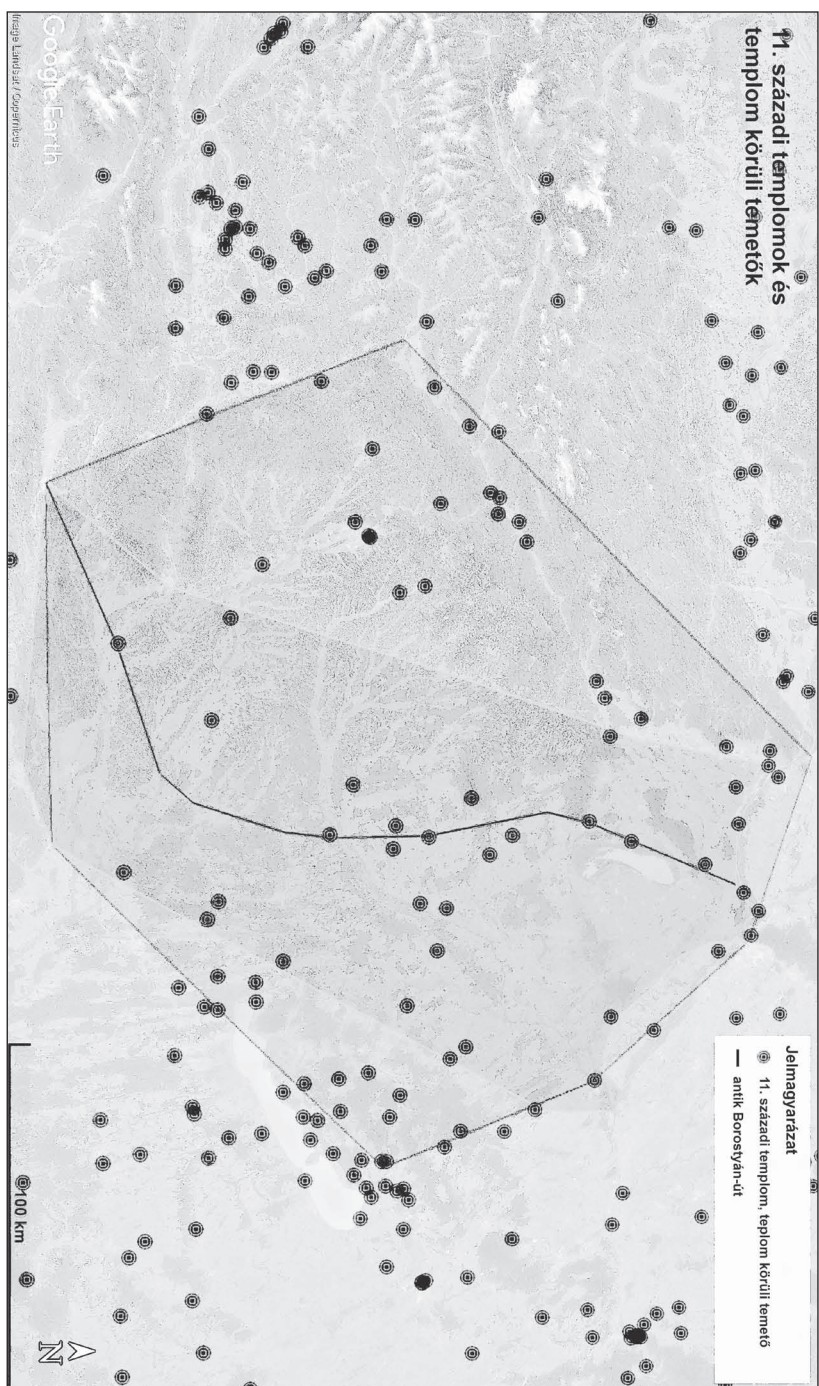
A tárgyalt, közel 40.000 km²-es terület nagy része a 11. században a Magyar Királyság és a Német-Római Birodalom között húzódó gyepű volt, a későbbiekben nagyjából fele-fele arányban tartozott a két országhoz. A régészeti leletek és néhány írott forrás, valamint helynévi adatok alapján azonban ez egyáltalán nem jelentette azt, hogy teljesen lakatlan lett volna. A Bécsi-medence és a Fertő-tó vidékén legalább tizenhét korai, 11. századi vagy korábbi templomról, illetve templom körüli temetőről tudunk **(2. térkép)**.¹³

¹⁰ Göss alapítója Adula von Leoben volt, akinek testvére Hartwig salzburgi érsek, férje, Aribó pedig a salzburgi érsek vazallusa és az érsekség kelet-alpi birtokainak vogtja volt. A monostort egy olyan birtokon alapították, amelyet Aribó felmenői Gyermekek Lajostól kaptak. 1020-ban a monostort átadták II. Henrik császárnak. Ettől fogva a monostor birodalmi apátság (Reichsabtei) volt, a térségben az egész középkoron át az egyetlen.

¹¹ Paradisum plantavit, 528.

¹² Nem része a tanulmánynak, ezért csak röviden utalok arra, hogy a 9. században Karantánia néven említették a forrásokban azt a területet, amelyből később Karintia, Stájerország és néhány más, kisebb grófság kialakult. A jelen tanulmányban csak azokról az intézményekről lesz szó, amelyek a szorosan vett Stájerország területére estek. A Lavantal fontosságát és viszonylag nagy számú lakosságát jelzi, hogy a Sankt Paullal szomszédos Sankt Andrä települését már 860-ban említi oklevél *curtis ad Labantam* néven a salzburgi érsekség udvarházaként, és 890-ben már temploma is volt. 1212-ben II. Eberhard salzburgi püspök egy Ágoston-rendi prépostságot alapított, amelyet utóbb ugyanolyan magánpüspökség központjává tettek, mint amilyen Seckau is volt. Vö. Dehio-Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs. Kärnten. Neubearbeitung, Hrsg. Gabriele Russwurm-Biró – Anton Schroll, Wien, 2001³, 712–714.

¹³ Az ausztriai oldalon: Wien-Kaisermühle, Wien-Sankt Peter, Ottakring, Mödling, Unterlaa, Fischamend, Deutsch-Altenburg, Fischau, Neunkirchen, Pottschach, Lanzenkirchen; a magyar oldalon: Oroszvár (Rusovce), Pozsony, Dévény, Királyhida, Ruszt, Sopron. Dehio-Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs: Burgenland, Wien, 1980; Niederösterreich südlich der Donau, Wien, 2003; *Melzer, Gustav*: Archäologische Untersuchungen in der mehr als 1100 Jahre alten Stadtpfarrkirche St. Othmar zu Mödling, Mödling, 1982; *Illás, Martin*: Predrománsky kostol na Devíne, Historický zborník 21 (2011), 19–39.

2. térkép:

11. századi templomok és templom körüli temetők a mai magyar-osztrák határvidéken, régészeti és írott források alapján

A fontosabb települések közül Neunkirchent és Sopront 9. és 11. századi, Pozsonyt talán 10., biztosan 11. századi forrás említi. Emellett több kora középkori kohót sikerült feltárni,¹⁴ ami arra utal, hogy a határvédelem mellett a terület népessége fontos gazdasági feladatot is ellátott. A Fertőtől délre, a magyar oldalon számos helyen megtalálható gypevasérc mellett a Rax oldalában réz bányászható, és esetleg az arany kitermelése is elképzelhető.¹⁵ Némileg hasonló a helyzet Szombathely és Vasvár térségében is, azzal a különbséggel, hogy ott csak vasérctelepek találhatók, kizárólag a határ magyar oldalán. A vastermelés jelentőségére a térségben több helynév is utal, pl. maga Vasvár, de a Tömörd és a Csátár helynév is, hogy csak néhányat említsünk. Sopron környékén Kismarton német Eisenstadt neve említhető ebben az összefüggésben. A stájer részen az érclelőhelyek a Borostyán-úttól jóval nyugatabbra, Judenburg környékén, az Alpokban találhatók, az Admont melletti sólelőhelyek pedig még tovább nyugat felé. Ezek a tényezők együttesen oda vezettek, hogy a régió erős uralkodói kontroll alatt állt, ami – úgy tűnik – nem fért össze azzal, hogy monastorokat alapítsanak ebben a sávban. Sőt, amint láthattuk, még a vizsgált régió peremén lévő monastorok is kivétel nélkül, így vagy úgy, de uralkodói magánegyházak voltak, amelyeknek birtokai a 11. században nem terjedtek ki erre a sávra.

Helynév	Rend	Alapító	Terület	Alapítás ideje
1. Pannonhalma	bencés	Géza fejedelem	M	997e
2. Göss	<i>bencés apáca</i>	<i>Adula von Leoben > II. Henrik</i>	S	<i>1004>1020</i>
3. Veszprémvölgy	görög apáca > ciszterci apáca	Szent István	M	1018>1213
4. Zalavár	bencés	Szent István	M	1019
5. Bakonybél	bencés	Szent István	M	1019k
6. Somlóvásárhely	bencés apáca > premontrei apáca	Szent István (?)	M	1038e>1511
7. Tihany	bencés	I. András	M	1055
8. Tihany-Oroszkő	görög	I. András	M	1055k
9. Gloggnitz	<i>bencés (perjelség)</i>	<i>Vornbach apátság</i>	A	<i>1100k</i>
10. Almád	bencés	Atyusz nb. Bánd ispán	M	1117
11. Rein	<i>ciszterci</i>	<i>Leopold v. Traungau stájer örgróf</i>	S	<i>1129</i>

¹⁴ Összefoglalóan ld. *Gömöri János*: Az avar kori és Árpád-kori vaskohászat régészeti emlékei Pannoniában. (Magyarország iparrégészeti lelőhelykatasztere I. Vasművesség). Sopron, 2000.

¹⁵ *Cech, Brigitte – Kühtreiber, Thomas* (Nikolaus Schindel, Reinhard Lang, Hubert Emmerig és Friedrich Beyer közreműködésével): Ein römisches Goldbergbaurevier im „Karth“, einer Landschaft südöstlich von Neunkirchen, Niederösterreich, Römisches Österreich 36 (2013), 1–94.

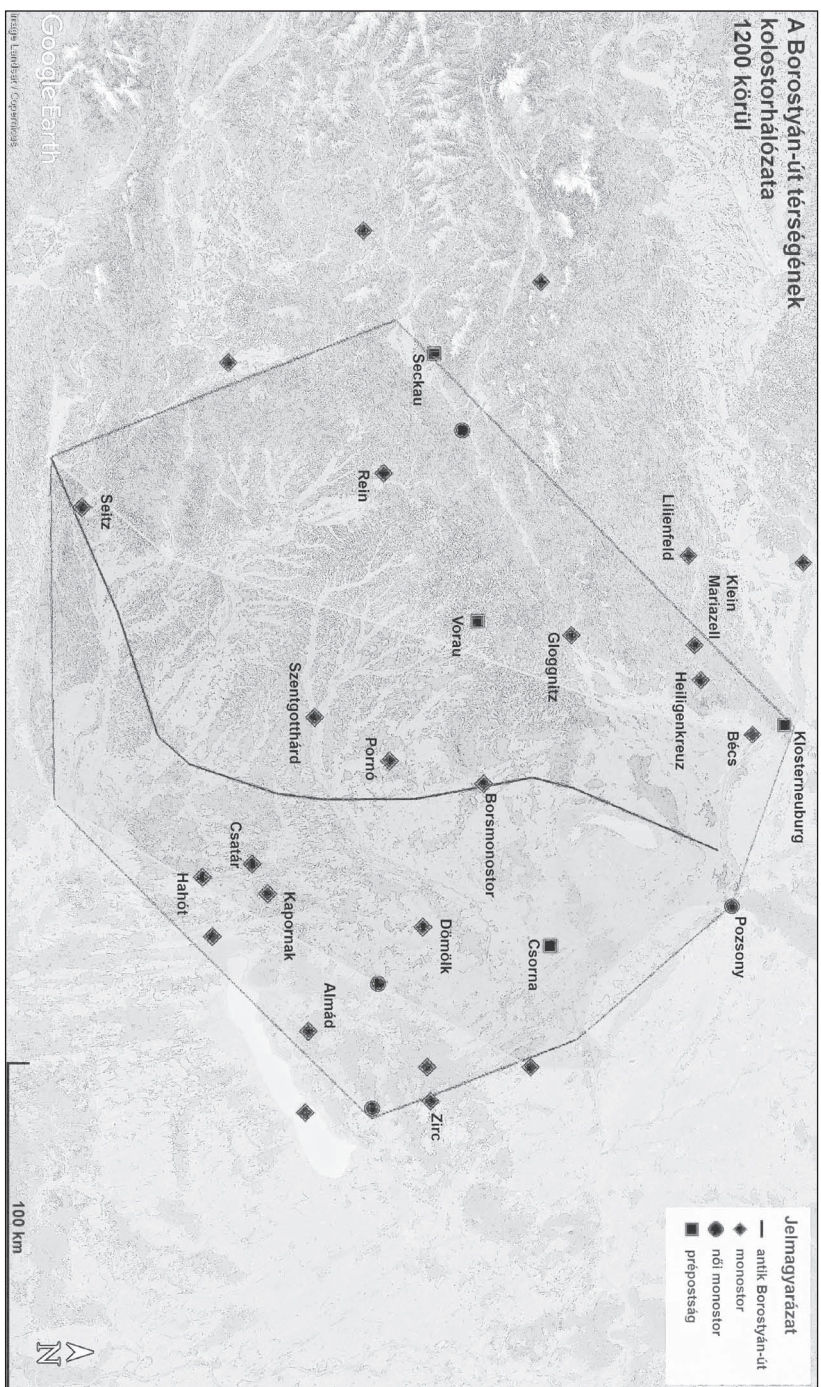
12. Heiligenkreuz	ciszterci	Babenberg III. Lipót őrgrof	A	1133
13. Klosterneuburg	Ágoston-rendi kanonok	Babenberg III. Lipót őrgrof	A	1133
	Ágoston-rendi kanonissza			
14. Klein-Mariazell	bencés	Heinrich és Rapoto v. Schwarzenburg-Nöstach > Babenberg III. Lipót őrgrof	A	1134–1136
15. Csátár	bencés	Gutkeled nb. Márton ispán	M	1138-1141
16. Seckau	Ágoston-rendi kanonok	Adalram von Waldeck	S	1140/1142
	Ágoston-rendi kanonissza			
17. Kapornak	bencés	Kadar nem (> Wolfer fiai)	M	1145-1156
18. Schottenstift (Bécs)	bencés	II. Jasomirgott Henrik őrgrof	A	1155
19. Küssén	bencés	Héder nb. Wolfer lovag	M	1157]*
20. Vorau	Ágoston-rendi kanonok	III. Ottokár stájer őrgrof	S	1163
	Ágoston-rendi kanonissza			
21. Seiz	karthauzi	III. Ottokár stájer őrgrof	S	1164
22. Csorna	premontrei	Osł nem	M	1180-1190
23. Dömölk	bencés	III. Béla (?)	M	1180-1200
24. Zirc	ciszterci	III. Béla	M	1182
25. Szentgotthárd	ciszterci	III. Béla	M	1184
26. Borsmonostor	ciszterci	Bors ispán > III. Béla	M	1196
27. Pozsony	bencés apáca? > ciszterci apáca > klarisszák	II. v. III. Béla	M	1200e>1235 >1297
28. Pornó	bencés > ciszterci	Ják nem	M	1200k>1221
29. [Königshof	ciszterci	Imre	M	1203]**
30. Bécs	Német Lovagrend	VI. Lipót osztrák herceg	A	1204

31. Bécs	johannita	VI. Lipót osztrák herceg	A	1205–1217
32. Kirchberg/ Wechsel	Ágoston-rendi kanonissza	von Kranichberg cs.	A	1216
33. Ják	bencés	Ják nb. Márton ispán	M	1220k
34. Márc	Ágoston-rendi kanonok	Osl nem?	M	1222-1223
35. Horpács	premontrei > Ágoston-rendi kanonok	Osl nem	M	1240k/1270– 1294e
36. Bécs, Sankt Niklas	ciszterci apáca	Babenberg VI. Lipót	A	1228
37. Bécs, Maria- Magdalena	Magdalena-rend <Ágoston-rendi kanonissza	Eberhard salzburgi érsek	A	1230
38. Türje	premontrei	Türje nb. Dénes bán	M	1230
39. Hahót	bencés	Hahót nem	M	1234e
40. Bécs, Sz.Jakab	Ágoston-rendi kanonissza	?	A	1236e
41. Rajk	premontrei	Hahót nb. Csák	M	1239
42. Pok	premontrei	Pok nem	M	1235-1251
43. Sopron	johannita	? IV. Béla	M	1250
44. Móríchida	premontrei	Pok nb. Móric ispán	M	1251
45. Keresztény	templomos	?	M	1264
46. Bécs, Sz.Ágnes	Ágoston-rendi kanonissza > pre- montrei kanonissza	Gerhard von Siebenbürgen kanonok	A	1300e>1331
47. Pozsony	antonita	?	M	1300k

2. táblázat: A nyugat-pannoniai térségben alapított kolostorok, 1000–1300
(Terület: A = Alsó-Ausztria, M = Magyarország, S = Stájerország)

A régió szervezése a 12. században kezdett megváltozni, aminek első jeleit az osztrák és stájer oldalon láthatjuk (**3. térkép**). Elsőként, 1100 körül a bajorországi vornbachi apátság¹⁶ alapított egy perjelséget Gloggnitzban, 12 kilométerre Neunkirchentől. 1129 és 1164 között azután egy egész sor új alapítás tűnt fel a határzónában: két ciszterci apátság (Rein, Heiligenkreuz), két bencés apátság (Klein-Mariazell, Schottenstift), három

¹⁶ Az eredetileg társaskáptalanként alapított vornbachi monostort 1094-ben alakította bencés apátsággá Ekbart formbachi gróf, akinek ekkor a neunkircheni templom is a kezén volt. Ld.: Das Kloster Vornbach. 900 Jahre Benediktinische Kultur im Unteren Inntal, szerk. Josef Eckl – Josef Duschl, Vornbach, 1994.

3. térkép:

A Borostyán-út térségének kolostorhálózata 1200 körül

Ágoston-rendi prépostság (Klosterneuburg, Seckau,¹⁷ Vöran), valamint Kelet-Közép-Európa első karthauzi kolostora (Seiz¹⁸). Közös jellemzőjük, hogy az alapítók a társadalom legfelső rétegéből kerültek ki, és éppen ebben az időben igyekeztek területi hatalmukat kiépíteni:¹⁹ Lipót stájer örgróf és fia, III. Ottokár, Babenberg III. (Szent) Lipót osztrák örgróf és fia II. Jasomirgott Henrik, valamint három birodalmi nemes, Adalram von Waldeck és a von Schwarzenburg-Nöstach fivérek, Heinrich és Rapoto. Az új monostorok közül Klosterneuburg Béctől nyugatra a Duna egyik átkelőjénél állt, Heiligenkreuz, a Schottenstift és Seckau a Bécs–Judenburg útvonalra telepedett rá, Rein és Vöran az Alpok keleti lábához húzódott, míg Seiz a Judenburgból Sankt Paul im Lavantalon keresztül vezető út és a Borostyán-út találkozásánál állt.

A szerzetesrendek kiválasztását több tényező is befolyásolhatta. A ciszterciek és a karthauziak meghívása a 12. század ezen időszakában a „modernitás” jele volt. A karthauziak különösen érdekesek ebből a szempontból, mivel az 1160-as években a mai francia-svájci-olasz határvidéken kívül még nem telepedtek meg sehol. A közvetítő szerepét valószínűleg a ciszterciek játszották, akik mintegy testvér rendként tekintettek a karthauziakra. A három kanonokrendi közösség megjelenése ezzel szemben inkább demográfiai változásokra, egészen pontosan a területen élők lélekszámának jelentős növekedésére utal.²⁰ Hosszabb távon ennek volt következménye a seckai püspökség alapítása is. Az osztrák és a stájer kanonokrendi közösségekre emellett jellemző, hogy gyakran kettős monostorként működtek, ami a fentemlített három intézményre is igaz. 1164-re tehát a régió osztrák és stájer részén tíz monostorban tizenhárom szerzetesközösség (kilenc férfi és négy női) élt.

¹⁷ A seckai monostort eredetileg Sankt Marein bei Knittelfeld mellé telepítették, de 1142-ben áthelyezték Seckauba. A prépostság alapításától a salzburgi érsekség alárendeltje volt, és 1218-ban Salzburg egyik magánpüspökségének a székhelye lett.

¹⁸ Seiz közelében, tőle délre alapították tíz évvel később a geirachi (Jurkloster, Szlovénia) karthauzi perjeliséget.

¹⁹ Az osztrák hercegség 1156-ban, a stájer hercegség 1180-ban jött létre. Adalram von Waldeck és a Schwarzenburg-Nöstach család a Babenbergek szövetségesei voltak.

²⁰ A kanonokrendek monostorait a kutatás hajlamos ugyanúgy tekinteni, mint a bencés vagy ciszterci apátságokat, megelégedve arról, hogy ezeknek a közösségeknek a hivatásához tartozott a lelkipásztori munka. Német területeken a 11. századtól Magyarországon inkább a század végétől megfigyelhető, hogy az egyházmegyéknek püspöki központoktól távolabb lévő vagy valamilyen okból elszigeteltebb részein társaskáptalanokat alapítottak. Így lett az eredetileg bencés apátsággént alapított sankt pölteni monostor ebben az időszakban társaskáptalan, és ebbe a sorba illeszkedi Magyarországon a titeli, a vasvári, a pozsonyi vagy a szepesi társaskáptalan alapítása. A 12. század vége felé emellett megjelentek olyan társaskáptalanok is, amelyeknek a feladata plébániahálózat formálódásának időszakában, azzal párhuzamosan egy-egy sűrűbben lakott, sajátos helyzetű – például, szórt településhálózattal rendelkező vagy preurbánus településhalmazként megjelenő – terület ellátása volt. Erre példa Hájszentlőrinc (Bodrog vm.), Tenyő (Külső Szolnok vm.), Felsőörs (Veszprém vm.), a későbbi időszakban Pápóc (Veszprém vm.), Míslye (Zemplén vm.), de a 16. század elején Kálmáncsehi (Somogy vm.) is. Ez utóbbi típushoz állnak közel a reguláris kanonokok (Ágoston-rendiek, premontreiek) monostorai. Ezek a közösségek anyagilag nemcsak az – alkalmasint túl alacsony vagy éppenséggel hiányzó – tizedjövödelmekre, illetve annak a helyi papságot megillető részére támaszkodhattak, hanem a birtokaikra is. Ilyen értelemben valóban tekinthetők monasztikus rendeknek, de lelkipásztori hivatásukat csak olyan közegben gyakorolhatták, ahol megfelelő lélekszámú népesség is jelen volt.

Mindeközben a magyar oldalon nem sok történt. Lényegében a 11. századi előzményeket folytatta az almásdi (1117), a csatári (1138–1141) és a kapornaki apátság (1145–1156). Újdonságot csak a küszéni (németújvári vagy güssingi) bencés apátság jelentett, amelyet Héder nembeli Wolfer lovag alapított 1157-ben. Ez volt az első olyan monostor, amely közvetlenül az antik Borostyán-úthoz települt. Nagy valószínűség szerint ez és a határhoz való túlzott közelsége miatt III. Béla utóbb elvette Wolfer fiaitól, cserébe a királyra háramlott kapornaki apátságot adva nekik, és miután az apátságot megszüntette, a helyére várat építtetett.²¹

1164 után az osztrák és a stájer területeken leállt az alapítási kedv, a magyar területeken viszont fellendült. A csornai premontrei prépostság és a dömölki bencés monostor még a korábbi mintázatot követve a „hátsórságban” épült, az 1184-ben alapított szentgotthárdi ciszterci apátság viszont – amely lényegben a Héder nemtől elcserélt küszéni apátságot „pótolta” – a Borostyán útra telepített három új monostor egyike lett. Az út mentén időben a következő a borsmonostori apátság volt, amelyet Domokos bán alapított 1194-ben, utolsóként pedig a Ják nem által alapított pornói, eredetileg bencés apátság létesült 1200 körül. Végül ez utóbbiakhoz is lett köze a magyar uralkodónak, mivel a borsmonostori apátságot mind Imre, mind II. András megadományozta, a pornói apátság pedig 1221-től Szentgotthárd alá tartozott és ciszterci lett. Ehhez még hozzátehetjük a heiligenkreuzi apátság áttelepítésének a tervét (1203–1209, Könighshof), ami ugyan nem valósult meg, de a kiválasztott helyszín ugyanarra a vonalra illeszkedik, mint a már említett három.²²

Egy ilyen, láthatóan egységes koncepcióra felfűzött, kizárólag ciszterci apátságokból álló rendszer, kiegészülve a két ispáni központtal, Sopronnal és Pozsonnyal, önmagában is a területfejlesztés egyértelmű jeleként értékelhető, de ezúttal még legalább egy olyan kereskedelmi árut is azonosítani tudunk, amelynek forgalma itt zajlott. III. Béla, Imre és II. András által kiadott oklevelekből tudjuk ugyanis, hogy a felsorolt intézmények, beleértve az alsó-ausztriai Heiligenkreuzot is, mindannyian részt vettek az Erdélyből szállított só kivitelében, a monostorok között Szentgotthárd – ha rövid ideig is – az ország egyik legnagyobb koncesszióbirtokosa volt.²³ Számszerű adataink csak a monostorokról vannak, ezek összesen 12 700 zuan (kb. 480 t) raktározására nyertek kiváltságot, amelynek mintegy kétharmada Észak-Erdély felől, a maradék egyharmad pedig a marosi vízi út felől érkezett. A két királyi sóraktár legalább hasonló mennyiséget raktározhatott, ami összességében több százezer ember éves sószükségletét fedezte, nagyrészt az ország határain

²¹ A történetről és a Héder nemzetség nyugat-dunántúli birtokairól legutóbb ld. *Horváth Richárd*: A favár rejtélye, avagy mennyire régi Újvár vára? *Castrum – A Castrum Bene Egyesület Hírlevele* 18 (2015), 5–24.

²² *Watzl, Hermann*: Der Plan einer Verlegung der Cisterce Heiligenkreuz von Wienerwald nach Westungarn in den Jahren 1206–1209. *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich* NF 34 (1958–1960), 106–110. Imre király 1203-ban megerősítette a monostor az eredetileg nyilvánvalóan királyi udvarház Könighshof birtokában.

²³ *F. Romhányi Beatrix*: A beregi egyezmény és a magyarországi sókereskedelem az Árpád-korban, In: *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv* 2016: Válság – Kereskedelem. Szerk. *Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka*, Budapest, 2016, 265–302.

kívül. Minthogy az Alpokban jelentős sótermelés folyt ebben az időszakban, kizárhatjuk, hogy a magyarországi só a kelet-nyugati kereskedelem áruja lett volna. Még ha nem is látjuk az ellentételezést, a kivitel iránya a közvetlen határmenti területek mellett észak (Morvaország) és dél (Alsó-Stájerország), esetleg délnyugat (Friesach, Karintia) kellett legyen.

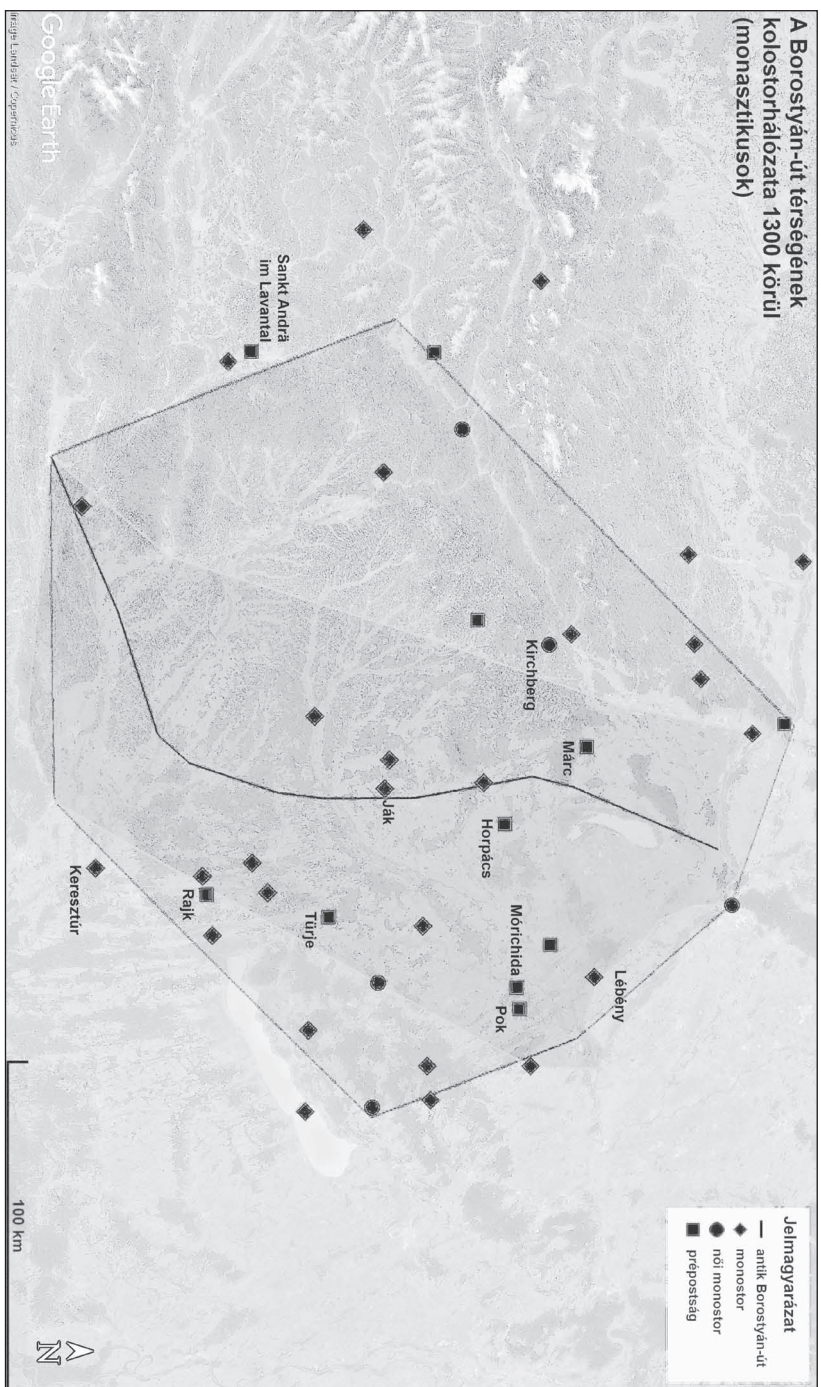
Összességében a 12. században eltérő ütemben, de mindkét oldalról elindult a Borostyán-út sávjának újjászervezése és fokozottabb kiaknázása. Ebben az első lépéseket az osztrák és stájer örgrófok, majd hercegek tették meg, de a 12-13. század fordulóján inkább a magyar uralkodók akarata érvényesült. Politikájukba nemcsak bevonták a Babenbergektől alapított heiligenkreuzi apátságot, de 1203 és 1209 között még arra is kísérletet tettek, hogy a monostort saját területükre költöztessék. A tervet végül feladták, és lassanként a régió dinamikája is kezdett átalakulni.

A 13. század jelentős változásokat hozott a térség kolostorhálózatában. A magyar oldalon az utolsó monasztikus alapítások között már csak két bencést találunk (Hahót, Ják). Mellettük egy Ágoston-rendi (Márc) és öt premontrei prépostság tűnik fel (Horpács, Túrje, Pok, Rajk, Mórchida). A premontreiek közül Horpács utóbb szintén az Ágoston-rendiek prépostsága lett. A felsoroltak kivétel nélkül férfi közösségek. Eközben a határ nyugati oldalán viszont a női közösségek szaporodtak meg. Az összesen öt új alapításból ráadásul négy Bécs városában volt (az ötödik, Kirchberg am Wechsel ciszterci apácakolostora a gloggnitzi bencések szomszédságába települt) **(4. térkép)**.

A lelkipásztori feladatokat ellátó kanonokrendi közösségek mellett a 13. század első felében már a domonkosok és a ferencesek is feltűntek, ekkor még csak az osztrák és stájer területeken (Bécs [domonkos és ferences], Bécsújhely, Ptuj, Graz, Celje), ami a lélekszám növekedésére és jelentősebb gazdasági aktivitásra utal a régió nyugati sávjában. A tatárjárást megelőző évtizedekben feltűnő a gyökeresen eltérő fejlődés a határ két oldalán: míg a magyar oldalon még a hagyományosnak számító kanonokrendek házai gyarapodtak és az új trendet csupán egy kicsiny Balaton-felvidéki remeteközösség (utóbb pálos kolostor)²⁴ és egy apácakolostor képviselte, addig az osztrák és a stájer területeken már ekkor koldulórendi kolostorokat alapítottak, a hagyományos rendek pedig csak női kolostorokkal gyarapodtak. A későbbieket tekintve az is különbség, hogy míg a magyar területen némi átfedéssel, de határozott váltás figyelhető meg a 13. század közepén, addig a határ túlsó oldalán még a 14., sőt a 15. században is alapítottak új monostort (Neuberg an der Mürz ciszterci apátság, 1327; Bécs, Dorotheerkloster Ágoston-rendi prépostság, 1421; Bécsújhely, Neukloster ciszterci apátság, 1444).²⁵ Ugyanebben az időszakban

²⁴ F. Romhányi Beatrix: Heremitae – monachi – fratres. Szempontok a pálos rend történetének újragondolásához, In: Pálosaink és Pécs, szerk. Sarbak Gábor, Pécs, 2015, 9–23. A remetemozgalmat az Egyház a 12. században háttérbe szorította, a 13. században azonban újra virágzásnak indult, és számtalan kisebb-nagyobb remeteközösség alakult főleg Itáliában, Dél-Franciaországban és a Rajna-vidéken. A magyarországi pálos rend kialakulásának kezdetei ehhez az időszakhoz köthetők.

²⁵ Pickl, Othmar: Die Geschichte des Zisterzienserklosters Neuberg an der Mürz, in: Schatz und Schicksal, Ausstellungskatalog, szerk. Otto Fraydenegg-Monzello, Trautenfels, 1996, 431–452; Perger, Richard –

4. térkép:

A Borostyán-út térségének kolostorhálózata 1300 körül, a monasztikus rendek alapításai

nemcsak a térségben, hanem egész Magyarországon a koldulórendeken és a pálosokon kívül kizárólag a karthauziaknak alapítottak kolostorokat, a tárgyalt térségben Lövdön I. Lajos király 1346-ban. Fontos különbség látszik a női szerzetesközösségek számában is, ilyet ugyanis lényegesen többet találunk Alsó-Ausztriában, mint Magyarországon vagy akár Stájerországban.

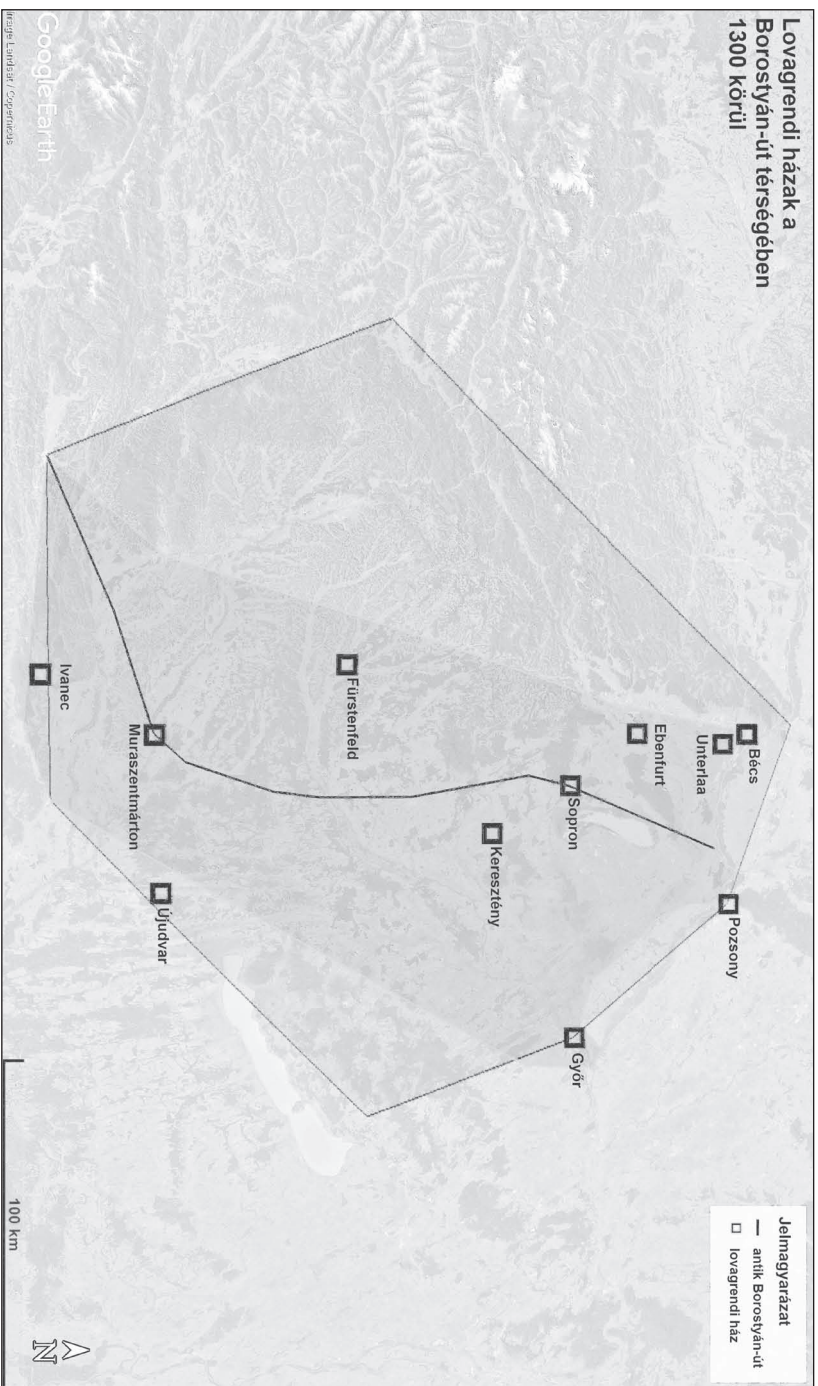
Ahogy arra már Sopron és környéke kolostorai kapcsán utaltam, külön figyelmet érdemelnek az ispotályos és lovagrendek (**5. térkép**). Rendházaikat mind a 13. században alapították, s némelyik már a 14. század elején elenyészett vagy átalakult, ennek ellenére, részben a birtokaik miatt, a középkor végéig fontos szerepet játszottak a térségben. A legtöbb, összesen nyolc rendházzal a johanniták rendelkeztek (Győr, Sopron, Újudvar, Ivanec; Bécs, Unterlaa, Ebenfurth; Fürstenfeld). Mellettük a templomosoknak volt még egynél több házuk a rend 1312-es feloszlataáig (Keresztény, Muraszentmárton).²⁶ A többi ispotályos és lovagrend egy-egy rendházzal képviseltette magát: a Német Lovagrend és a Szentlélek-rend Bécsben, az antoniták Pozsonyban telepedtek meg.²⁷ Kelet-Közép-Európa egészét tekintve az általunk vizsgált térségben kifejezetten intenzív az ispotályos és lovagrendek jelenléte. Ha a listát kiegészítjük a Dunától északra, részben osztrák, részben morva területen található johannita rendházakkal (Mailberg, Laa an der Thaya, Horní Kounice, Brünn, Tišnov, Opava, Dívčí Hrad), akkor kirajzolódik egy észak-déli irányú közlekedési folyosó, amelynek déli végénél a horvátországi Vrána található, amely előbb a templomosok, majd 1312 után a johanniták központja volt.

A régió népességének növekedését és gazdasági erősödését az is jelzi, hogy a késő középkorban az újonnan alapított intézmények száma megduplázódott: a 10. század vége és a 13. század közepe között mintegy negyven, 1221 és 1526 között több mint nyolcvan új szerzetesházról van adatunk (**3. és 5. táblázat**). Döntő többségük (mintegy kétharmaduk) továbbra is a Magyar Királyság területén volt, de a mintázatban fontos változások tűntek fel. A korábbi, nagyjából párhuzamos elrendeződés helyett egy nagyobb és két kisebb alrégió jelent meg a térképen (**6. térkép**). A nagyobb a Balaton-felvidéket és a Kanizsán, Varasdon és Ptujon át Itália felé vezető utat öleli fel, továbbá van két kisebb nyúlványa nyugat felé. Az összes kolostor több mint fele ebben a csoportban található. A két kisebb alrégió közül a Bécs–Bécsújhely–Sopron–Pozsony négyszög nagyobb és sűrűbb, a Graz–Judenburg–Bruck/Mur háromszög kisebb és ritkásabb.

Brauneis, Walther: Die mittelalterlichen Kirchen und Klöster Wiens. Wien, 1977, 169–171; *Lindner, Pirmin August:* Neukloster in Wiener-Neustadt, in: *Monasticon Metropolis Salzburgensis antiquae*. Supplementum, Bregenz, 1913. Neuberget Ottó osztrák herceg, a bécsi Dorotheerklostert Andreas Plank, a Sz. Dorottya-kápolna rektora, a bécsújhelyi Neuklostert pedig III. Frigyes alapította.

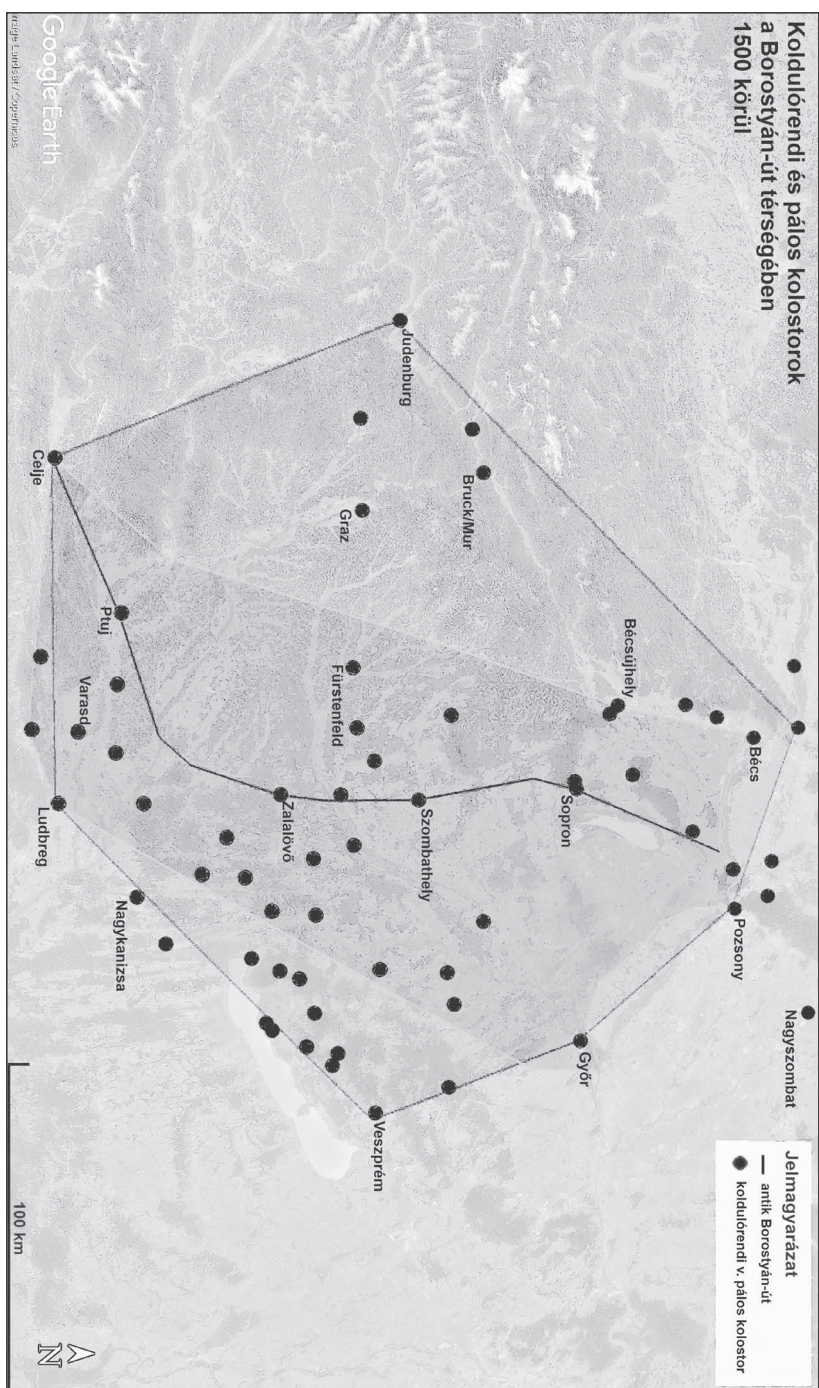
²⁶ A keresztényi preceptoriumnak Sopron és Győr környékén több birtoka is volt, köztük Bő, Damonya és Kóny. A bői birtok kapcsán 1265-ben említik a preceptort, illetve a keresztések házát (ÁÜO III, 123–124), maga Bő azonban a keresztényi rendház birtoka volt. Vö. *Simmer Livia:* A keresztényi templomos preceptorium „körvonalai” okleveles források és európai párhuzamok tükrében. *Arrabona* 50 (2012), 49–62.

²⁷ A Szentlélek-rendet és az antonitákat a 13. század végétől az Ágoston-rendi kanonokok közé számították, eredetük és az általuk gondozott ispotályok miatt azonban a johannitákkal együtt tárgyalom őket.

5. térkép:

Lovagrendi és ispotályos házak a Borostyán-út térségében 1300 körül. A jelölt házak többsége johanita, kivéve Keresztény és Muraszentimárton (templomos), illetve Pozsony (antonita). Bécsben a johaniták mellett a Német Lovagrendnek is volt háza (Deutschordenshaus)

6. térkép:

Koldulórendi és pálos kolostorok a Borostyán-út térségében 1500 körül

A három közül az Alsó-Ausztria és Magyarország határán található, Sopront is magába foglaló alrégió a legérdekesebb. Csak a koldulórendeket tekintve a középkor végén ezen a viszonylag kis területen két domonkos (Bécs, Bécsújhely), kilenc ferences (Bécs 2, Maria Enzensdorf, Bécsújhely, Katzeldorf, Sopron, Kismarton, Hainburg, Pozsony), öt Ágoston-rendi remete (Korneuburg, Bécs, Baden, Bruck/Leitha, Marchegg), egy karmelita (Bécs) és három pálos kolostor volt (Máriavölgy, Bánfalva, Bécsújhely). Ezen kívül még egy domonkos apáca kolostor (Bécs) és egy klarissza kolostor (Pozsony) is működött. A teljes terület kb. 8 %-án sűrűsödött a koldulórendi kolostorok negyede, méghozzá úgy, hogy a két szomszédos országhoz és különböző rendtartományokhoz tartozó kolostorok teljesen összefonódó hálózatot alkottak, bizonyos mértékig funkcionálisan is kiegészítették egymást. Erre példa, hogy a brucki és a marcheggi Ágoston-rendi, illetve a hainburgi ferences szerzetesek magyar területekre is jártak koldulni.²⁸ De itt említendő a heiligenkreuzi apátság Moson vármegyei birtokállománya, amelyet jórészt a magyar királyoknak köszönhetett,²⁹ valamint a pozsonyi háza és soproni sólerakata is.³⁰ A kapcsolatok szempontjából az sem mellékes, hogy Borsmonostor Heiligenkreuz leányapátsága volt. Az egymásra hatás egyik formájának tekinthető az is, hogy Ágoston-rendi prépostságok voltak Sopron környékén, illetve pálos kolostor épült Bécsújhelyen.

A három rész közül ez volt az egyetlen, ahol apáca kolostorok is nagyobb számban működtek, elsősorban magában Bécsben. A kettős kolostorok női közösségeit³¹ is ide számítva a stájer területen három (egy bencés, két Ágoston-rendi), a Győr–Ptuj útvonalra szerveződött magyar részeken szintén három (a késő középkorban egy-egy bencés, ciszterci és domonkos), míg az Alsó-Ausztria és Magyarország határán lévő kiségióban összesen kilenc apáca közösség élt, ebből hat magában Bécsben (két Ágoston-rendi, egy premontrei, egy ciszterci, egy Magdolna-rendi és egy domonkos), további egy-egy pedig Klosterneuburgban (Ágoston-rendi), Kirchbergben (ciszterci) és Pozsonyban (eredetileg ismeretlen rendű, később ciszterci, végül klarissza).

²⁸ 1385: CDH Fejér X/1 n. 258–259; 1459: MNL OL DF 242670.

²⁹ 1203e: Királyudvar/Königshof; 1217e és 1217: Monóudvar (Legénytő)/Mönchhof, Patfalva/Podersdorf, Sásóny/Winden; 1318: Szécseny/Zatschen. Vö. ÁMTF IV, 141 és az egyes címszavaknál. Vö. még az Atlas Burgenland szövegét: <http://atlas-burgenland.at/index.php/epochen/hochmittelalter?id=397> (letöltve: 2018.05.22)

³⁰ Watzl, Hermann: Über Beziehungen der Abtei Heiligenkreuz zu Altungarn, Sancta Crux 33 (1971), 13; Szende-Kücsán–Jankó 2010, 13. Az apátság pozsonyi házával topográfiai szempontból foglalkozott Majorossy Judit a doktori disszertációjában: Church in town: urban religious life in late medieval Pressburg in the mirror of last wills. Central European University, Budapest, 2006.

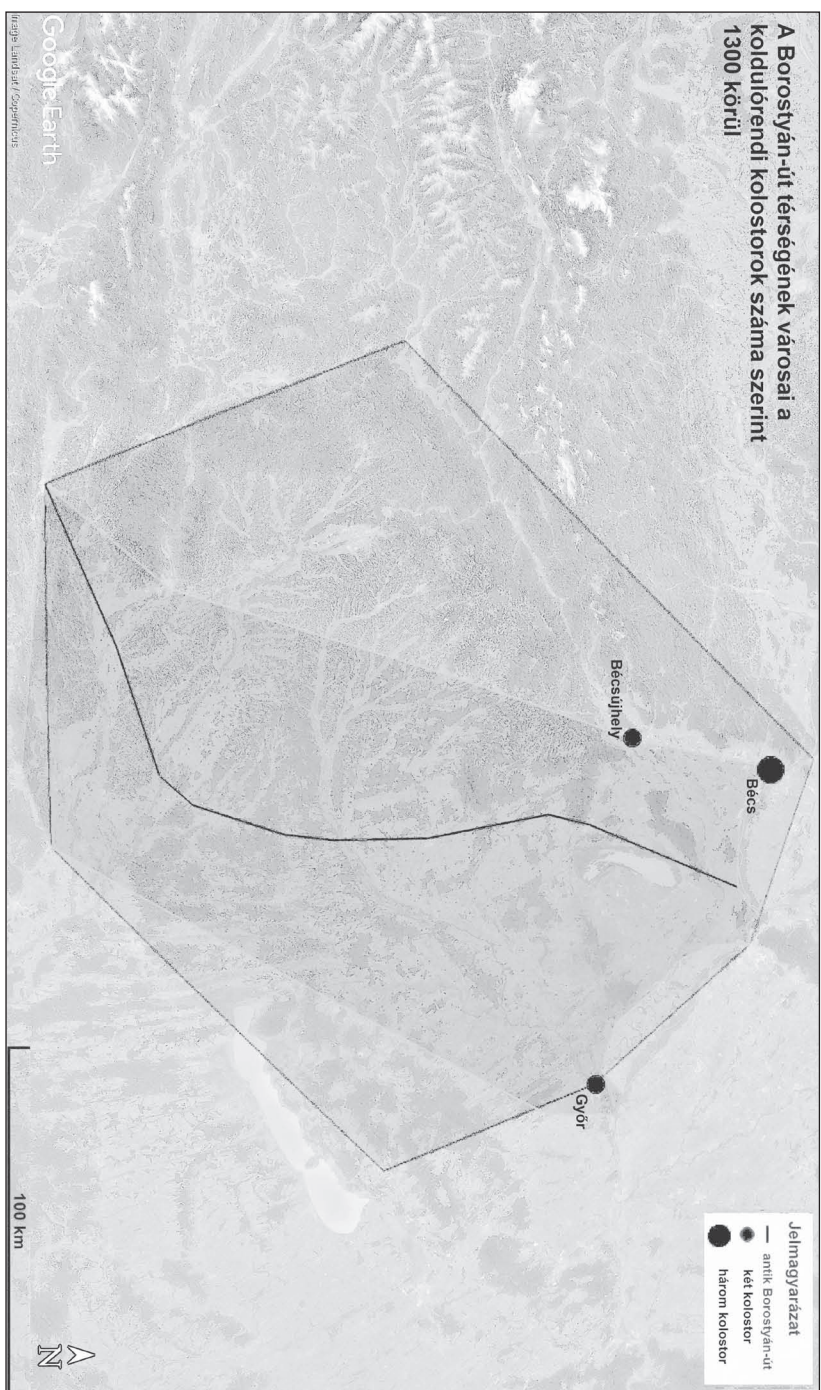
³¹ A 12. század közepétől az egyházi előírások ugyan igyekeztek a kettős kolostorokat megszüntetni, a német nyelvterületen azonban ez a folyamat korántsem zajlott le olyan következetesen, mint például Franciaországban. A legtöbb helyen a női közösségek, ha ki is kerültek a közös fedél alól, továbbra is a férfiközösség felügyelete és jogi védelme alatt álltak. Vö. Kurz, Christiane Ulrike: „Ubi et est habitatio sororum et mansio fratrum”: Doppelklöster und ähnliche Klostergemeinschaften im mittelalterlichen Österreich. Diözese Passau in den Ausdehnungen des 13. Jahrhunderts. Kiel: Solivagus, 2015, 145–146.

Ha a régió városhálózatát a koldulórendi kolostorok felől közelítjük, Jacques Le Goff közismert téziséét kissé módosítva, vagyis a figyelembe vett rendek közé a pálosokat is beszámítva érdekes képet kapunk. (4. táblázat, 7. térkép) Bécs a maga három koldulórendi kolostorával már 1300 körül kitűnt a többi település közül, pozíciója pedig folyamatosan erősödött a 15. század végéig. A térség erős aktivitását jelzi, hogy mellette Alsó-Ausztria általunk vizsgált részén Bécsújhely is korán kétkolostoros város lett, sőt a 15. század végére négy kolostor eltartására volt képes. A stájer területen csak a 14. században tűnt fel az első kétkolostoros város, Judenburg. A következő évszázadban mellé Pettau/Ptuj zárkózott fel, Graz pedig – két 15. századi kolostoralapításnak köszönhetően – mindjárt három kolostorral került fel a térképre. Ha a régióban működő koldulórendi kolostorok számához viszonyítjuk a városias településen lévőkét, azt látjuk, hogy Alsó-Ausztria kezdetűl 50 % vagy afeletti mutatóval rendelkezett, Stájerország pedig a 15. század végére hasonló szintre jutott.

Velük szemben a Nyugat-Dunántűl egészen eltűrő képet mutat. A városiasodás szintje végig alatta maradt a szomszédos osztrák terűleteknek, és a késő középkorban csak annyi változás történt, hogy a kétkolostoros telepűlesek száma lassanként növekedett. A 15. századra a régiónak a Magyar Királysághoz tartozó részén a „városi index” 34,8 %, ami megfelel az országos átlagnak, összetétele, különösen a pálos kolostorok nagy száma azonban pontosan azt tükrözi, amit Kubinyi András már közel harminc évvel ezelűtt leírt Délnyugat-Magyarországról.³² Ezen a vidéken jó néhány területileg széttagolt központi hely volt, ahol az egyes városi funkciók több telepűlés között oszlottak meg. Ezek a telepűlëshalmazok egy-egy koldulórendi kolostort elbírtak, de kettűt már csak ritkán, ennél többet pedig sohasem. A kétkolostoros központi helyek rendre két egymáshoz közeli telepűlés kolostorából adódnak össze (pl. Németűjvár-Monyorókerék, vagy Varasd-Csáktorna), amelyek között a távolság nem túl nagy, funkcionálisan össze is tartoznak, de mégsem beszélhetűnk egyetlen városról.

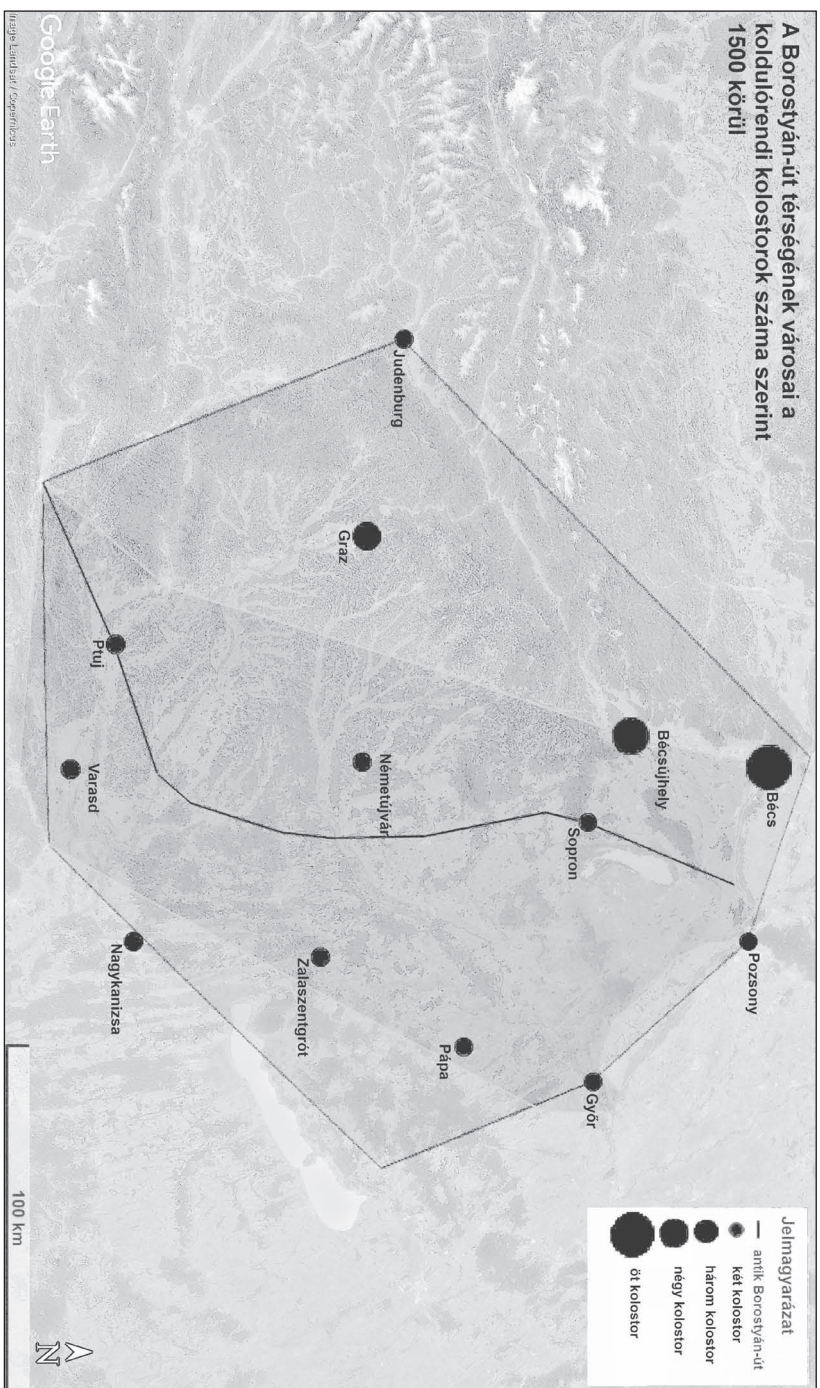
A Magyar Királyság nyugati határsávjában egyedűl Pozsony tűnik ki valamelyest, de ennek a városnak a helyzete is igen különös volt, voltaképpen az imént leírt modellt ismételte meg nagyban. Magában a városban csak a ferences – és a klarissza – kolostor volt, de szorosan hozzá kötűdűtt a máriavűlgyi pálos kolostor is (így lett kétkolostoros város). Emellett az alsó-ausztriái oldalon két további, a hainburgi ferences és a marcheggi ágostonos kolostor is a szűken vett térséghez tartozott. Mindkettűnek volt kapcsolata Magyarországgal, koldulási körzetűk állandó vagy ideiglenes jelleggel részben átnyűlt a magyar terűletre is. A négy telepűlés egy nagyjából 15 × 15 kilométeres terűletet fog közre. Vagyis Pozsony esetűben, ha tetszik, egy szétdarabolt négykolostoros telepűlést látunk, amelyből részben Bécs közelsége, részben a földrajzi adottságok miatt nem lett soha valódi nagyváros. Ami magát Sopront illeti, a római előzműnyek és a korai okleveles

³² Kubinyi András: Mezűvárosok egy városmentes tájon. A középkori Délnyugat-Magyarország. Tapolcai Városi Műzeum Közleműnyei I. (1989 [1990]) 319–331. A pálosok és az obszerváns ferencesek közötti átjárásra éppen ebben a régióban találunk példát: az eredetileg pálosoknak épűlt uzsai és pulai kolostort a 15. század második felűben egyaránt az obszervánsok vették át.

7. a) térkép:

A Borostyán-út térségének két vagy több kolostorral rendelkező városai 1300 körül

7. b) térkép:

A Borostyán-út térségének két vagy több kolostorral rendelkező városai 1500 körül. Az egyes városoknál nemcsak a településen működő intézmények, hanem a legfeljebb 15 km-re lévő (többnyire pálos) kolostorok is beszámítanak az összegbe

említések ellenére, ebből a szempontból a város igen későn vált láthatóvá. Jóllehet a ferences kolostor már a 13. század közepe táján megépült, és a település városi jellegét mutatja a johannita rendház is ugyanebből az időszakból, valódi kétkolostoros település azonban csak az 1480-as években lett, miután a város megalapította a bánfalvi Szent Wolfgang kápolna mellett a pálos kolostort.³³ Természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a Magyar Királyságnak nem itt volt a központja, ellentétben Ausztriával vagy Stájerországgal. Az azonban mindenképpen elgondolkodtató, hogy a városiasodás útján legmesszebb éppen abban a kiségióban jutottak egyes települések, ahol maga Bécs is volt. Eközben a tőle legtávolabb eső dél-zalai, délkelet-stájer területeken nem tudott jelentősebb város kialakulni. Sőt, amint erről a későbbiekben még szó lesz, maga a kolostorhálózat is igencsak lyukacsos volt ezen a vidéken.

A térség egészének városfejlődésében jó indikátornak tűnik a domonkosok példája. A legkorábbi kolostoraik, már az 1220-as években Bécsben és Bécsújhelyt voltak. 1300 körül a rendnek a régióban alapított hat kolostorából még három-három volt osztrák, illetve magyar területen, de ez utóbbiak közül az egyik a veszprémi apáca kolostor volt. A 15. századi másodvirágzás idején is csak két stájer településen épült új domonkos kolostor (Graz, Ptuj), így végül – az időközben domonkossá lett bécsi Szent Jakab apáca kolostort is beleszámítva – a rend térségbeli kolostorainak már kétharmada volt osztrák és csak egyharmada magyar területen.

A rendek során végignézve feltűnő, hogy mind a magyar, mind az osztrák, illetve stájer elit kiemelten támogatott egy, máshol kevésbé elterjedt szerzetesközösséget. Ez Magyarországon a pálos rend volt, a túloldalon pedig az Ágoston-rendi kanonokok. Utóbbiak nem alkottak teljesen egységes rendet, a középkor végéig több águk létezett, amelyeknek a tevékenysége is eltérő lehetett: elláthattak lelkipásztori feladatokat, de lehettek ispotályaik is. A régióban található monostoraik legalább annyira, ha nem jobban kötődtek városias településekhez, mint a pálosok. A késő középkorban, például, a bécsi Dorotheerklostert valóban nem sok választotta el a koldulórendi közösségektől, különösen azután, hogy a domonkosok 1475 után már nem is számítottak koldulórendnek.

Végezetül érdemes azokat a területeket is szemügyre venni, amelyeket az egész középkor folyamán elkerültek a kolostorok. Ilyenből kettőt találunk a térképen. Az egyik a Hanság mocsaras területe, ahol még falu is alig volt, nem csoda, ha a kolostorok is csak a szélén tűntek fel. A másik, ennél jóval nagyobb terület Zala délnyugati részén és Stájerország Fürstenfeld, Graz és Ptuj közötti vidékén található. A 11. század végéig, részben talán még a 12. században is ez a vidék sűrű erdőség volt, a késő középkorban viszont apróbb-nagyobb falvak sokaságát találjuk itt, amelyek közül nem egynek középkori temploma is van. A terület gazdasági aktivitását igazolják a vásártartásra utaló helynevek (pl. Mura-szombat, Lentiszombathely, Szerdahely), valamint a radkersburgi (középkori magyar néven Regede) vásár jelentősége is.³⁴ Ennek ellenére ezekből a településekből nem fejlődtek

³³ A kolostor alapításának politikai háttéréről és összetett birtoklástörténetéről ld. *F. Romhányi* 2007.

³⁴ A vásárt 1265-ben említi először az Otakarisches Urbar, és jelentőségét a kora újkorig megtartotta.

kolostor eltartására képes mezővárosok. Ehhez hasonló helyzetet az alföldi állattartó vidék mezővárosainál láthatunk (pl. Kecskemét, Kiskunhalas, Mezőtúr), ami mögött ott a gabona- és bortermelés hiánya sejthető.³⁵ Elképzelhető, hogy ilyesmi okokat kereshetünk ezen a területen is, de ez részletesebb kutatást igényelne.

Összességében az egykori Nyugat-Pannónia területén a középkori kolostorhálózat viszonylag későn, a 12–13. században kezdett kiépülni, azt megelőzően a gyepű közvetlen uralkodói ellenőrzés alatt állt. Az első monostorok alapításában mind a magyar, mind az osztrák és stájer oldalon meghatározó volt az uralkodók szerepe. A régiót átszelő Borostyán-út sávjában egyértelműen a magyar királyok akarata érvényesült a 12. század utolsó és a 13. század első harmadában. Ebben az időszakban a Borostyán-út mentén alapított ciszterci apátságoknak, különösen Szentgotthárdnak és Heiligenkreuznak kiemelt szerep jutott a magyar királyok gazdasági törekvéseinek megvalósításában.³⁶ A 13. században az észak-déli kapcsolatrendszer fontosságát tükrözi az ispotályos és lovagrendek, köztük is elsősorban a johanniták házainak elhelyezkedése.

Jóllehet a terület nagyjából fele-fele arányban oszlott meg a Magyar Királyság és a Német-Római Birodalom között, a földrajzi adottságok különbségei miatt a térség kolostorhálózata egyenetlenül fejlődött. Az újonnan alapított kolostorok többsége minden időszakban magyar területen volt, számuk olykor akár kétszeresen is meghaladta a határ túloldalán alapított kolostorokét.

Az 1210–1220-as évektől a régió dinamikája jelentősen megváltozott. A koldulórendi kolostorok elhelyezkedésének tükrében a térség legjelentősebb központja már a 13. század közepén Bécs volt. Erre utal az is, hogy egyedül itt volt nagyobb számú apáca kolostor, és a koldulórendek mellett még egy Ágoston-rendi kanonok közösség lekipásztori szolgáltatára is igény volt a 15. században. Bécs mellett csak Bécsújhely tekinthető viszonylag nagy városnak a kolostoreltartó képesség szempontjából, Pozsony viszont a jelek szerint megrekedt a nagyvárossá fejlődés útján. A két, Béctől egyébként nagyjából azonos távolságra lévő város eltérő fejlődése mögött leginkább az uralkodói jelenlét meglétét, illetve hiányát sejthetjük. Bécsújhely fejlődését nagyban támogatta, hogy a 15. században a Habsburgok rezidenciája volt, amelynek súlyát III. Frigyes császár még azzal is igyekezett növelni, hogy 1469-ben II. Pál pápától engedélyt szerzett a bécsújhelyi püspökség

Vö. Bad Radkersburg. Von der Grenzfeste zur Kurstadt. in: *Maritschnik, Konrad*: Land an der Grenze. Geschichte – Kultur – Erlebniswelt. Südweststeiermark. Slowenien. Gnas, 1995, 116–127. A város késő középkori gazdasági szerepéről magyar összefüggésben ld. *Kubinyi András*: Társadalmi csoportok a középkori Budán. A budai német patriciátus társadalmi helyzete családi összeköttetései tükrében a 13. századtól a 15. század második feléig, in: *Kubinyi András*: Tanulmányok Budapest középkori történetéről II. Budapest, 2009, 501–502; *Szende Katalin*: Adatok az Északnyugat-Dunántúl mézkereskedelméhez a késő-középkorban, *Arrabona* 36 (1998), 92.

³⁵ *Pinke Zsolt et al.*: A hajdúsági várostérség agroökológiai adottságai. *Urbs* 10–11 (2017), 235–274.

³⁶ Az antik Borostyán-út nyomvonala, úgy tűnik, részben eltért a középkortól. A római korban Szombathely–Zalalövő–Muraszementárton–Ptuj nyomvonalon kiépített út helyett egy időben a Szombathely–Muraszombat–Ptuj útvonala lehetett domináns. Ehhez illeszkedik egyébként Ják is.

alapítására (a térség késő középkori egyházszervezetéről ld. a **8. térképet**).³⁷ Ugyanebben az időszakban Mátyás király Pozsonyban egyetemalapításba fogott, ez azonban végül befejezetlen maradt.³⁸

A 13. századtól a 15. század közepéig tartó időszakban a térségre a kis, legfeljebb két koldulórendi kolostor eltartására képes települések számának növekedése volt jellemző. A középkor végén Graz mint háromkolostoros város feltűnése a stájer terület magyar határhoz közelebb eső részének fejlődését jelzi, és egyúttal azt is mutatja, hogy a régió nyugati része összességében is városiasabb volt, miközben a magyarországi rész lélekszáma – és ebből következően népsűrűsége is – lényegesen magasabb volt.

1500 körül a tárgyalta régió három alrégióra oszlott, amelyek közül a Bécset, Bécsújhelyt, Pozsonyt és Sopront is magába foglaló térség kapcsolatrendszere a kolostorok szintjén is többszörösen átnyúlt a határon. Az itteni kolostorok egymást kiegészítve és egymással együttműködve valódi hálózatot alkottak, amely beleilleszkedett ennek a kistérségnek a más forrásokból jól ismert gazdasági és társadalmi kapcsolatrendszerébe.

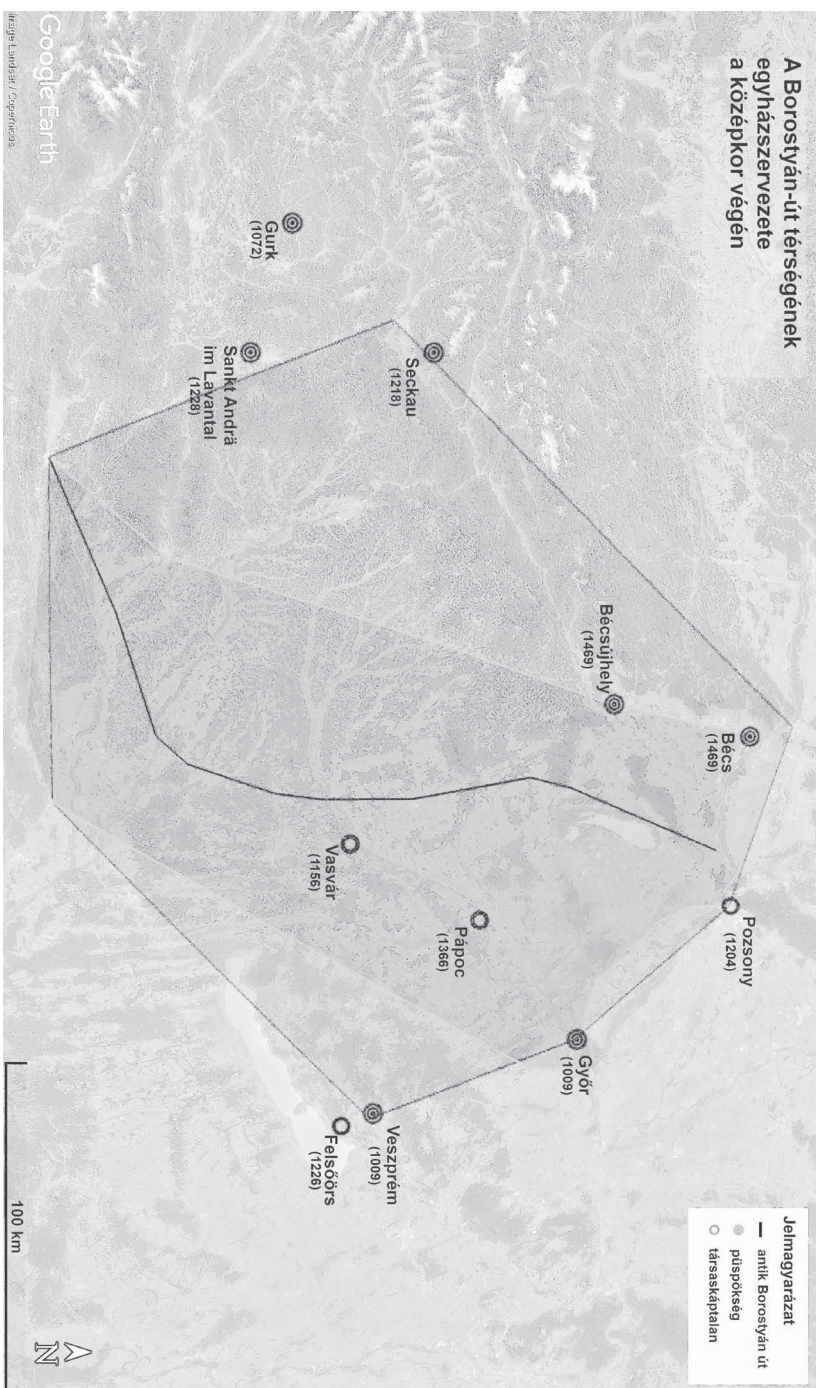
Végezetül illenék valamit mondani arról, hogy milyen tényezők állhatnak a régió dinamikájának változása mögött. Ahhoz, hogy erre a kérdésre pontosabb választ adhassunk, további kutatásra volna szükség, a kolostorhálózat vizsgálata önmagában ehhez kevés. Néhány szempontot azonban, akár kiindulópontként is, fel lehet vetni. Az egyik ilyen tényező az ásványkincsek, különösen a vasérc kiaknázása. A 11–12. században a Nyugat-Magyarországon nagy mennyiségben található gyepvasércnek még jóval nagyobb jelentősége volt, mint a késő középkorban, amikor viszont a Judenburg körüli terület vasércbányászata lendült fel. Aki ma átutazik az Alpoknak ezen a részén és az élénk zöld legelőkön bókászó teheneket látja, nehezen tudja elképzelni, hogy ez a térség valaha jóval inkább ipari táj volt. A nyugat-magyarországi vastermelést ez a konkurencia szinte teljesen visszaszorította.

A Bécs–Bécsújhely–Sopron–Pozsony térségben felmerülhet a hidrológiai viszonyok változása is. Az Árpád-kori és a késő középkori települések tengerszint feletti magassága közötti szignifikáns emelkedést korábban sikerült kimutatni a Hortobágy–Sárréten, a kalocsai Sárközben és a Balaton déli partján is.³⁹ Ha ebben a térségben ilyen kutatás még

³⁷ Gerhartl, Gertrud: Peter Engelbrecht von Passau, Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchivs 12 (1981), 179–180; Heinrich Koller: Kaiser Friedrich III, Darmstadt 2005, 176. Frigyes ugyanezen római útja alkalmával járta ki a pápánál a bécsi püspökség alapítását is. Utóbbi már VI. Lipót osztrák herceg is püspöki székhellyé kívánta tenni a 13. században, de akkor nem járt sikerrel. A passai püspökség tiltakozása miatt a bécsi egyházmegye joghatósága csak a Bécs és Mödling közti kis területre terjedt ki, míg a bécsújhelyi püspökségé kizárólag magára a városra korlátozódott. Ez a sajátos helyzet egyszerre tükrözi a két település kiemelt politikai, gazdasági és demográfiai súlyát és a tágabb régió viszonylag alacsony népsűrűségét.

³⁸ Székely György: Hazai egyetemalapítási kísérletek és a külföldi egyetemjárás, in A magyar iskola első évszázadai: 996–1526, szerk. G. Szende Katalin – Szabó Péter, Győr, 1996, 83–84.

³⁹ Pinke Zolt – Ferenczi László – Gábris Gyula – Nagy Balázs: Settlement Patterns as Indicators of Water Level Rising? Case Study on the Wetlands of the Great Hungarian Plain. Quaternary International 415 (2016), 204–215. Letöltve 2018.05.28, doi: <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2015.11.032>; Knipl, István:

8. térkép:

A Borostyán-út térségének egyházszerkezete a középkor végén (püspöki székhelyek és társaskáptalanok).

A zárójelben álló évszám az alapítás, illetve az első említés ideje

nem is volt, azt biztos feltételezhetjük, hogy a Hanság és a Fertő-tó vidéke a táji adottságok miatt hasonlóan érzékeny a vízviszonyok változására.

Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az egykori római Borostyán-út egyáltalán nem homogén tájon vezet keresztül. Nagyjából Locsmándtól délre még az újkorban is nagy kiterjedésű erdőségek voltak, ami miatt a határ két oldala itt jóval kevésbé tudott összenőni, mint a Bécsi-medence és a Fertő-tó vidéke. Továbbra is magyarázatra szorul azonban e táj „városmentessége”, illetve a koldulórendek távolmaradása.

További tényezőként felvethető a régió kereskedelmi kapcsolatrendszerének összetettebbé válása. Ebben szerepet játszott a cseh területek nagyobb arányú megjelenése, a Balti-tenger térségével ápoltságok szorosabbá válása, a Duna-menti kereskedelem intenzitásának késő középkori növekedése, de akár az itáliai kapcsolatok sokrétűbbé válása és az Alpok újabb hágóinak megnyílása is. Ebben az érdektérben Bécs kétség kívül kedvezőbb helyen volt, mint Pozsony, Sopronról nem is beszélve. Bécs erősödése már az 1300-as évek elején aggasztotta a szomszédokat, végtére is emiatt szervezték meg a visegrádi királytalálkozót. A jelen tanulmány témájától messzire vezetne, de a város azt a központi szerepet, amelyre törekedett, és amelynek egyfajta lenyomatát látjuk a kolostorhálózatban is, végül a 16. század közepén tudta betölteni, miután Buda török kézre került. A város erős vonzása bizonyos mértékig még a kolostorhálózatra is hatott a kora újkorban. Miközben ugyanis a magyarországi kolostorok elsőprő többsége eltűnt a 16. században, a pusztulás mértéke ezen a vidéken kisebb volt, sőt, a pálosok központja jó időre Máriavölgyben talált menedéket a Buda melletti Szent Lőrinc kolostor pusztulása után.

Rend	10. sz.			11. sz.			12. sz.			13. sz.			14. sz.			15. sz.		
	M	A	S	M	A	S	M	A	S	M	A	S	M	A	S	M	A	S
bencés	1			7		2	7	1		2		1						
ortodox				2														
ciszt.							3	1	1					1				
Ág.kan.								1	2	2	3						1	
prem.							1			5								
kart.									1				1					
pálos										8			9			8	1	
dom.										3	2	1						2
fer.										5	3	5	6			7	3	2
Ág.r.										2	3		1	2	2	3		

A Duna-Tisza közti Hátság és a Kalocsai Sárköz Hajós és Császártöltés községek közötti határterületének geoarcheológiai elemzése. PhD disszertáció, Szegedi Tudományegyetem, 2014. Open access: http://doktori.bibl.u-szeged.hu/2143/1/Knipl_Istvan_disszertacio.pdf; Mészáros Orsolya – Serlegi Gábor: The impact of environmental change on medieval settlement structure in Transdanubia, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 62 (2011), 199–219.

karm.														1				
Magd.											1							
johannita										3	3	1						
templomos										3								
Német Lr											1							
antonita										1								
Szentlélek r.											1							
Összes	1	0	0	9	0	2	11	3	4	34	17	8	17	3	2	18	5	4
megszűnt							1			3			1			2		
Rendet váltott										4	2			1		2		

3. táblázat: A nyugat-pannóniai térségben alapított kolostorok száma évszázadonkénti bontásban

kolostor/város	1300			1400			1500		
	M	A	S	M	A	S	M	A	S
2	1	1		3	1	1	8		2
3		1							1
4					1			1	
5								1	
Összes város	1	2	0	3	2	1	8	2	3
Összes kolostor	16	9	6	29	12	8	46	16	12
„városi” kolostorok aránya (%)	12,5	55,6	0,0	20,7	50,0	25,0	34,8	56,3	58,3

4. táblázat: Az egyes területek városiasodásának szintje a koldulórendi kolostorok alapján, 1300–1500

Időszak	Magyarország	Alsó-Ausztria	Stájerország
1221–1241 8	Révfülöp, OFSPH, 1221 Veszprém, OP apáca, 1240	Bécs, OP, 1226 Bécsújhely, OP, 1227 Bécs, OFM, 1234	Ptuj, OFM, 1231 Graz, OFM, 1239 Celje, OFM, 1241
1242–1300 23+2	Vasvár, OP, 1244, Szemenye, OFM, 1248 Pozsony, OFM, 1250 Sopron, OFM, 1250 Győr, OP, 1252 Komár, OESA, 1256 Körmend, OESA, 1256 [Idegsyt, OFSPH, 1263] Badacsony, OFSPH, 1263 Elek, OFSPH, 1263 Kókút, OFSPH, 1263	Bécs, OESA, 1266 Bécsújhely, OFM, 1267 Marchegg, OESA, 1278 Baden, OESA, 1285 Hainburg, OFM, 1291 Bécs, S. Laurenz, OP apáca, 1300	Judenburg, OFM, 1257 Leoben, OP, 1280 Bruck/Mur, OFM, 1290

	Szentjakab, OFSPH, 1263 Győr, OFM, 1288 [Kőszeg, OFM, 1289] Pozsony, klarissza, 1297 Henyé, OFSPH, 1300 Pula, OFSPH, 1300 > OFM, 1480		
1301–1350 7+1	Jenő, OFSPH, 1315 Uzsa, OFSPH, 1333 > OFM, 1460 Varasd, OFM, 1335 [Léka, OFM, 1336] Enyere, OFSPH, 1339 Lövd, OCarth, 1347	Bruck/Leitha, OESA, 1316 Korneuburg, OESA, 1338	
1351–1400 12	Pápoc, OESA, 1359 Szombathely, OFM, 1360 Keszthely, OFM, 1368 Ludbreg, OFM, 1373 Csáktornya, OFSPH, 1376 Máriavölgy, OFSPH, 1377 Örményes, OFSPH, 1378 Nádasd, OESA, 1380 Falkos, OFM, 1384	Bécs, OCarm, 1360	Fürstenfeld, OESA, 1362 Judenburg, OESA, 1362
1401–1450 5	Kismarton, OFM, 1415 Kanizsa, OFM, 1423 Vállus, OFSPH, 1429 Lepoglava, OFSPH, 1435 Porva, OFSPH, 1441		
1451–1500 18+1	Pápa, OFM o., 1460 Pölöske, OESA, 1460 Monyorókerék, OFSPH, 1464 Szalónak, OFSPH, 1464 [Sopronkertés, OFSPH, 1475] Lövd, OESA, 1480 Remetinc, OFM o., 1480 Bánfalva, OFSPH, 1482 Vázsony, OFSPH, 1483 Németújvár, OESA, 1485 Egervár, OFM o., 1490	Bécs, OFM o., 1451 Maria Enzersdorf, OFM o., 1454 Katzelsdorf/WN, OFM o., 1462 Bécsújhely, OFSPH, 1480	Maria Lankowitz, OFM, 1455 Graz, OFM o., 1463 Graz, OP, 1466 Ptuj, OP, 1490
1500–1540 2	Ormosd/Fridau, OFM o., 1504 Szentgrót, OFM o., 1516		
79	51	16	12

5. táblázat: A koldulórendi és pálos kolostorok alapítási ideje

Kérdésfelvetés, a vizsgálat célja

A soproni jezsuita rendház azok közé a 17. századi magyarországi jezsuita intézmények közé tartozik, amelyek forrásviszonyaik és kutatottságuk alapján egyaránt viszonylag jól ismertek. A kezdetektől fennmaradt háztörténet (*historia domus*),² a jezsuita éves jelentések (*litterae annuae*),³ a kollégium saját iratanyaga⁴ és a gazdag városi levéltár⁵ már száz egy évszázaddal ezelőtt lehetővé tették a kollégium történetének összefoglalását.⁶ Ugyanez idő tájt a rendház-történet a jezsuita rendtörténeti kutatások látókörébe is bekerült.⁷ Az utóbbi években a várostopográfia és az építéstörténet terén születtek fontos új eredmények,⁸ miközben főként a jezsuita rendi források segítségével a kollégium alapítástörténetéről is önálló tanulmány készült.⁹

Sopron a (Magyar Királyságot is magába foglaló) osztrák jezsuita rendtartomány központi régiójához tartozott. A város már a nagyszombati egyetemalapítás alkalmával tartott főpapi-főúri tanácskozáson (1635. november 13.) szóba került mint lehetséges új

¹ A szerző a „Katolikus iskoláztatás a kora újkori Magyarországon” című, NKFIH K 116116. sz. projekt tudományos munkatársa.

² Historia Collegii Soproniensis ab ipsis eiusdem initiis anno 1636 iactis per continuatam diligenter annorum seriem charae posteritati fideliter tradita. Tom. 1., Österreichische Nationalbibliothek (Bécs) (= ÖNB) Handschriftensammlung, Cod. 14003. (a továbbiakban: HCS).

³ A jezsuita éves jelentéseknek első sorban a Bécsben őrzött példányaikat használtam. (Ezek mikrofilm-másolatait a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Mikrofilmtárában is tanulmányoztam.) Leleghelyük: ÖNB, Handschriftensammlung; e kötetekre így hivatkozom: LAW évszám (kötetszám). A sorozat másik, római példányának leleghelye: Archivum Romanum Societatis Iesu (Róma); kötetekre így hivatkozom: LAR évszám (ARSI, kötetszám).

⁴ Magyar Nemzeti Levéltár (= MNL) Országos Levéltára (= OL), Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Acta Iesuitica, Collegium Soproniense (= MKA E 152 Coll. Sopr.).

⁵ MNL Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltárának Soproni Levéltára (Sopron), Sopron Város Levéltára, különösen: Lad. III. et C (Acta et negotia reverendorum patrum Iesuitarum et Dominicanorum).

⁶ Robert Schwartz von Megyes: Die Geschichte des Kollegs der Gesellschaft Jesu in der königlichen Freistadt Sopron (Ödenburg) 1636–1773. Veszprém, 1935. (a továbbiakban: Schwartz: Die Geschichte).

⁷ Ennek tanúsága a *historia domus* 1918–1919-ben, Szittyay Dénes SJ által készített szinte teljes, kéziratosszerű másolata, I. Jézus Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára (Budapest) VI.20. Szittyay Dénes rendtörténeti gyűjtése D 61.

⁸ Vö. pl. Magyar Várostartörténeti Atlasz 1. Sopron. Összeáll. Jankó Ferenc, Kücsán József, Szende Katalin. Sopron, 2010. (a továbbiakban: Sopron Atlasz); Gabrieli Gabriella – Kelemen István – Nemes András: Johanniták – jezsuiták – Vig paraszt. (A Bécsi utca 7-9-11. és a Szélmalom u. 10. számú telkek története). Soproni Szemle 67. (2013) 2. sz. 117–137. (a továbbiakban: Gabrieli – Kelemen – Nemes: Johanniták).

⁹ Kádár Zsófia: A soproni jezsuita kollégium kezdetei (1636–1640): Dobronoki György SJ superiorasága, 1. rész. Soproni Szemle 65. (2011) 4. sz. 381–402., 2. rész. Soproni Szemle 66. (2012) 1. sz. 54–70. (a továbbiakban: Kádár: A soproni kollégium)

kollégium helyszíne. A régióban a későbbi soproni alapító, az (ifjabb) Draskovich György győri püspök (1635–1650) még váci püspökként és pozsonyi prépostként (1630–1635) szándékozott kollégiumot alapítani 1631-ben Kőszegen, de terve megghiúsult. A soproni alapítás 1636-tól egészen 1650-ig elhúzódó folyamata során Draskovich, az őt támogató uralkodó, II. Ferdinánd, illetve Esterházy Miklós nádor az erős, evangélikus városvezetés ellenében telepítette le a Jézus Társaságát a szabad királyi városban, amellyel a jezsuiták működésének feltételeiről szerződést kötöttek. A jezsuita rendi vezetéssel, Joannes Bucellini tartományfőnökkel és Francesco Piccolomini rendfőnökkel csak 1650 őszén sikerült az alapítás jogi aktusát lezárni. Draskovichot a Jézus Társasága elismerte a kollégium fundátoraként, amiért ő a Krisztus Teste-konfraternitás, a keresztes (egykori johannita) javadalom és a pornói apátság javainak átadása mellett 40000 forintos alapítványt tett hat százalékos kamatra a kollégium javára. A rendház szövevényes, az anyagi javakban való szűkölködéstől sem mentes korai éveinek emblematiszta alakja volt a nagy formátumú jezsuita, Dobronoki György, aki a letelepedés előkészítésében való meghatározó részvétele után 1637 novemberétől 1639 őszéig állt *superiorként* a rezidencia élén.¹⁰

A soproni rendház tehát, bár kezdettől fogva gimnázium is működött mellette, csak lassabban érte el a nagyobb stabilitást és intézményi önállóságot jelentő kollégiumi rangot, mint a néhány évvel korábban ugyane régióban alapított társai, a pozsonyi (1626) vagy a győri (1626/27) kollégiumok. A jezsuita kollégium intézménytípusa ekkorra már a Jézus Társasága leggyakoribb rendházfajtája volt, amelynek alapítását és tevékenységét a rend szigorú feltételekhez kötötte.¹¹ Ráadásul a Magyar Királyságban az 1608. évi koronázás előtti 8. törvénycikk alapján a Társaság nem rendelkezhetett birtokokkal és birtokjoggal,¹² ami Sopron esetében is a birtokjog és a birtokkormányzat tényleges átadásának elhúzódását eredményezte. A gyakorlatban az ellenreformáció és a katolikus megújulás folyamata a főpapi és katolikus főúri alapítások előtt mégis megnyitotta a kapukat, így a soproni kollégium a 17. század második felére az osztrák rendtartomány intézményhálózatának fontos láncszemévé nőhetett ki magát: rendháza mint a katolikus egyház egyik legerősebb soproni bázisa, mint vidéki missziók kiindulópontja és mint regionális vonzáskörzetű gimnázium fenntartója egyaránt meghatározó volt a város, a megye és a tágabb, nyugat-magyarországi régió életében.

¹⁰ L. uo.

¹¹ A jezsuita kollégium mint intézménytípus kialakulásáról l. *Ladislaus Lukács*: De origine collegiorum externorum deque controversiis circa eorum paupertatem obortis (1539–1608). Archivum Historicum Societatis Iesu 29. (1960) 189–245., 30. (1961) 3–89.; ez alapján: *Kádár Zsófia*: A jezsuita kollégium mint intézmény fejlődése a 17. század elejéig. In: Helytállás. A XII. Eötvös Konferencia Történeti Ülésének tanulmányai. Szerk. László Gábor, Toronyi Alexandra. Bp., 2012. 193–214.

¹² Corpus juris Hungarici. Magyar törvénytár. 1608–1657. évi törvényczikkek. Ford. *Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen*, jegyz. *Márkus Dezső*. Bp., 1900. (Magyar törvénytár 1000–1895 millenniumi emlékkiadás) 14–15. vö. *Tusor Péter*: Pázmány, a jezsuita érsek. Kinevezésének története, 1615–1616 (Mikropolitikai tanulmány). Budapest–Róma, 2016. (Collectanea Vaticana Hungariae classis I. vol. 13.) 50–51. és *Kádár Zsófia*: Soprontól Pozsonyig. A jezsuiták 17. századi országrendiségének kérdéséhez. In: Az 1625. évi soproni koronázó országgyűlés. Szerk. Dominkovits Péter, Katona Csaba, Pálffy Géza. (Megjelenés alatt.)

Az intézmény működésének első korszakát (a teljességről ezúttal is lemondva) az alábbiakban három nagy téma köré csoportosítva tekintem át: (1) a jezsuita épületeknek a városban elfoglalt helyét és funkcióját, (2) a rendház belső életét és a rendtagállomány jellemzőit, végül (3) a jezsuiták „apostoli munkáját” (oktatás, lelkipásztorkodás) vizsgálom.¹³

1. A jezsuiták helye a városi térben

A soproni rendház épületei a korai időszakban kevésbé alkalmas helyen, széttöredezett telekállományon és a belvároson kívül helyezkedtek el. Ennek nem csak az elhúzóódó alapítási folyamat volt az oka, hanem az evangélikus város erős ellenállása is. A kezdetben átvett Fövényverem utcai házak, illetve a Bécsi utcai Keresztelő Szent János-templom, illetve johannita (keresztes) javadalom mellett alig jutottak újabb épülethez vagy építési telekhez egészen az 1674-ig, amikor az erőszakos ellenreformáció átrendezte a felekezetek városon belüli helyzetét. Bár Sopron történeti topográfiája az utóbbi években is a kutatás homlokterében állt,¹⁴ mégis mivel a jezsuita épületek tekintetében még maradtak nyitott kérdések, és mert nem egyetlen épületkomplexumról van szó, célszerű a funkcionális felsorolás helyett egyes épületek szerint sorra venni a Jézus Társasága által a 17. században használt ingatlanokat.

A Draskovich püspök által megszerzett, a Fövényverem utcában (mai 5. sz. alatt) álló két ház: a Tizennégy segítőszentről nevezett oltárjavadalmas ház, más néven Kirchhaus és a Krisztus Teste-társulat javadalmas háza középkori épületek voltak.¹⁵ Miután 1636 szeptemberében a jezsuiták átvették,¹⁶ Dobronoki György felmérte állapotukat, és a szükséges teendőkről egy memoriálét készített a püspöknek.¹⁷ Kezdetben a rendház és az iskola is itt működött. Az egymással összeépült két ház nyugati részén, a pince felett az iskola számára megfelelő termet alakítottak ki. A keleti házrész kisebb helyiségeiben kapott helyet a rendház, ahová Holovics Ádám *superior* (1636. okt.–1637. okt.)¹⁸ és első társa, Christoph Wilpenhoffer¹⁹ 1636. november 12-én költözött be. Még az első tanévben új lépcső, új ajtók és ablakok készültek, az építkezéshez Esterházy Miklós nádortól

¹³ A tanulmány elkészítéséhez felhasználtam doktori értekezésemet és ahhoz kapcsolódó forrásgyűjtésemet is: Kádár Zsófia Klára: *Jezsuita kollégium és helyi társadalom a 17. századi Nyugat-Magyarországon* (Pozsony, Győr, Sopron). Doktori disszertáció. ELTE BTK TDI. Bp., 2016. (a továbbiakban: *Kádár*: Jezsuita kollégium).

¹⁴ Az alábbi vizsgálat is jelentős mértékben a várostörténeti atlaszra (Sopron Atlasz) támaszkodik.

¹⁵ Vö. Sopron Atlasz, adattári rész: 19.1 (Egyházi tulajdonú lakóépületek), Fövényverem u. 5.

¹⁶ Vö. Dobronoki naplóbejegyzése (1636. szept. 13.), *Originales literae circa Collegium Soproniense 1639*. Soproni Evangélikus Levéltár, I. 20. (a továbbiakban: *Originales literae*), 106.

¹⁷ Dobronoki memoriáléja Draskovich részére (1636. szept. 13.) *Originales literae*, 173–176.

¹⁸ *Kádár*: A soproni kollégium, 2. rész, 54–57.

¹⁹ Christoph Wilpenhoffer (1597–1671), 1636-ban az első német hitszónok Sopronban. *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae* S. I., II. (1601–1640). III. (1641–1665). IV. (1666–1683). Coll. et ed. Ladislaus Lukács. Romae, 1982, 1990. (a továbbiakban: *Lukács*: *Catalogi*) II. 789–790.

köveket kaptak.²⁰ A felújítási munkákat 1637 októberétől a Holovics helyett a rezidencia élére kinevezett Dobronoki vezette. Az ő idejében, 1639-ig még egy boltíves szoba és egy közös fűtőház (*hypocaustum*) épült. A két ház kertjeihez még egy kis kertet is hozzá tudtak csatolni, így egészen a külső városfalig nyúló keskeny kert és szőlő csatlakozott a rezidencia belső udvarához. A szükséges mértékben felújított házak értékét a hozzájuk tartozó szőlőkkel együtt Dobronoki 1639-ben tízezer forintra becsülte.²¹ Az iskola csak 1640-ig maradt itt, ezután 1684-ig az egész épület a jezsuiták soproni rendházaként szolgált, amiről a „Koliseum” nevet nyerte.²² A kert és a belső udvar közé, a területnek a rendház (azaz a belváros) felé való meredek lejtése miatt 1647-ben támfalat, illetve a kert és a szőlő közé kaput építettek.²³ 1652 őszén egy tűzvész a kollégiumot, annak tetejét megrongálta, ami új építkezésekre adott lehetőséget.²⁴ Mivel a város elzárkózott, hogy a jezsuitáknak építési telket adjon, Franz Antonelli rektor (1651. ápr. 17.–1654)²⁵ a következő évben kölcsönt vett fel és kijavíttatta a rendház sérüléseit, egyúttal — feltevésem szerint emeletráépítéssel — 10 szobával és egy órának való kis tornyocskával bővítette az épületet. A rendtagok (1653-ban 14-en laktak a rendházban) közül így mindenkinek saját szobája lett, holott addig akár 2-3 ember is lakott egy helyiségben. Az építkezés ellen a város sokat tiltakozott, de nem tudta a bővítést megakadályozni.²⁶ Az épület ezután nagyobb változtatás nélkül érte meg az 1773. évi feloszlást. A Magyar Kamara kezelésébe vett házról ekkor Franz Karl Römisch kamarai építőmester készített egy alaprajzot (1. ábra), amely azt bizonyítja, hogy a ma is álló épület nagy vonalakban napjainkban is a jezsuiták által kialakított formáját őrzi.²⁷

²⁰ HCS, 68., 79. vö. Schwartz: Die Geschichte, 19.

²¹ HCS, 62.

²² A köznyelvben még 1956-ban is e néven volt benne, vö. Csátsai Endre et al.: Sopron és környéke műemlékei. 2. jav., bőv. kiad. Bp., 1956. 356.

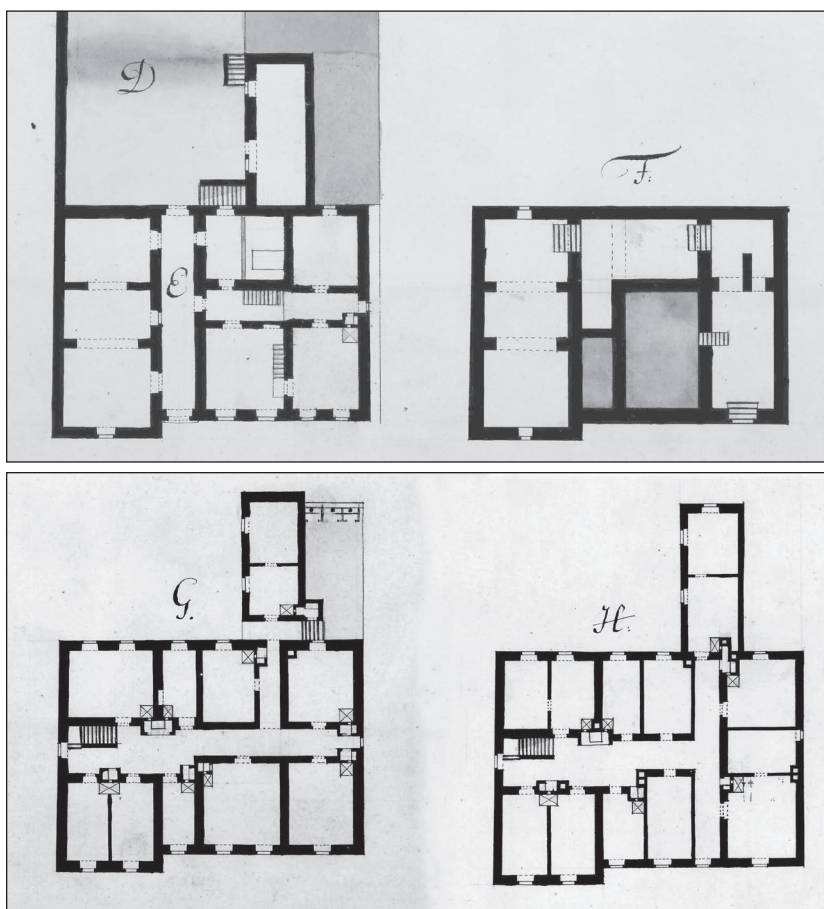
²³ HCS, 130.

²⁴ HCS, 138., továbbá Archivum Romanum Societatis Iesu (Róma) Austr. 6. 127r. 1652. nov. 2. [Goswin Nickel rendfőnök] Franz Antonelli soproni rektornak.

²⁵ HCS, 136. (1651), Lukács: Catalogi III. 327., 358., 389.

²⁶ HCS, 139. vö. Schwartz: Die Geschichte, 34–35. A 10 szoba hozzáépítéséről szóló adatok szerintem nem a Kreuzhof épületére vonatkoznak, ahogy legutóbb a területen feltárást és falkutatást végző szakemberek leírták. Gabrieli–Kelemen–Nemes: Johanniták, 122. Az építéstörténeti adatok közül a Fövényverem utcai rendházra és a Kreuzhofon álló gimnáziumra vonatkozóak elkülönítése sokszor nem egyszerű. Számomra úgy tűnik, hogy a jezsuitáknak a belvárosi Szent György utcába való beköltözéséig a templom mellett állhatott az iskola épülete, míg a rendtagok lakhelyeül szolgáló rendház a Fövényverem utcai Koliseum volt.

²⁷ A korábban általam azonosított alaprajz: MNL OL Térképtár S12 (Helytartótanácsi térképek), Div. IX. nr. 81. „Das Vormalis geweste, anjetzo genante alte Collegium deren P. Jesuiten zu Edenburg, unweit vom Mahrhoff” 42x62 cm, vászonra vont papíron színezett kéziratos alaprajz, l. <http://maps.hungaricana.hu/hu/12554/?query=JELZ%3D%28S%2012%20Div%20IX%20No%200081%29> (2018. febr. 26.). A felmérés tartalmazza az épület pince (1. és 1/a ábra „F”), földszinti („E”), első („G”) és második („H”) emeleti szintjét és a városfalig húzódó kertet, illetve szőlőt (1. ábra „C” és „B”). Az alaprajzot 2012 őszén összevettem az akkori Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Tervtárának műemléki dokumentációjával, amely az 1962. évi homlokzati felújítás, illetve az 1973–1974 során végzett belső és homlokzati rekonstrukciós munkák alkalmával készült.

1/a ábra: A Kolleum alaprajza (1773 után, részletek)

Az egykori johannita konvent épületéről, amely a Bécsi utcában (mai 7. sz. alatt) állt, jóval kevesebbet tudunk — mára semmi sem maradt belőle.²⁸ A jezsuiták számára Draskovich által kiszemelt és odaígért johannita javadalom, a Keresztelő Szent János-templom, rendház és vámjövedelem megszerzése is nehézségekbe ütközött a Nádasdy család kegyurasága miatt. A templomot ugyan már 1636-tól használták a páterek, de az úgynevezett Kreuzhofon álló konventépületet, illetve a területet csak 1639-ben sikerült számukra biztosítani; a város tiltakozása ellenében arra hivatkoztak, hogy mivel az nem a város kegyurasága alatt áll, annak átadása nem jelenti a Társaságnak a városon belüli

²⁸ Az épületről: Sopron Atlasz, adattári rész: 9.1.1 (Egyházak, keresztény, római katolikus), Szt. János templom és johannita kolostor, a közelmúltban a helyszínen végzett feltárásról: *Gabrieli-Kelemen-Nemes: Johanniták*.

terjeszkedését.²⁹ Paczoth Ferenc *superior* (1639–1641)³⁰ a Draskovichtól átvett egykori keresztes rendházat nagy költségen alkalmassá tette iskola céljára, „a romokból és a mocsokból kiemelte”, majd 1640-ben a püspök egyetértésével a Fövényverem utcai Kolleumból ide helyezték át a gimnáziumot.³¹ Az 1643-ban konvertált, majd a soproni jezsuiták egyik legfőbb pártfogójává előlépett gróf Nádasdy (III.) Ferenc kegyurasága miatt azonban további bonyodalmak adódtak az épület és a telek körül. Nádasdy a volt johannita épületekhez kapcsolt vámjövedelem egyharmadát, illetve a Kreuzhofon álló, bizonyos kis, vasajtós házat családi örökségének és szarvkői vára tartozékának tekintette.³² Ezt a vámharmadrészt 1645 márciusában kapták meg a jezsuiták Nádasdytól, a város és Lónyi Mihály plébános ellentmondása dacára.³³ A gróf és a soproni jezsuiták, illetve a tartományfőnökök között ezután egy egészen 1669-ig elhúzódó, sikertelen egyezkedési folyamat zajlott, ami arra irányult, hogy Nádasdyt mint kegyurat a Kreuzhof átadása, illetve egy Sopronban a Társaság számára felállítandó új, tercia probációs rendház építése révén ismerjék el fundátornak.³⁴ Ez azonban több okból megghiúsult, talán elsősorban amiatt, hogy a város semmiféle újabb építkezéshez nem volt hajlandó a jezsuiták számára telket biztosítani. A Kreuzhoffal kapcsolatos bizonytalanságot tükrözi a háztörténet szövevényes leírása, amely szerint 1662-ben a telken egy új iskolaépület befejezetlen négy fala állt, mivel a terület — amelyen a régebbi iskolaépület, az istálló, egy kis kert és a templom volt — jogi helyzetében maga Paulovich János rektor (1660. júl. 12.–1663. júl. 30.)³⁵ is elbizonytalanodott. A Draskovichcsal kötött 1650. évi szerződéshez hűen a jezsuiták vonakodtak elismerni, hogy Nádasdy a Kreuzhof bármely részét nem az egykori keresztes javadalom, hanem saját szarvkői vára részének tekintette.³⁶ A kínos nézeteltérésnek, amely a soproni jezsuitáknak „színlelt késlekedésre” adott okot az iskola építésében, a gróf váratlan elfogása vetett véget. A számomra ismeretlen kimenetelű iskolaépítés azonban rövidesen elveszítette korábbi jelentőségét, mivel bő egy évtized múlva a rendházzal együtt a gimnázium is a belvárosi Szent György utcába költözött át.

A jezsuiták Sopronban kezdettől fogva saját templomot használtak. A Keresztelő Szent János-templom késő gótikus, egyhajós, hálóboltozatos épülete a Bécsi utcai Kreuzhofon állt. Az 1636 őszi átvétel óta a rendház kialakítása mellett a páterek törekedtek

²⁹ Vö. Schwartz: Die Geschichte, 25.

³⁰ HCS, 110. (1639), Lukács: Catalogi II. 495., 529., III. 26.

³¹ HCS, 111.

³² Vö. HCS, 178. (1662)

³³ HCS, 119. (1645)

³⁴ A terciaház-alapítási kísérletről l. Kádár Zsófia: A rekatolizáció ismeretlen munkásai. Tercia probációs jezsuiták Nyugat-Magyarországon a 17. században. In: Primus inter omnes. Tanulmányok Bedy Vince születésének 150. évfordulójára. Szerk. Arató György, Nemes Gábor, Vajk Ádám. Győr, 2016. (A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai. Források, feldolgozások 25.) 475–493. (a továbbiakban: Kádár: A rekatolizáció), itt: 477–485.

³⁵ Lukács: Catalogi III. 654., 698., 741., 787.

³⁶ HCS, 178. (1662)

a templom felújítására és berendezésére is. A kápolnában az átvételkor nem volt tabernákulum, ennek elhelyezése volt az egyik legkorábbi változás. Már 1637-ben új gyónatószéket és karzatot is építettek, új padokat pedig (evangélikus létre) Artner Erhard polgármester csináltatott. A főoltárról a Nyéki Vörös Mátyás győri kanonok által adományozott meztelen összülők képét eltávolították, a helyére egy nagy, Szent Ignácot és Xavéri Szent Ferencet ábrázoló festményt helyeztek, ami kétszáz forintjukba került.³⁷ 1638-ban már annyian látogatták a jezsuitáknál tartott szentmiséket és prédikációkat, hogy főképp nyaranta a nők rendszeresen elájultak a zsúfoltságtól, a tömeg egy része pedig a templomon kívülre rekedt, ezért a híveket a karzatra is fel kellett engedni, hogy közben meg tudják hallgatni a hitszónokat.³⁸ Közben Draskovich a kollégiumalapítás véglegesítése ügyében több ízben tárgyalt a jezsuitákkal. Először 1638-ban ígérte meg, hogy saját költségén új templomot épít úgy, hogy a gótikus kápolna egészét az új templom szentélyeként meghagyja, amelyhez nagyobb méretű hajót építtet. Dobronokinak, aki a rezidencia *superior*jaként a tárgyalásokon részt vett, nem tetszett ez a javaslat, mert a domborzati viszonyok miatt az így felépített új hajó magasabban feküdt volna, mint a meghagyott szentélyrész, amibe lépcsőkön kellett volna lemenni.³⁹ A templom azonban ma is gótikus alaprajzát őrzi, mivel az építkezés nem is kezdődött el; ennek a város ellenkezése és a fundátor szűkmarkúsága is oka lehetett. A jezsuitáknak így továbbra is csak kisebb bővítésre, javításra volt lehetőségük. 1647-ben Nádasdy Ferenc adományából orgonapozitívot (hordozható orgonát) kaptak. A templomon belül egy sekrestyefélét (*sacristium*) alakítottak ki, mert addig a miséző pap csak az evangéliumi oldalon tudott beöltözni.⁴⁰ 1651 elején az alapító püspök végakarátának megfelelően számára egy fundatori kriptát építettek sebtiben a templomhajó közepén, közvetlenül a padló alatt. Az előző év októberében elhunyt főpapot április 26-án temették el az ideiglenesnek szánt sírboltba, amelyben ma is nyugszik.⁴¹ Még ebben az évben elkészült a püspök egészalakos szobra is, amelyet a tervezett „méltó” — és soha el nem készült — síremlék részének szántak, és a templomban helyeztek el.⁴² 1654-ben két oldalsó karzatot építettek, így az

³⁷ HCS, 79., 84., vö. Schwartz: Die Geschichte, 20.

³⁸ HCS, 91.

³⁹ HCS, 103., 109.

⁴⁰ HCS, 129.

⁴¹ HCS, 135–137., Szabady Béla: Draskovich György győri püspök élete és kora (1599–1650). In: A 300 éves soproni szentbenedekrendi Sz. Asztrik kat. gimnázium jubileumi értesítője az 1935/36. isk. évről. Közli Sziklai Jenő. Sopron, 1936. 15–115., itt: 108–109., LAW 1650 (Cod. 12220.) 347v. A kriptát 2015 februárjában a templomban végzett kisebb restaurálási, állagmegóvási munkák alkalmával megtalálták és feltárták Dávid Ferenc művészettörténész, Nemes András muzeológus és más szakemberek részvételével. A sírboltot magam is láthattam, a kutatásokhoz a 17. századi írásos források feltárásával járultam hozzá. A püspök csontmaradványait Kristóf Lilla antropológus vizsgálta meg.

⁴² A szobrot 2015 elején a templomba visszahelyezték, történetét Dávid Ferenc kutatja. Vele együttműködve sikerült megtalálni a szobor elkészítéséről fennmaradt forrást: MNL OL MKA E 152 Coll. Sopr. Irreg. 5. tétel, 38. sz. 1651. dec. 3. (Bécs), Pietro Madeni nyugtája Szelepcshény Györgynek a Draskovich-szoborért átvett 1453 forintról. (Keő kép farago reversalisa Draskovich Epitaphiumárul).

**2. ábra: Sopron templomai
és jezsuita épületei
(17. század)**

0 100 200 300 m

összegyűlő hívek száma a 200 főt is elérhette. Az orgonista és a zenészek kényelmére a falon még egy ablakot nyitottak.⁴³ 1659-ben a templom új tetőt kapott egy kis tornyocs-kával, padlóját pedig téglá helyett kikövezték. Egyúttal a húsz éve tervezett (de az evangélikus magisztrátus ellenállása miatt addig meg nem valósított) sekrestyét is fel tudták építtetni.⁴⁴ A templom 1773-ig a jezsuitáké maradt, bár jelentősége 1674 után szintén csökkent, amikor a Társaság Sopron belvárosában nagyobb templomépülethez jutott.

Sopronban regionális viszonylatban (és a kollégiumalapítás időpontjához képest) igen korán, már 1661-ben felállítottak egy nemesi konviktust is Lippay György érsek alapítványából.⁴⁵ Az intézmény működésének első bő egy évtizedében a gimnáziumtól északnyugatra, a külváros szélén kapott helyet a Szélmalom utcában (a mai 17. sz. alatt), amíg a konviktus is beköltözhetett a templom, a rendház és a gimnázium után a belvárosba.⁴⁶ Az épület különlegessége emeleti termeinek gerendás szerkezetű, barokk provinciális stílusban kifestett és címerekkel díszített mennyezete, amely a konviktus idejéből maradt fenn egészen napjainkig.⁴⁷

A jezsuita épületek Sopronon belüli elhelyezkedése a várostörténeti atlasz, illetve az annak nyomán készült térképvázlat (2. ábra) segítségével könnyen áttekinthető.⁴⁸ A belvároson kívül, attól északra, de a 13–14. század óta lakott területen kaptak telkeket és épületeket. Ez ugyan presztízsében elmaradt attól, mintha a belvárosba költözhetek volna, közlekedés szempontjából mégis jó helyen, az Előkaputól nem messze feküdt. A főtér, ahol a városháza és a ferences templom állt, akár egy körmenet számára is elérhető távolságban volt a jezsuita templomtól. A kollégium (Pozsonyhoz hasonlóan) az úgynevezett protestáns gyászévtized eseményeinek köszönhetően, 1672 után kaphatott új telephelyet a belvárosban, a Szent György utcában. (A templom, a rendház, a gimnázium, majd a konviktus áthelyezése után a soproni jezsuiták egykori külvárosi épületeiket főként gazdasági célokra használták.)

A polgárok elleni rendkívüli törvényszéki per (1672) után Sopronban 1674 februárjában a Szent Mihály-, a Szent Erzsébet- és a Szent György-templomot, az egyházi beneficiumokat, illetve a Vitnyédy-házat adta át a város kényszerű egyezség keretében a Magyar Kamarának. A Szent György-templomot és a vele szomszédos Vitnyédy-házat (Szent György u. 7.) a jezsuiták kapták meg 1674–1675 folyamán; a házat formálisan megvásárolták. A ház nagyobb, a templom kisebb részben sérült a belvárost 1676-ban pusztító tűzvészben. Ez hozzájárult, hogy a Vitnyédy-ház, illetve a vele szomszédos, a

⁴³ HCS, 140.

⁴⁴ HCS, 156., vö. Schwartz: Die Geschichte, 35.

⁴⁵ HCS, 160–161., Schwartz: Die Geschichte, 36.

⁴⁶ Sopron Atlasz, adattári rész: 18.2 (Középszintű iskolák) és 23.3 (Majorságok), 1734-ben már Esterházy-majorként ismert.

⁴⁷ Vö. Voit Pál: Régi magyar otthonok. Bp., 1943. (Reprint: Bp., 1993.) 108. A gerendás mennyezetet a közelmúltban Velledits Lajos restaurátor vezetésével teljesen felújították. Az épületben ma zeneiskola működik.

⁴⁸ Sopron Atlasz, A.3.3 és A.3.4 (Sopron topográfiai fejlődése) táblák.

páterek által 1677-ben megvásárolt Türk-ház (Szent György u. 5.) helyére 1680–1685 között teljesen új kollégiumépületet emeltek, amelynek befejezése 1699-ig húzódott, bár a rendház már 1684-ben ide költözött át a Fövényverem utcából.⁴⁹ A nemesi konviktus számára 1685/87-ben vették meg a kollégiumtól északra fekvő, egykori Nádasdy-házat (Szent György u. 3.), amelybe 1688-ban költöztették át a konviktorokat, 1766-ban pedig emeletráépítéssel bővítették.⁵⁰ A templom déli oldalán Abraham Sowitsch és Samuel Wohlmüt két házát (Szent György u. 9.) vették meg (1691, 1694), amelyek helyén 1702-re építtették fel a gimnázium új épületét.⁵¹ Így a 18. századra a városközpontban a ferencesekénél nagyobb épülettömböt birtokoltak, ezzel szinte uralva a belváros keleti felét. A helyi lutheránus egyház erejét azonban jelzi, hogy 1674 után képesek voltak azonnal új, belvárosi telket szerezni saját templomuk számára, így a jezsuitákkal átellenben egy evangélikus központ épülhetett ki a Templom utcában. Sopronban más szerzetesrendek csak a 18. század elejétől erősíthették a katolikus egyház helyzetét, a domonkos kolostor 1719-től épült ki, az orsolyita kolostort pedig 1746-ban alapították.⁵²

2. A rendház belső élete: a rendtagok prozopográfiai vizsgálata a rendi katalógusok alapján

A rendház jogi helyzete

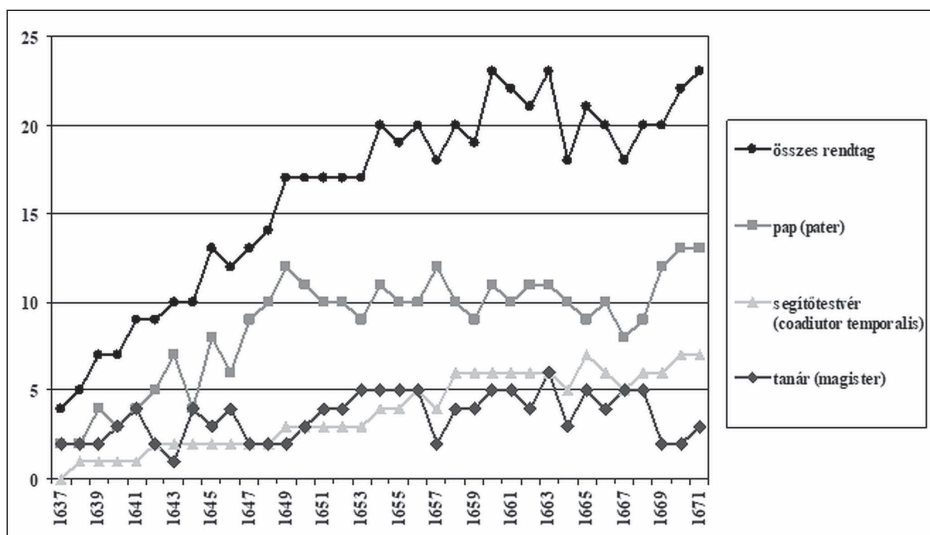
A soproni rendház — amint említettem — a kollégiumi rangot csak lassan érte el annak ellenére, hogy az alapító és a rendi vezetés is kezdetől fogva ennek (és nem rezidenciának) szánta az intézményt. A kollégium stabilizálódását nehezítette az alapítás

⁴⁹ Schwartz: Die Geschichte, 45–59.; Dávid Ferenc – Goda Károly – Thirring Gusztáv: Sopron belvárosnak házai és háztulajdonosai 1488–1939. Häuser und Hauseigentümer der Innenstadt von Ödenburg 1488–1939. Sopron, 2008. (a továbbiakban: Dávid – Goda – Thirring: Sopron) 63–68.

⁵⁰ Schwartz: Die Geschichte, 60., Dávid–Goda–Thirring: Sopron, 60–62.

⁵¹ Schwartz: Die Geschichte, 61., Dávid – Goda – Thirring: Sopron, 70–72. A Szent György utcai jezsuita épületegyüttesről a feloszlás után készült alaprajz: MNL OL Térképtár S12 (Helytartótanácsi térképek), Div. IX. nr. 80. „Deren Edenburg P. P. Jesuiten geweste Kirchen, Collegium, und Schullen zum ebener Stock“, 3 lap, 67x45,5 cm, készítette Franz Karl Römisch, 1774. ápr. 12. (Pozsony): <http://maps.hungaricana.hu/hu/12553/?query=JELZ%3D%28S%2012%20Div%20IX%20No%200080%20%29> (2018. febr. 27.). Továbbá a konviktusról készült alap- és metszeti rajz, illetve az egész jezsuita épülettömb homlokzati rajza uo. Div. VIII. nr. 367: 1., 6. térképlapok: „Grund Riss Näpst Durchshnit des gevesten Iesuiter Collegium, und in denselben anoch befündenten zen Grossen Zimeren, näbst einen Grosen Vorhaus als A: B: C: und E: F: zimmer mit Traun böden, A: aber ohne boden Thiren und Fenster, B: mit Tramboden, C: die pflaster linie in den bevonten Collegium“, „Abriß von auswärts des adelichen Convicts, samt anstehenden Exjesuiter Collegio, wie auch darzu gehörigen Kirchen, und Schulen in der Stadt Ödenburg in Hungarn“, 27,5x32 cm, 57x39 cm, készítette: Johann Georg Drost [1774 körül]: <http://maps.hungaricana.hu/hu/12368/?query=JELZ%3D%28S%2012%20Div%20VIII%20No%200367%20%29> (2018. febr. 27.)

⁵² Sopron Atlasz, adattári rész: 9.1.1 (Egyházak, keresztény, római katolikus). Az 1672 utáni változásokra l. még: Bán János: Sopron újkori egyháztörténete. Sopron, 1939. (Győregyházmegye múltjából IV/2., a továbbiakban: Bán: Sopron) 228–234. Az evangélikus imaház 1686-ra már felépült. Dávid – Goda – Thirring: Sopron, 133–135.

3. ábra: A soproni rendházban szolgáló jezsuiták száma rendtagtípus szerint, 1637–1671

jogi aktusának elhúzódása, a fundátor Draskovich püspök és Pázmány érsek (Dobronoki György páter Sopronba helyezésének kérdésében kialakult) személyes ellentéte és az evangélikus városatyák ellenállása. A provinciakatalógusokban a soproni rezidencia 1637-től szerepel, ebben az évben már két páterrel és két magiszterrel, ami egyértelműen jelzi a gimnázium felállításának szándékát. A rezidencia (valószínűleg az alapító püspök és érseke rossz viszonya, illetve a Draskovichnak az alapításkor segítséget nyújtó Wilhelm Lamormaini császári gyóntató személye okán) eleinte nem magyarországi rendház, hanem a bécsi kollégium kötelékében működött. Ez egészen 1651. április 17-ig maradt így, amikor Draskovich alapítványának fokozatos kifizetése, illetve ennek reménye miatt Turkovich György viceprovinciális Johann Franz Antonellit nevezte ki a kollégiummá emelt soproni rendház első rektorául. A korábban már trieszti és görzi rektorságot viselt jezsuitát Turkovich e napon mutatta be vacsora előtt a rendház tagjainak, kinevezését a rendfőnök levelének felmutatásával erősítette meg.⁵³ Sopron 1652-től a rendi katalógusokban is kollégiumként szerepel. A *litterae annuae* az elhunyt alapítóról megemlékezve először az 1651. évben említi kollégiumként a rendházat.⁵⁴

A rendtagok összlétszámának, a rendtagtípusok arányának változásai

A soproni rendházban és missziós állomásain 1671-ig szolgáló rendtagok prozopográfiai vizsgálatának alapját az évente összeállított rendtartományi személyi katalógusok adják;

⁵³ HCS, 136. vö. *Schwartz*: Die Geschichte, 31.

⁵⁴ LAW 1651 (Cod. 12220.) 374r–v, 375v.

ennek adatait a *historia domus* és az éves jelentések személyi adataival is kiegészítettem.⁵⁵ 1671-ig a rendházban összesen 241 rendtag szolgált. Zömük, 183 jezsuita pappá szentelt rendtag volt, akik közül a többség (57,9 %, 106 fő) egyúttal a Jézus Társaságán belüli legmagasabb rendi fokozatot jelentő négyfogadalmas tag volt.⁵⁶ Jóval kisebb, de stabil létszámmal képviseltették magukat a rendházban a segítőtestvérek, összesen 40-en. A skolasztikus rendtagok alacsony létszámát (mindössze 17 fő) indokolja, hogy nagy részüket később pappá szentelték és ekként folytatták tevékenységüket Sopronban és más rendházakban. A grafikonról (3. ábra) a rendtagok összesített és rendtagtípusok szerinti létszámának időbeli változásai is leolvashatók. Szembetűnő (de a már ismert hazai példákkal egybecseng),⁵⁷ hogy a kollégiumi rang eléréséig folyamatosan növekvő létszámú, majd 1654-től a vizsgált időszak végéig 20 fő körüli (18-23 fős) összlétszámmal működő rendház legnagyobb létszámú csoportját végig a papok tették ki, akiknek a létszámnövekedése, majd stagnálása határozta meg az intézmény összlétszámának változásait is. Ezzel szemben a segítőtestvérek és a tanár rendtagok egymáshoz hasonló (egymást többször „keresztvező”) létszáma egyaránt az 1640-es években 2-3(-4) fő között, majd szintén 1651 után jellemzően 4-6 fő között ingadozva állandósult. Ez a lelkipásztori (és missziós) szolgálat elsődleges szerepét is tanúsítja, míg az oktatást és a rendház mindennapi működtetését a jóval kisebb létszámú skolasztikusok és segítőtestvérek biztosították. A ház a rendtagok száma alapján az osztrák jezsuita provincia intézményrendszerének „középmezőnyébe”, nem a legnagyobb, de a teljes gimnáziumot is működtető, fontos háza közé tartozott.

⁵⁵ A rendtagok közül csak azokat vizsgálok, akik a *Lukács*: Catalogi II–IV. vonatkozó évei szerint Sopronban szolgáltak; az egy évnél rövidebb időre ide helyezett, csak a háztörténetben (HCS) előforduló rendtagokat az elemzésből kirekesztettem. A rendtagokról készült alábbi elemzések szintén e kötetek adataira épülnek. Az vizsgált rendtagállomány tételes felsorolását l. *Kádár*: Jezsuita kollégium, 308–327.

⁵⁶ A Jézus Társaságán belül elkülönültek a pap (I.) és laikus (II.), illetve a még novíciusi, tanulmányi éveiket végző (III.) rendtagok. (I.) A pappá szentelt rendtagok (*patres*) két csoportra oszlottak. A négyfogadalmasok (*professi quatuor votorum*) tanulmányaik, hivatástudatuk alapján kiemelkedtek, másfél-két évtizeddel a belépésük után tették le negyedik, ünnepélyes fogadalmukat, amellyel a missziós küldetésük tekintetében a pápához való feltétlen hűséget is vállalták, egyúttal a Társaságon belüli vezető tisztségekre is alkalmassá váltak. A papok másik csoportját a pappá szentelt „lelki segítők” (*coadiutores spirituales*) alkották. Ők hasonló felkészülés után tették le örökfogadalmukat; főként lelkipásztorként, tanárként és kisebb házak vezetőiként szolgáltak. (II.) A laikus testvérek azaz világi segítőtestvérek (*coadiutores temporales*) főként a rendházak működéséhez szükséges kétféle munkát végezték. (III.) A pappá szentelés előtt álló, tanuló rendtagok (*scholastici*) képzésük részeként 2-3 éves gimnáziumi tanári szolgálatot teljesítettek (*magistri*), a gimnáziumok tanári karát legnagyobb arányban ők alkották. — A Jézus Társaságába felvettek csoportjairól l. még: Institutum Societatis Iesu. Vol. II. Examen et constitutiones. Decreta congregationum generalium. Formulae congregationum. Florentiae, 1893. (a továbbiakban Institutum) 2. (Examen, cap. I. 7–11.)

⁵⁷ Vö. *Kádár Zsófia*: A győri jezsuita kollégium intézményi funkciói a 17. században (1626–1671). In: Jezsuita jelenlét Győrben a 17–18. században. Tanulmányok a 375 éves Szent Ignác-templom történetéhez. Szerk. Fazekas István, Kádár Zsófia, Kökényesi Zsolt. Győr, 2017. 87–131. (a továbbiakban: *Kádár*: A győri kollégium) itt: 94–95.; *Uő*: A pozsonyi jezsuita kollégium mint összetett intézmény a 17. században. Történelmi Szemle 60. (2018) 2. sz. (Megjelenés alatt.) (a továbbiakban: *Kádár*: A pozsonyi kollégium).

A rendtagok megoszlása nációk és származási hely szerint

A rendtagok nációját (*natio*) a (19. század előtt anakronisztikus) „nemzetiség” fogalom helyett inkább anyanyelvként határozhatjuk meg, amely egyben a származási helyre is utalhatott. A Sopronban szolgáló jezsuiták között 1671-ig szám szerint megegyezett az Austriacus és Hungarus nációval bejegyzettek száma. Azonban német anyanyelvűekként azonosíthatjuk még a Germanus nációjukat is, akik az Austriacus-okkal együtt a rendtagok mintegy felét (49,4 %) tették ki. Ezzel szemben a Croatakat és Slavus-okat is ide értve a Magyar Királyság nációi — akik között a Hungarus-okról és Transylvanus-okról feltételezhetjük, hogy magyar anyanyelvűek voltak — összesítve is kevesebbet (43,2 %) tesznek ki, ráadásul anyanyelvi megoszlásuk is szórtabb.

náció	fő	%
Austriacus	76	31,5
Bohemus, Moravus	5	2,1
Germanus	43	17,8
Hungarus, Transylvanus	76	31,5
Croata	15	6,2
Slavus	13	5,4
Polonus	7	2,9
Italus	6	2,5
összesen	241	100,0

4. ábra: A Sopronban szolgáló jezsuiták nációmegoszlása, 1636–1671⁵⁸

Sopronban tehát többségében német, ennél valamivel kevesebb magyar anyanyelvű rendtag szolgált, miközben a korszakban mindvégig akadtak szláv anyanyelvű, részben a cseh-morva területekről, részben Lengyelországból érkező jezsuiták is. Utóbbiak többsége a lengyel jezsuita rendtartományból háborúk elől keresett ideiglenesen menedéket az osztrák provinciában, sokuk annak központi régiójában: soproni jelenlétüket a város lengyel területekkel folytatott kereskedelmével is összefüggésbe hozhatjuk. A Polonus-okkal ellentétben az Italus nációjúak mind az osztrák rendtartományhoz tartoztak, felük görzi származású volt.

⁵⁸ A táblázatban feltüntetett adatok forrása: Lukács: Catalogi II–IV. Az „összevont” nációmegnevezések részletezése és a pontos létszámadatok: Austriacus = 46 Austriacus, 4 Carinthus, 4 Carniolus, 1 Goritiensis, 4 Silesius, 13 Styrys, 4 Tyrolensis; Bohemus, Moravus = 3 Bohemus, 2 Moravus; Germanus = 2 Algoius, 3 Alsatus, 7 Bavarus, 3 Belga, 1 Franco, 16 Germanus, 1 Helvetus, 9 Svevus, 1 Westphalus; Hungarus, Transylvanus = 73 Hungarus, 1 Siculus, 2 Transylvanus; Croata = 15 Croata; Slavus = 13 Slavus; Polonus = 2 Litvanus, 4 Polonus, 1 Prutenus; Italus = 1 Istriacus, 5 Italus.

A rendtagok származási hely (*patria*) szerinti megoszlása a nácio-megoszlással szoros összefüggésben áll.⁵⁹ A Magyar Királyságból származók relatív többségét (Horvátországgal, Szlavóniával és Erdéllyel együtt 41,9 százalékos részesedését) magyarázza többnyelvűségük, amelyre fentebb utaltam. Az osztrák örökös tartományok összesített 35,7 százalékos részesedése a nácio szerint Austriacus-ként, Bohemus-ként és Moravus-ként azonosítottak arányával (33,6 %) csaknem megegyezik. A Birodalomból érkezők aránya (15,4 %) alig tér el a Germanus náciojúak részesedésétől (17,8 %), míg az északi államok képviselői a Polonus-ként azonosítottakkal vannak szinte teljes átfedésben. A pátria-megjelölések között az Italus-ok nem jelennek meg külön csoportként az egyetlen milánói rendtagot leszámítva, aki egyébként szintén az osztrák rendtartományhoz tartozott.

származási hely	fő	%	fő	%
Magyar Királyság (Horvátországgal és Szlavóniával együtt)	92	38,2	101	41,9
Erdély	9	3,7		
Osztrák örökös tartományok	81	33,6	86	35,7
Cseh korona országai	5	2,1		
Német-római Birodalom (Svájccal együtt)	37	15,4		
északi államok (Lengyelország, Litván nagyfejedelemség)	6	2,5		
Milánó	1	0,4		
nem azonosítható	10	4,1		
Összesen	241	100,0		

5. ábra: A Sopronban szolgáló jezsuiták származási hely szerinti megoszlása, 1636–1671

Az osztrák örökös tartományok közül kiemelkedően sokan érkeztek a közeli Stájerországból (21) és a szomszédos Alsó-Ausztriából (20), mintegy fele ennyien voltak a felső-ausztriai (9) és a karintiai (8 fő) származásúak.⁶⁰ A cseh korona országaiból (a cseh jezsuita rendtartomány 1623. évi önállósulása miatt érthető módon) igen kevesen jöttek. A Német-római Birodalomból elszármazottak között a Bajorországból érkezők (12 fő) voltak legtöbben.

A Magyar Királyság területéről és az Erdélyi Fejedelemségből származó rendtagok megyénkénti, közigazgatási egységenkénti megoszlása külön vizsgálatot is érdemel.

⁵⁹ A rendtagok származási (születési) helyéről a rendi katalógusokban feltüntetett adatokat kiegészítettem: visszakerestem azokat a politikai (igazgatási) egységeket, amelyekhez az adott település a rendtag születésének évében tartozott, így vált lehetségessé összesítő adatok lekérdezése.

⁶⁰ 5 fő alatt maradt a Görz, Isztria, Krajna, Tirol, Vorarlberg és Elő-Ausztria tartományaiból érkezők száma.

Legtöbben ugyanis nem a „helyi” születésűek szolgáltak Sopronban, ami alighanem e térség felekezeti sokszínűségével (a 17. század derekán talán még protestáns többséggel) magyarázható. A soproni rendházban szolgáló magyarországi rendtagok között relatív többségben voltak a Pozsony megyéből származók (29), és igen sokan a Nyitrából érkezők (10 fő). 4-10 fő között volt a Győr (9), Varasd (6), Sopron (5), Sáros (4) és Zala megyékből (4 fő) származó rendtagok száma, míg az 1-3 rendtagot küldő megyék Zágrábtól Zemplénig és Trencséntől Hevesig lefedték a keresztény országterületet (beleértve a horvát-szlavón területeket is), és még a hódolt országrészbe is átnyúltak.⁶¹ Az Erdélyből származók közigazgatási egységek szerint különféle származásúak voltak, de összlettségük aránylag magas volta jelzi, hogy e terület magyar ajkú, katolikus ifjak küldőjeként a magyarországi jezsuita rendházak utánpótlásához is számottevően hozzájárult.⁶²

A rendi életutak, pályák jellemzése

A rendtagok pályáivéről, a jellemző „jezsuita életútról” szintén a rendtartomány éves személyi katalógusai alapján alkothatunk képet. A vizsgált rendtagok átlagosan 21 éves korukban kérték felvételüket a Társaságba. A belépés helyszíne az esetek abszolút többségében (55,2 %) a rendtartomány központja, Bécs volt. A belépés további helyszínei között a próbaházzal, noviciátussal is összekapcsolt rendházak szerepelnek nagyobb részesedéssel: Leobenben az egész korszak folyamán összesen harmincöten, Brünnben (még az osztrák-cseh jezsuita provinciák szétválása előtt) tízen kérték felvételüket. A magyarországi házak közül Nagyszombatban (15) és a trencsényi noviciátusban (8 fő) jelentkeztek legtöbben. Ezek mellett nagyobb rendházak, Graz (8), Győr és Linz (5-5), illetve Pozsony (4 fő) kollégiumai szerepelnek több rendtag belépési helyeül is. Az egyetlen, Sopronban felvételét kérő rendtag, a kismartoni születésű Gregorius Dinhoffen 1661-ben, 19 évesen jelentkezett, majd bécsi és grazi bölcséleti tanulmányai után magiszteréveire Sopronba tért vissza. Későbbi pályája nem magyarországi rendházakhoz kötődik, legtöbb ideig Linzben és Steyrben szolgált, utóbbi városban rektorként.⁶³

A noviciátus elvégzése után egyetemi képzésben csak a papságra készülők részesültek. A rendtartomány legtekintélyesebb egyetemei a skolasztikus rendtagok oktatásában is elsődleges szerepet játszottak: Grazban tanultak legtöbben, a bölcsészkarra nyolcvanketten, a teológiai karra nyolcvanhárman jártak ide. A bécsi egyetemen bölcsészetet harmincnégyen, teológiát negyvenegyen hallgattak. Figyelemre méltó a rendtag-

⁶¹ 3-3 rendtag származott Trencsén, Vas, Zágráb, 2-2 rendtag Hont, Komárom, Körös, Nógrád, Szepes, egy-egy rendtag pedig Bars, Gömör, Heves, Pest-Pilis-Solt, Zemplén és Zólyom megyékből.

⁶² Az Erdélyi Fejedelemségen belül egy-egy rendtag érkezett Belső-Szolnok, Csíkszék, Háromszék, Kolozs, Udvarhelyszék, illetve Zaránd területéről, további 3 rendtag pontosabb származási helye (Erdélyen belül) nem azonosítható.

⁶³ *Ladislav Lukács*: *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773)*. I. Romae, 1987. 241.; HCS, 208. (1667) „M[agister] Gregorius Dinhoffen principista, praefectus chori, visitator utriusque meditationis.”

utánpótlás képzésébe késve, de annál nagyobb intenzitással bekapcsolódó nagyszombati egyetem „népszerűsége” is: bölcsészkarán 42, teológiai karán 50 jezsuita növendék tanult a később Sopronban szolgálók közül. (A kisebb akadémiák részesedése az említett intézmények szerepét meg sem közelíti.) A jezsuita papokra nem volt jellemző, bár előfordult, hogy a teljes teológiai képzés helyett csak a két éves kazuista kurzust végezték el.⁶⁴ Ez csak 16 rendtagra igaz, akik jellemzően a vizsgált személyi állományon belül az „idősebb” generációkat képviselték (1620 előtt születtek és 1640 előtt tettek fogadalmat). A jezsuita papok közül a hosszas rendi képzési, felkészülési időszakot lezáró harmadik próbációt, terciaévet⁶⁵ 145 fő végezte el, átlagosan 33 évesen. A terciaév helyszíne jellemzően, 111 rendtag esetében a rendtartomány e célra 1633–1636 között, majd 1641-től a korszak végéig kijelölt rendháza, a judenburgi kollégium volt. Említésre méltó, hogy hatan a rövid életű (1668–1670 között működő) első magyarországi terciaházban, Győrben végezték harmadik próbaévüket.⁶⁶

A Társaság iránt való örökérvényű elköteleződést jelentő végső fogadalmat mindösszesen 193 rendtag tette le. Harmincan laikus rendtagokként tettek fogadalmat — ennek a fogadalomtípusnak igen változatos volt a helyszíne, a Sopronban szolgáló segítőtestvérek közül Bécsben (6) és helyben, Sopronban (5 fő) tettek legtöbben professziót. A papként fogadalomra bocsátottak (178 fő) nagyobb része, 98 jezsuita tett ünnepélyes, négyes fogadalmat. Fogadalomtételleik helyszíne huszonhat különböző rendház volt, amelyek között a professziók száma szerint kiemelkedett Bécs (18) és Nagyszombat (15 fő), míg legalább 5-5 fogadalom helyszínül szolgált Graz (6), Győr (7), Kassa (8) és Klagenfurt (5 fő) rendháza. Sopronban csak egyetlen tag tett ünnepélyes négyes fogadalmat: a légrádi származású magyar jezsuita, Dombai Miklós, aki a soproni rendház meghatározó pátére volt. 1638-ban már egyik magiszterévé is itt végezte, majd 1647–1652 között *procurator*ként (gazdasági vezetőként), 1653–1661 között a soproni alárendeltségben működő Nádasdy-misszió állandó tagjaként, majd 1663-tól egészen 1671-ben bekövetkezett haláláig spirituálisként, gyóntatóként szolgált a rendházban (élete alkonyán már betegként tüntették fel).⁶⁷ A papként nem ünnepélyes végső fogadalomra bocsátottak, a leendő „lelki segítők” (65 fő) fogadalomtételének helyszínei ugyancsak huszonhat rendház között szóródnak; Bécs 9 fogadalom, Győr, Nagyszombat és Sopron pedig 5-5 fogadalom helyszínét adta.

A Sopronban szolgáló jezsuiták segítőtestvéri, tanári és lelkipásztori feladatairól alább esik szó, itt a rendi életút lezárására térek még ki. Természetes végét jelentette a szolgálatnak a halál, ami a vizsgált rendtagokat átlagosan 53 esztendőskorukban érte:

⁶⁴ A *casuistica* elvégzése a gyakorlati lelkipásztori ismeretek elsajátítását célozta; ez nem volt elegendő a Jézus Társaságán belül a negyedik fogadalom letételéhez.

⁶⁵ A tercia próbációról l. Institutum 86. (Constitutiones, quinta pars, cap. I. 3.), továbbá Lukács János: *Jezsuita képzés a Rendalkotmányban*. Bp., 2013. (Vita consecrata 7.) 161–173.

⁶⁶ A győri terciaházról l. Kádár: A rekatolizáció. A terciaképzés további helyszíne volt az eberndorfi kollégium (8) és a leobeni kollégium (17 fő).

⁶⁷ Lukács: *Catalogi* II. 576. és uo. II–IV. vonatkozó éveinél.

a belépés idejének átlagéletkorát tekintetbe véve tehát jellemzően bő három évtizedet töltöttek el a Jézus Társasága tagjaként. A rendi szolgálatot ritkábban, a vizsgált rendtagok közül 25 esetben az elbocsátás szakította meg, ami átlagosan a tagok 36 éves korában következett be. Az elbocsátások oka nehezen megfogható: a soproni minta sajátossága a viszonylag sok olyan rendtag, akit 40 év feletti korában, már a fogadalomtétel után bocsátottak el: hárman segítőtestvéri, hárman pedig lelki segítői (*coadiutor spiritualis*) fogadalmuk után kényszerültek távozni. Egyetlen példa, a bajorországi származású, első ízben 27 évesen Leobenben felvett Caspar Posch segítőtestvér esete tanúsítja, hogy a Társaságba az elbocsátás után, másodszor is eredményesen lehetett jelentkezni. Miután 31 évesen Laibachból (Ljubljana) elbocsátották, 13 év múlva Bécsben újra felvették, majd igen idősen, 64 évesen Sopronban esett áldozatul az 1655-ben is pusztító pestisjárványnak.⁶⁸

A lelkipásztorkodó rendtagok és feladatköreik

Amint a fenti grafikonon (3. ábra) is láthattuk, a pap rendtagok száma a rendház első évtizedében változó volt, majd 1648–1650 után jellemzően 9-12 fő között ingadozott. A kezdetben itt szolgáló két pap után Sopronban 1639-ben három, 1642-ben öt, 1643-ban hét páter tartózkodott. 1646-ra számuk a járvány miatt lecsökkent hat főre, majd a korszak végéig megmaradt kilenc fölött (a betegséggel sújtott 1667. évi nyolc fős létszámot kivéve).

A rendházat 1651-től vezette *rector*. Az addig szolgáló tíz *superior* azonban kettő kivételével mind négyfogadalmas rendtag volt, ami arra utal, hogy a rezidencia lényegében kollégiumként működött már 1651 előtt is. A superiorok ebben az időszakban magyar, szláv/horvát, illetve osztrák/német nációnak, feltehetően többnyelvű rendtagok voltak, akik mellett megtalálhatók a „hiányzó” nyelveken prédikáló és gyóntató jezsuiták is. Dobronoki György superior, egyben magyar hitszónok mellett például német gyóntató és hitszónok tevékenykedett (1638). A magyar helyett a város nyelvi viszonyaihoz igazodva eleinte a német vált elsődlegessé. Az 1649-ben Sopronban szolgáló páterek közül a nációnak alapján a német nyelviség túlsúlyát feltételezhetjük (két osztrák; egy-egy német, stájer, sváb, horvát, lengyel és magyar nációnak pap), és ezt igazolja, hogy kezdettől fogva egy, majd több páter tevékenykedett német hitszónokként, gyóntatóként, misszionáriusként. Az elkülönült magyar nyelvű lelkipásztorkodás az 1650-es években elvéve (1650, 1652) jelenik meg a rendi katalógusokban, majd 1662-től folyamatossá válik, párhuzamosan az Agonia Christi-társulat külön német és magyar tagozattal történő soproni megalapításával. A magyar gyóntató, hitszónok, lelkipásztor (*operarius*) tisztséggel feltüntetett évi egy (a korszak legvégén évi két) páter személye arra is utal, hogy a városi „közönség” mellett a jezsuiták tevékenysége egyre inkább kiterjedt a környékbeli, vidéki (köz)nemesi és jobbágylakosságra is. Emellett tudjuk, hogy a soproni plébánia katolikusnak megmaradt templomában, a Szentlélek-kápolnában a jezsuiták 1664-től vállalták

⁶⁸ Lukács: Catalogi II. 712., LAW 1655 (Cod. 12052.) 10.

el a magyar nyelvű prédikálást,⁶⁹ amelyet magyar nációjú hitszónokaik — a korszakban Laczmar Márton, Morocz Ferenc és Landovich István⁷⁰ — láttak el. Érdekes azonban, hogy a térségben szintén nagyobb számban lakó horvátok ellátására önálló szláv avagy horvát lelkipásztor a névtárban csak elvétve tűnik fel (1650, 1652), bár ezt ellensúlyozza a horvát (vagy krajnai, szláv, lengyel stb.) nációjú rendtagok folyamatos jelenléte.

A pásztorációban fokozatos differenciálódás figyelhető meg, bár jellemző egy (például Pozsonyhoz és Győrhez viszonyítva) nagyobb mértékű leterheltség: Sopronban a tanító és az elsősorban lelkipásztorkodó pap rendtagok mindegyike jobban rákényszerült, hogy többféle szolgáltatást lásson el egyidejűleg. A rendház saját lelkivezetője 1641-től jelenik meg, majd 1653-tól fordul elő rendszeresen, azonban a segítőtestvérek lelkiatyja viszonylag későn, folyamatosan csak 1658-tól van feltüntetve a katalógusokban (korábbi eseti előfordulásai: 1648, 1653). A katekéta tisztsége hamar, már 1641-től állandósult, amit a város erős protestáns közössége is indokolhatott. Az ispotály- és börtönlátogatásokat a jezsuiták kezdettől (1638) fogva végezték; térítettek, a szentségeket szolgáltatták ki és olykor halálraítéltek számára szereztek kegyelmet.⁷¹ A kórházlelkészi tisztség 1658-tól, a börtönlelkészség 1662-től szerepel folyamatosan a rendi katalógusban is mint valamilyen páter állandó feladata.

A rendházhoz tartozó missziók tekintetében Sopron sajátossága a főúri udvarokba kihelyezett állandó missziók, illetve ezekhez kapcsolódva a „térítő földesúri ellenreformáció” eszközeként szolgáló, alkalmankénti jezsuita missziók fontossága. A korábban a nagyszombati kollégiumhoz tartozó Esterházy-misszió a rendi katalógusok és a *historia domus* tanúsága szerint 1647-től a soproni rezidencia kötelékében működött tovább. Az Esterházy László gróf mellett szolgáló két jezsuita közül 1648-tól Vicarius János páter volt az egyik, állandó tag.⁷² Az ifjú gróf halála után ugyan a misszió „automatikusan” távozott az udvarból (ami jól tükrözte a főúr személyéhez való szoros kötődését, azaz hogy az atyákat mintegy a főúri udvartartás részeinek tekintették), Vicarius mégis a 11 éves Esterházy Orsolya (Miklós nádor István nevű fiának leánya) mellett maradt.⁷³ Az Esterházy-misszió 1655-től ismét feltűnik a névtárakban: 1657-től egyértelműen az új családfő, Pál mellett működő főúri misszióként, immáron egyetlen taggal, a családhoz haláláig hűséges Vicariusszal. Őt 1666-ban maga Esterházy Pál temettette el családi sírboltjukba — ami

⁶⁹ Vö. HCS, 194. A Szentlélek-templomról l. *Bán*: Sopron, 200–201., Sopron Atlasz, adattári rész: 9.1.1 (Egyházak, keresztény, római katolikus), Szt. Lélek-kápolna (templom), Szentlélek u. 1.

⁷⁰ Landovich (Landovics) István neves jezsuita hitszónok volt, nyomtatásban 1689-ben jelent meg kétkötetes prédikációgyűjteménye, vö. *Lakatos Bálint*: Landovics István. In: Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor. VI. kolostorhálózat-Lestyán. Főszerk. Kőszeghy Péter, szerk. Tamás Zsuzsanna. Bp., 2006. 390–391.

⁷¹ Vö. HCS, 89–90. (E tevékenységi körökre alább még visszatérek.)

⁷² Az Esterházy László gróf melletti jezsuita misszióról l. még *Martí Tibor*: Gróf Esterházy László (1626–1652). Fejezetek egy arisztokrata család történetéhez. Doktori disszertáció. PPKE BTK. Bp., 2013. 112–113.

⁷³ HCS, 139. (1653)

együttal a jezsuita Esterházy-misszió végét is jelentette.⁷⁴ A szintén hosszú életű Nádasdy-misszió Ferenc gróf, a későbbi országbíró személyéhez kötődött. A főúr konverziójában is (amint még visszatérek rá) kulcsszerepet játszottak a soproni jezsuiták. Így „magától értetődőnek” tűnik, hogy 1645-től egy vagy két jezsuita atya tartózkodott misszionáriusként a Nádasdy-udvarban egészen 1663-ig. A misszió végét feltehetően a grófnak a Jézus Társaságától való eltávolodása (a soproni terciaház sikertelen alapítási kísérlete) és az új rezidenciára, az alsó-ausztriai Pottendorfba való átköltözés is indokolta. Ebben a misszióban azonban a rend nem tudott Vicariushoz hasonló, tartósan a Nádasdyaknál szolgáló pátert találni, így a misszionáriusok személye gyakrabban változott. Ennek ellenére (és az Esterházy-misszióval szemben) éppen innen van a rendi katalógusokban is szereplő adatunk arra, hogy az udvarba küldött páter egyúttal a főúr gyóntatója is volt: 1655-ben Lanczmar Ferenc szolgált ekként.⁷⁵ Végül egyetlen példát említhetünk a soproni rendházból is, amely a jezsuiták főpapi gyóntatóként való szolgálatához újabb adalékot jelent: valószínűleg gyóntatója is volt Püsky János kalocsai érseknek és győri adminisztrátornak Tompa Ferenc jezsuita és érseki „misszionárius” 1654-ben.⁷⁶

A segítőtestvérek (laikus rendtagok) és feladatköreik

A segítőtestvérek azaz koadjutorok kezdettől, 1638-tól fogva jelen voltak a rendház életében, a vizsgált korszak végére létszámuk elérte a hét főt. Míg 1641-ig egyetlen, elsősorban gazdasági felügyelőként (*oconomus*) működő segítőtestvér szolgált, 1642-től ketten voltak: a szakács mellett egy testvér tevékenykedett sekrestyés, szabó, ruhatár-felügyelő, emellett éléstár-felügyelő, éjjeliőr, ébresztő és az utazók kísérője feladatkörökkel. 1649-től vált ketté az utóbbi munkakör, a sekrestyési, ruhatárosi és éléstár-felügyelői feladatok, illetve a számtartó, beteggondozó és kapusi szolgálat. Az 1650-es évek közepére (a gimnázium hatévfolymossá bővülésekor) négy, majd öt főre nőtt a koadjutorok száma, előbb a szabó és a ruhák felügyelője lett külön testvér, majd külön kapus–számtartó és éléstár-felügyelő is szolgált. Az 1656. évi járvány Sopront is érintette, így átmeneti létszámcsökkenés után (1657: négy koadjutor) 1659-ben érte el a segítőtestvérek száma a hat főt: egy szakács és bevásárló; egy számtartó és a prokurátor atya társa; egy a ruhatár (alsó- és felsőruhák) felügyelője, sekrestyés, éjjeliőr és betegápoló; egy éléstár-felügyelő és az utazók kísérője; egy másik testvér szintén az utazók kísérője (olykor egyben ruhatáros); egy pedig számtartó, kapus és kertész volt. A korszakban 1665-ben először, majd

⁷⁴ HCS, 204. (Vicarius elogiumával).

⁷⁵ Lanczmar (Lanzmayr) Ferencnek az 1664-ben Nádasdy által kiadott *Mausoleum...* megszületésében is fontos szerepe volt, l. *Toma Katalin*: Gróf Nádasdy III. Ferenc mecénási működésének társadalmi, anyagi és szellemi háttere. *Századok* 114. (2010) 853–872. (a továbbiakban: Toma: Nádasdy mecénási működése) itt: 865. Lanczmar Ferenc személyéről l. *Lakatos Bálint*: Lanzmayr Ferenc. In: Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor. VI. kolostorhálózat–Lestyán. Főszerk. Kőszeghy Péter, szerk. Tamás Zsuzsanna. Bp., 2006. 396.

⁷⁶ *Lukács*: Catalogi III. 389.

1670–1671-ben érte el a hét fő maximumot a koadjutorok száma. Az addigi munkamegosztás nagyrészt állandósult, új szolgálatként a prokurátor atya második társa jelent meg. Ez Sopron esetében leginkább a birtokigazgatás feladatainak növekedésével magyarázható.

A koadjutorok (38 fő) átlagos soproni szolgálati ideje (3,52 év) bő egy évvel meghaladta a rendházban a korszakban szolgáló összes rendtag átlagos szolgálati idejét (2,35 év). Ez leginkább a szolgálati időknek a kiegyensúlyozott megoszlásával és a pap rendtagokénál hosszabb voltával magyarázható. Egyetlen évig csupán a testvérek kevesebb, mint egyharmada maradt Sopronban (12), míg kettő-hat évig szolgált itt a koadjutorok több, mint fele (20 fő). A pozsonyi rendházból ismert jelenség:⁷⁷ egy-egy segítőtestvér igen hosszú helyben maradása Sopronban kevésbé volt jellemző. A hosszú ideig helyben tartózkodó koadjutorok a korszak elején csak kisebb szünetekkel váltották egymást. Az első, hosszan itt maradó testvér, a passauai származású Johann Rinner kilenc évnyi szolgálat (1642–1650) során mindvégig sekrestyés, ruhatáros és szabó volt, életében leghosszabb ideig ebben a városban szolgált, majd egy éves bécsi és rövid pozsonyi tartózkodás után halt meg élete teljében 1655-ben a járvány áldozataként. Utána csak 1654-től találjuk Sopronban a szintén a birodalomból elszármazott Michael Heroldot, aki hosszú életéből átmenetinek tűnő szakaszt, ám így is tekintélyes időt, hét évet töltött Sopronban (1654–1660), Rinnerével egyező munkakörben. Mellette 1657-től szolgált az osztrák Anton Megen kilenc évig (1657–1665) mint a prokurátor társa és bevásárló, aki 1662-ben ünnepélyes fogadalmát is Sopronban tette le,⁷⁸ de négy évvel később (ismeretlen okból) elbocsátották a Társaságból és a soproni rendházból. Vele egyidőben került a városba a sváb nációjú Centurio Wideman, aki korszakunkban 11 évet (1657–1667) szolgált itt mint élesztár-felügyelő, sáfár és bevásárló, ünnepélyes fogadalmát is itt tette le,⁷⁹ majd győri és hosszas pozsonyi szolgálat után tért vissza Sopronba hat évre (1689–1694), ahol halálát is lelte. Korszakunkban (és azon kívül tekintve is) soproni „csúcstartónak” az osztrák Simon Schertzet tekinthetjük, aki 1662-től (egyetlen egyéves „kitérőt” leszámítva) 1682-ig, húsz éven át működött itt mint szakács, számtartó, bevásárló, illetve olykor kertész, a prokurátor atya társa, élesztár-felügyelő, portás, betegápoló és éjjeliőr. Végül még egy svábot, Johann Hollt kell említenem, aki hét évig (1665–1671), egészen haláláig szolgált Sopronban, főként mint beteggondozó és kapus.

Sopron esetében tehát a koadjutori feladatok kiegyensúlyozott megosztása, a segítőtestvérek viszonylag hosszú és stabil szolgálati ideje volt jellemző. Végül a testvérek náció-megoszlásának egyoldalú voltát is ki kell emelni. A város nyelvi viszonyaihoz alkalmazkodva, illetve az osztrák határhoz való közelség okán is egy-két kivételtől eltekintve mindvégig ausztriai és a birodalomból elszármazott rendtagok látták el Sopronban a koadjutori teendőket.

⁷⁷ Vö. Kádár: A pozsonyi kollégium.

⁷⁸ HCS, 177.

⁷⁹ HCS, 203. (1665)

3. A jezsuita „apostolkodás” eszközei: oktatás és lelkipásztorkodás

A soproni jezsuita rendház alapítástörténetéről, továbbá a rend által a városban 1674 előtt birtokolt, illetve használt épületeiről és az itt szolgáló rendtagok életútjáról, tevékenységéről e tanulmány előzményeként már írtam.⁸⁰ Alább a háztörténet (*historia domus*)⁸¹ mellett főként a jezsuita éves jelentések sorozatára (*litterae annuae*)⁸² támaszkodva céloom a jezsuita „apostolkodás” két ismert területének, az oktatásnak, illetve a lelkipásztorkodásnak a bemutatása. A Jézus Társasága tevékenységének rendházankénti feltárása hazai (és európai) viszonylatban az általános jelenségek mellett a helyi sajátosságok megismerésére is lehetőséget ad, amint erre több, az utóbbi években történt elemzés is példát mutatott.⁸³ A sajátos soproni forrásviszonyok az iskola működésének, az oktatási tevékenységnek, a diákság összetételének megismerése helyett sokkal tágabb teret biztosítanak a pasztorációs munka feltárásához. Utóbbi azért is érdekes feladat, mert a sokfélekezetű nyugat-magyarországi régióban esettanulmány szintjén lehetőséget ad a „félekezetképződés” jelenségének vizsgálatára egyetlen szerzetesrend példája mentén.⁸⁴

A Jézus Társasága ugyanis a vizsgált korszakban a nyugat-magyarországi régióban nem csak a konfesszionalizáció és társadalmi fegyelmezés „végrehajtója” és „eszköze” volt, hanem a jezsuiták az egész folyamatot alakították is: az egyházi és világi elit céljainak és a helyi közösségek igényeinek az erőterében valósították meg Társaságuk egyetemes céljait. A rend lelkipásztori tevékenységét, a tanítást, térítést, szentségek kiszolgáltatását, a „társadalmi fegyelmezésben” betöltött szerepüket és ehhez kapcsolódóan az irgalmaság gyakorlását, végül a „népi vallásosság” szolgálatát is ebben a viszonyrendszerben lehet értelmezni. Elemzésemből fontossága ellenére ezúttal kirekesztettem a jezsuiták vallásos társulatszervező tevékenységét. E helyütt csak megemlítem, hogy Sopronban a rendház-alapító Draskovich György győri püspök kezdeményezésére 1639/1640-től működött a Krisztus Teste-társulat mint városi (polgári) kongregáció a jezsuiták lelkivezetésével, továbbá a diákok Gyümölcsoltó Boldogasszony-társulata. A szélesebb társadalmi réte-

⁸⁰ Kádár: A soproni kollégium.

⁸¹ HCS.

⁸² LAW, LAR.

⁸³ Vö. pl. Molnár Antal: Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században. Bp., 2005. (METEM könyvek 49.) (a továbbiakban: Molnár: Mezőváros) 136–150.; Kádár: A győri kollégium, 101–103.

⁸⁴ A Heinz Schilling és Wolfgang Reinhard által alkotott „konfesszionalizáció” („Konfessionalisierung”) modellje és az azzal szorosan összefonódó, Reinhard és Gerhard Oestreich nevéhez fűződő „társadalmi fegyelmezés” („Sozialdisziplinierung”) tézise a kora újkori katolicizmus vizsgálatakor, értelmezésekor megkerülhetetlen. A szakirodalom ismertetése helyett ezúttal csak néhány újabb összegrzésre utalok: Peter Hersche: Muße und Verschwendung. Europäische Gesellschaft und Kultur im Barockzeitalter. Bd. I–II. Freiburg-Basel-Wien, 2006. (a továbbiakban: Hersche: Muße und Verschwendung) 55–63., Balázs Mihály: Az alkalmazás dilemmái. A német konfesszionalizációs modell és az erdélyi reformáció. Korall 57. (2014), 5–26.; Kármán Gábor: Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után. Bp., 2011. 12–19., Mihalik Béla Vilmos: Papok, polgárok, konvertiták. Katolikus megújulás az egri egyházmegyében (1670–1699). Bp., 2017. 13–19.

gek, illetve a nők számára is nyitott Agonia Christi-társulat 1661-ben alakult meg, eleinte elkülönülő német és magyar tagozattal.⁸⁵

Az iskola kiépülése, fejlődése

A jezsuita „apostolkodás” elsődleges (és legjobban kutatott) területe a gimnáziumi oktatás. A 17. századi soproni jezsuita iskola esetében azonban a forráshiány megmagyarázza a kutatási hiást, mivel a gimnáziumi anyakönyv ebből az időszakból nem maradt fenn vagy lappang. A győri és pozsonyi jezsuita gimnáziumi anyakönyvek megkezdett feldolgozása alapján,⁸⁶ illetve a soproni gimnázium 18. századi történetéről, diákságáról Dominkovits Péternek köszönhetően rendelkezésre álló elemzés⁸⁷ tükrében azonban méltán feltételezhetjük, hogy Sopronban is jelentős létszámú, teljes gimnáziumként működő és legalább regionális vonzáskörzettel (az osztrák–magyar határon is átívelő kapcsolatokkal) rendelkező iskolával kell számolnunk, ami az igen jelentős helyi lutheránus gimnáziumnak is méltó „párja”, vetélytársa volt.

A háztörténet és a jezsuita éves személyi katalógusok azért arra mégis lehetőséget nyújtanak, hogy a gimnázium osztályszerkezetét és a diáklétszámokra vonatkozó szórványadatokat megismerjük.⁸⁸ Az alapítás elhúzódnása, Draskovich püspök anyagi segítségének esetlegessége is hozzájárult, hogy az iskola csak lassan épült ki teljes gimnáziummá. Habár már letelepedésük után, 1637-től megkezdtek a rendtagok a tanítást (az első rendházuk, a Kolleum épületében) két alsó osztállyal (összevont *infimía* és *principia*, illetve *grammatica*) és két tanárral, és a következő évben a *grammaticával* egy osztályban a *syntaxis* is elindult, de 1640-ben is még csak ez a három osztály működött három tanárral. A teljes gimnázium felállításának eleinte a helyhiány is oka volt. Amikor 1640-ben az iskola átköltözhetett az egykori johannita konvent telkén álló épületbe a Bécsi utcába, a felsőbb osztályok is fokozatosan el tudtak indulni. 1641-től külön magiszterrel indult a *poetica*; 1642-ben, először a *poeticával* összevont osztályként indították a *rhetoricát*, az iskolában ekkor összesen négy tanár szolgált. A következő esztendőől vált jellemzővé, hogy a *parva* vagy *infima* nevű előkészítő osztállyal együtt tartott *principia*, illetve a négy felsőbb évfolyam mindösszesen öt tanítóval működött, amitől 1653-ig csak néhány esetben tértek el (1647, 1648: négy tanár). 1653-ban először fordult elő,

⁸⁵ A soproni jezsuita kollégiumhoz kötődő vallásos társulatokról l. Kádár Zsófia: Jezsuita vezetésű vallásos társulatok Magyarországon a 17. században (1582–1671). Századok 148. (2014) 1229–1272., itt: 1244–1246., továbbá: Uő: Középkori eredetű vallásos testvérületek és barokk társulatok kapcsolata: a soproni Krisztus Teste-konfraternitás példája. In: Barokk vallásos közösségek. Szerk. Bogár Judit, Déri Eszter. Budapest, 2017. (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok 15.) 135–144.

⁸⁶ Vö. Kádár: Jezsuita kollégium, 168–220.

⁸⁷ Dominkovits Péter: Sopron, a 18. század egyik regionális oktatási központja. (Adatok és szempontok a nyugat-dunántúli vármegyei tisztikarok, nemesi elit társadalomtörténeti feldolgozásához). In: A város térben és időben. Sopron kapcsolatrendszerének változásai. Konferencia Sopron szabad királyi város 725 évéről. Szerk. Turbulý Éva. Sopron, 2002. 123–170.

⁸⁸ Az alábbi adatok forrása: Lukács: Catalogi II–IV., a vonatkozó évekénél.

de megszakításokkal a korszak végéig jellemző maradt, hogy a gimnázium első osztálya, a *principia* alatti előkészítő osztály (*parva* vagy *infima*) is külön tanárt kapott, és az így az öt plusz egy évfolyamossá bővült gimnáziumban hat magiszter tanított. A járványokkal, háborúval sújtott években (1657, 1664) a tanárok száma — alighanem a diáklétszám megcsappanásával párhuzamosan — lecsökkent: a hat osztályt ezekben az években négy tanulócsoportba vonták össze négy tanárral. Az 1650-es évek végén az iskola megint öt, majd 1667-től a korszak végéig hat magiszterrel működött.

Az iskola indulásakor beiratkozó 32 diák létszáma még az első tanévben közel százra emelkedett.⁸⁹ A tanítás 1644–1645-ben Sopronban is sokáig szünetelt.⁹⁰ A diákok száma a háború és a járvány előtti mértékét 1648-ra érte el, de még a következő esztendőben is volt pestis, ami miatt az őszi szünetet meghosszabbították.⁹¹ 1651-ből érdekes adatunk van: a *principia* és (a *parvának* megfelelő) *infima* összevont osztályában összesen 150 diák tanult.⁹² Ez a szám a győri és a pozsonyi vonatkozó adatokkal összevetve azt sejteti, hogy a század közepére már a soproni gimnázium is megközelítőleg hasonló nagyságú osztályokkal és összlétszámmal működhetett, mint a másik két, általam korábban vizsgált iskola. Az 1657. évre az össz-tanulólétszámról feljegyzett 200 fő két háborús, pestises év utáni újraindulást tükröz, és kis mértékű „lemaradást” mutat a győri és pozsonyi adatokhoz képest.⁹³ Ugyanerre következtethetünk abból is, hogy 1663-ban a diákkongregáció taglétszáma mintegy 200 főre emelkedett, továbbá, hogy 1668-ból ismert, hogy a gimnáziumban 297 diák tanult, akik között volt három grófi, két bárói és 50 nemesi származású tanuló is.⁹⁴

A soproni gimnázium jelentőségét érzékelteti, egyúttal az iskola tágabb vonzáskörzetét és „profilját” sejteti, hogy igen korán, 1661-ben már felállították mellette a nemesi konviktust Draskovich püspök hányatott sorsú (a kollégium javára tett) alapítványa terhére, de indulását megnehezítette Lippay György érsek és Széchényi György győri püspök vitája a leendő konviktorok kiválasztásának jogáról.⁹⁵ A jezsuiták kollégiumaitól, gimnáziumaitól eltérően a konviktusok jogilag önálló intézmények maradtak, vagyonukat is külön kezelték, ugyanakkor a diákok személye, nevelése, illetve az otthonok vezetése révén a rendházakkal szoros szimbiózisban működtek. Sopronban 1661/1662-től szerepel a rendtagok között külön tisztséggként a diákotthon régense, aki feladatát rendszerint más szolgálatok mellett (hitszónok, gyóntató, a gimnázium *praefectura*) látta el.⁹⁶

⁸⁹ HCS, 67., 71.

⁹⁰ HCS, 118. (1645), 119. (1646), LAW 1646 (Cod. 12219.) 424r–v.

⁹¹ LAW 1648 (Cod. 12220.) 146v–147r, LAW 1649 (Cod. 12220.) 259r.

⁹² HCS, 136–137. (1651)

⁹³ HCS, 149. (1657)

⁹⁴ HCS, 189. (1663), LAW 1668 (Cod. 12065.) 91.

⁹⁵ HCS, 160–161., Schwartz: Die Geschichte, 36–37. E helyütt a konviktus (alapítás)történetének ismertetéséről lemondok.

⁹⁶ A rendi katalógus adatai mellett l. még HCS, 172. (1661-ben Keresztes István régens).

A prédikálás az első jezsuita rendtagok tevékenysége óta központi eleme volt a rend „apostoli” szolgálatának.⁹⁷ Sopronban kezdetben a német nyelvű lelkipásztorkodás volt elsődleges; a Draskovich püspök által nekik adott Keresztelő Szent János-templomban heti hitszónoklataikat is ezen a nyelven tartották. Már 1637-ben jó szónoki képességekkel bíró rendtagok szolgáltak a rendházban: Christoph Wilpenhoffert Heigl Ambrus váltotta, akit eleinte csak hárman hallgattak, de rövidesen annyian összegyűltek a prédikációra, hogy a kápolnába alig fértek be. Mellettük magyarul tudó rendtag is mindig szolgált a városban, de ő elsősorban a szentségek kiszolgáltatásával volt megbízva.⁹⁸ Kis templomuk szűkössége már egy-két év elteltével komoly nehézségeket okozott a pátereknek, és mivel a bővítésére (az evangélikus városvezetés szilárd ellenállása miatt) nem volt lehetőség, a korszak végéig bajlódtak a helyhiánnyal. A templomról szólva a tanulmányom első részében már említettem, hogy 1638-ban éppen emiatt a karzatot is megnyitották a hívek számára.⁹⁹ Az 1640-es évekre a vasárnapi szentmisék és prédikációk mellett már a nagyböjt péntekjein Krisztus szenvedéséről tartott beszédek is egyre többen látogatták, különösen a húsvéti szent három napra gyűlt össze a hívők nagy serege. Mivel a soproni jezsuiták a környékbeli falvakba és mezővárosokba kezdettől fogva kijártak prédikálni és a szentségeket kiszolgáltatni, a Keresztelő Szent János-templomban — vagy hely híján és jó idő esetén a templomkertben — tartott szónoklataik közönsége is jelentős részben a környékbeli földművesek és szőlőmunkások közül került ki.¹⁰⁰ A helyhiány miatt a templomot 1654-ben két oldalsó karzattal is bővítették.¹⁰¹ Néhány évvel később bevezették a vasárnap délutáni hitoktatást is,¹⁰² amely az 1660-as években is népszerű volt a gyermekek és a felnőttek körében egyaránt. Katekéziseket nem csak saját templomukban, hanem vidéki útjaik alkalmával is rendszeresen tartottak, a falvak elemi iskoláiban 1664-ben például verses kis nyomtatványokat (*manuscula*) osztogattak a tanulóknak, hogy a hit alapjainak elsajátítását elősegítsék.¹⁰³ A jezsuiták hallgatósága Sopronban az 1660-as években is jelentős részben az alacsonyabb rendűek közül került ki, amiről egy 1665-ben feljegyzett nehézség is tanúskodik: a soproni lutheránus polgároknál alkalmazásban álló szolgálat és szolgálát sokszor uraik akadályozták meg, hogy az ünnepnapokat — ha nem is munkaszünettel — legalább mise és szentbeszéd hallgatásával megünnepeljék. Ezért a szentmiséket a páterek kora reggeli időpontra helyezték át, ezzel valóban többek számára

⁹⁷ L. John W. O'Malley: Az első jezsuiták. Ford. Török Péter. Bp., 2006. (a továbbiakban: O'Malley: Az első jezsuiták) 108–122.

⁹⁸ HCS, 76., 81. (1637), LAW 1637 (Cod. 12218.) 223r.

⁹⁹ HCS, 91. (1638), LAW 1638 (Cod. 12218.) 272v.

¹⁰⁰ LAW 1641 (Cod. 12219.) 81v–82r, LAW 1646 (uo.) 424r, LAW 1647 (Cod. 12220.) 59r, HCS, 127. (1647), LAW 1650 (Cod. 12220.) 345r, LAW 1650 (uo.) 346v, LAW 1655 (Cod. 12052.) 32.

¹⁰¹ LAW 1654 (Cod. 12051.) 27., HCS, 140. (1654)

¹⁰² HCS, 149. (1657), 156. (1659).

¹⁰³ LAW 1664 (Cod. 12061.) 55., HCS, 194. (1664).

teremtették meg a részvétel lehetőségét. A jezsuita krónikás a kora reggeli sötétség jótékony hatását is feljegyezte: így — úgymond — „inkognitóban” néhány evangélikus is elment meghallgatni a beszédeket, ami már a hitbéli megingás jele volt.¹⁰⁴ A korszak végére, éppen a prédikációs tevékenységet is nehezítő háborús év után, 1664-ben vezették be a jezsuiták a magyar nyelvű szentbeszédeket is, amelyeket a Szentlélek-plébániatemplomban tartottak.¹⁰⁵

A jezsuiták szolgálatának másik fontos pillére volt térítő és hiterősítő tevékenységük: a katolikus hitigazságokban megingottak és a nem katolikusok (protestánsok, illetve kisebb részt nem keresztények) erősítése, áttérítése. A térítő munkát a 17. század derekán még nem jellemezték a (későbbiekre nézve) a jezsuitákhoz kapcsolt erőszakos módszerek.¹⁰⁶ A jezsuita éves jelentések és a soproni háztörténet adatai a környező kollégiumokéhoz hasonló térítési aktivitást tükröznek: Sopronban a konverziók éves száma 6 és 140 között ingadozott, az évi átlag 40 fő volt.¹⁰⁷ Az áttérésekről az éves jelentésekben fennmaradt, általában sematikus és névtelen leírások közül itt csupán néhány jellemző esetet emelek ki, majd a korszak legjobban dokumentált, a soproni kollégiumhoz kötődő konverzióját mutatom be.

A korabeli felekezeti viszonyok magyarázzák, hogy a soproni jezsuiták elsöprő többségben protestánsokat, főként evangélikusokat térítettek át. Különleges „eredmény” volt protestáns egyháziak vagy családtagjaik áttérítése: 1667-ben Johann Melchior Künne, a gothai evangélikus püspök fia konvertált mintegy ötévnyi vívódás után, amivel jelentős anyagi veszteség is érte: 600 forintnyi örökségéről kellett lemondania.¹⁰⁸ Az áttérést gyakran a testi-lelki betegségből, rémlátomásból való gyógyulás reménye motiválta. 1637-ben egy Felső-Magyarországról származó „eretneknek” éjjeli látomásában a bírói székében ülő Krisztus jelent meg, aki éppen az illető súlyos vétkeit mérlegelte. A férfi rémálma után a jezsuitákhoz fordult, majd Heigl Ambrus páter meggyőző magyarázata nyomán katolizált.¹⁰⁹ A hódoltsági határvidék jelenségvilágához tartozott török fogságba esett katonák vagy pestissel fenyegetettek áttérése. 1665-ben Sopronban egy protestáns katonát azután térítet át, hogy a „barbárok fogságában” egy katonatársa tanácsára Szűz Máriának tett fogadalmat, hogy szabadulása esetén katolikus hitre tér.¹¹⁰ Végül jóval kisebb

¹⁰⁴ HCS, 198. (1665), LAW 1665 (Cod. 12062.) 26.

¹⁰⁵ HCS, 194. (1664), LAW 1664 (Cod. 12061.) 55. A hitszónoklatok az 1660-as évek végén is rendszeresek maradtak: LAW 1667 (Cod. 12064.) 17.

¹⁰⁶ A 17. századi nyugat-magyarországi jezsuita gimnáziumokban bekövetkezett áttérésekről és a jezsuita térítés sajátosságairól (a konverzió-kutatás szakirodalmának összefoglalásával együtt) l. *Zsófia Kádár*: The Difficulties of Conversion. Non-Catholic Students in Jesuit Colleges in Western Hungary in the First Half of the Seventeenth Century. *Hungarian Historical Review* vol. 3. no. 4. (2014) 729–748.

¹⁰⁷ Az éves adatok részletezését (a pozsonyi és győri adatokkal együtt) l. *Kádár*: *Jezsuita kollégium*, 268–270.

¹⁰⁸ LAW 1667 (Cod. 12064.) 34., HCS, 211. (1667)

¹⁰⁹ LAW 1637 (Cod. 12218.) 223r.

¹¹⁰ HCS, 198–199., LAW 1665 (Cod. 12062.) 48.

számban, de olykor a soproni rendházhoz kötődően is feljegyezték mohamedánok áttérését, 1662-ből két ilyen esetről értesülünk.¹¹¹

Nádasdy Ferenc katolizálása

A számtalan, sematikusan leírt áttérési eset mellett a *litterae annuae* egy-egy jelentős konverzióról részletesen is beszámol. Ezek között a soproni rendház szempontjából kiemelkedik gróf Nádasdy (III.) Ferenc áttérése, amelyben a soproni jezsuiták kulcsszerepet játszottak. Nádasdy Ferenc neveltetéséről apjának köszönhetően magasan képzett evangélikus egyháziak, Kis Bertalan püspök, Nádasdy Pál sárvári lelkésze és Zvoranich István, a főúr keresztúri udvari papja gondoskodtak.¹¹² Az apa korai halála után a tizenéves ifjúra Esterházy Miklós nádor is nagy hatást gyakorolt, ami a fiatal gróf katolizálásában is fontos szerepet játszott.¹¹³ Nádasdy a régió egyik utolsó főuraként maradt hű sokáig apja hitéhez, amíg 1643-ban be nem következett az áttérése.

A konvertálás előzményeiről ismert, hogy Nádasdy tanulmányai lezárásaképp (és anyja, Révay Judit ellenkezése dacára) itáliai utazást tett 1642-ben. Előtte Esterházyval találkozott és közöttük hitvita alakult ki a katolikus és evangélikus vallásoknak a szentírás-hoz való viszonyáról, aminek folyamánaképp mindkét fél írásban is rögzítette nézeteit.¹¹⁴ A folyamat legfontosabb mozzanataként a szakirodalom az 1643. november 25-i csepregi evangélikus zsinaton a gróf által bejelentett áttérést tartja számon.¹¹⁵ Ipolyi Arnold említéséből ismerhetjük, hogy a gróf megtérése — még a csepregi zsinat előtt — Bécsben fejeződött be.¹¹⁶ Az 1643 karácsonján Sárvárott az evangélikusoktól elvett templomban le-tett trienti hitvallás szintén ismert.¹¹⁷ Legújabban Toma Katalin és Viskolcz Noémi írták le, hogy a gróf áttérésében a bécsi jezsuiták — személy szerint Wilhelm Lamormaini korábbi császári gyóntató —, illetve a soproni rendtagok is szerepet játszottak, és az áttérést „a legfelsőbb helyről [tudniillik a bécsi udvarból] is figyelemmel kísérték”.¹¹⁸ A jezsuitáknak a térítésben játszott (és közismert) kiemelkedő szerepe ellenére eddig a rendi forrásokat a Nádasdy-áttérés szempontjából nem aknázták ki a kutatás. Pedig

¹¹¹ Egy tatár férfi és egy török asszony megkereszteléséről. LAW 1662 (Cod. 12222.) 54v.

¹¹² *Toma Katalin*: Gróf Nádasdy Ferenc országbíró politikusi pályaképe (1655–1666). Doktori disszertáció. ELTE BTK. Bp., 2005. (a továbbiakban: *Toma*: Gróf Nádasdy Ferenc) 34–35.

¹¹³ *Ipolyi Arnold*: Bedegi Nyáry Krisztina 1604–1641. Bp., 1887. (Magyar Történeti Életrajzok) (a továbbiakban: *Ipolyi*: Nyáry Krisztina) 111–112.

¹¹⁴ *Ipolyi*: Nyáry Krisztina, 112.; *Toma*: Gróf Nádasdy Ferenc, 37.; *Toma*: Nádasdy mecénási működése, 863.

¹¹⁵ Uo., továbbá: *Viskolcz Noémi*: A mecénatúra színterei a főúri udvarban. Nádasdy Ferenc könyvtára. (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai VIII.) Szeged-Bp., 2013. (a továbbiakban: *Viskolcz*: A mecénatúra) 45.

¹¹⁶ *Ipolyi*: Nyáry Krisztina, 113.

¹¹⁷ *Toma*: Gróf Nádasdy Ferenc, 37., *Toma*: Nádasdy mecénási működése, 863.

¹¹⁸ *Viskolcz*: A mecénatúra, 45., *Toma*: Gróf Nádasdy Ferenc, 37., *Toma*: Nádasdy mecénási működése, 863.

ezekből a konverzió folyamata, (amelynek lépései kísértetiesen hasonlítanak Batthyány Ádám katolizálásának „koreográfiájához”),¹¹⁹ részleteiben tárul elénk.

A soproni jezsuiták buzgóságát sejteti, hogy a gróf anyja, Révay Judit megtérésében is kulcsszerepük volt. Az özvegy 1638-ban Kismartonban tette le a katolikus hitvallást egy jezsuita kezébe, gyóntatója egy Sopronból hívott rendtag, alighanem Dobronoki György *superior* volt.¹²⁰ A családnak a soproni rezidenciával való kapcsolata azonban Révay Judit megtérésénél korábbra ment vissza, és a rendtagokat a missziós küldetéstudat mellett anyagi megfontolások is motiválták.

A Draskovich püspökhöz kötődő soproni jezsuita kollégiumalapítás egészen 1650-ig elhúzódó ügyének e helyütt csak a Nádasdy Ferenc személyéhez kötődő mozzanatait idézem fel. A kezdeti időszakban az alapítást nem csak az evangélikus város ellenállása nehezítette, hanem a jezsuitáknak szánt egykori johannita javadalom kegyuraságát élvező Nádasdy-család, azaz Révay Judit és fia ellenkezése is. A kollégium alapításának 1640. és 1650. évi jogi rendezésekor a keresztes javadalom (és a pornói apátság) jelentette a legfőbb anyagi alapot, ezeknek a jezsuiták kezébe kerülése tehát igen fontos volt, és az ifjú gróf áttéréséig folyamatos súrlódási felületet jelentett a Nádasdyakkal. Draskovich a javadalom átadását már 1640-ben ígérte a jezsuitáknak,¹²¹ ehhez az özvegy Révay Judit hozzájárulását is megszerezte,¹²² az év őszén azonban Nádasdy már ellenezte, hogy a rendtagok vegyék át a javadalmat, és a kereszteség épületébe helyezték át iskolájukat; ez ügyben a soproni városi tanácscsal is levelezett és a nádornál is panaszt tett. Arra hivatkozott, hogy beleegyezése nélkül a püspök nem adhatja át a javadalmat, „[m]ivel eö kegyelmenekis olly Conditioval conferaltatot, hogy semmit mi hirünk nelkul ne chelekedhessek”¹²³ Draskovichot ez nem térítette el szándékától, és az idő múlása őt látszott igazolni, mert 1641 januárjában Nádasdy már hajlott arra, hogy anyja feltételeit elfogadva átengedje a javakat a jezsuitáknak.¹²⁴ A jogi átengedés ekkor még nem történt meg, de hozzá-

¹¹⁹ L. Koltai András: Batthyány Ádám. Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén. Győr, 2012. (A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai. Források, feldolgozások 14.) (a továbbiakban: Koltai: Batthyány) 93–99.

¹²⁰ Vö. Egyháztörténeti emlékek. Forrásgyűjtemény a dunántúli ág. hitv. evang. egyházkerület történetéhez. Összegyűjt. Payr Sándor. I. Sopron, 1910. (a továbbiakban: Payr: Forrásgyűjtemény) V. 7. f); LAW 1638 (Cod. 12218.), 273r; legújabban: Toma: Nádasdy mecénási működése, 863. (72. j.)

¹²¹ Vö. MNL OL MKA E 152 Coll. Sopr. Irreg. 1. tétel, 2. sz. 1640. márc. 28. (Bécs), Fundatio collegii Soproniensis (eredeti); Originales literae, (kötetlen iratcsomó) 28. sz. (fogalmazvány).

¹²² L. Originales literae, (kötetlen iratcsomó) 21. sz.

¹²³ MNL Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltárának Soproni Levéltára (Sopron), Sopron Város Levéltára, Lad. III. et C., fasc. III. 71. 1640. nov. 30. (Keresztúr), Nádasdy Ferenc levele Sopron városhoz. Közli: Pódafai Póda Endre: A soproni kath. „parochia” és a „soproni kath. hitközség” története. Sopron sz. kir. város, a győri püspökség, és a plébánia levéltáraiban őrzött okiratok nyomán. Sopron, 1892. 96. Vö. továbbá Payr: Forrásgyűjtemény, V. 3. Nádasdy Ferenc gróf levele a soproni tanácshoz a kereszteség beneficiumához tartozó házra vonatkozólag (Sárvár, 1640. okt. 4.). Uo. 4. Nádasdy Ferenc grófnak ugyanazon tárgyban írt levele (Keresztúr, 1640. nov. 30.).

¹²⁴ Vö. Originales literae, (kötetlen iratcsomó) 4. sz., 1641. jan. 18. (Bécs), Rumer János osztrák tartományfőnök Paczot Ferenchez.

járult, hogy a püspök a jövedelmeket élete tartamára a Jézus Társaságának juttassa.¹²⁵ A problémát — a beleegyezés megszerzésének nehézségét — az okozta, hogy a keresztes javadalom birtokosának kiletét a kegyuraságot élvező Nádasdyaknak elvileg jóvá kellett hagyniuk. A jezsuitáknak való átadás viszont ennek a lehetőségnek az elvesztését jelentette, ugyanis a Társaság saját hatáskörében jelölte ki a rezidencia *superior*jait majd *rector*ait, akik jogilag egyúttal a keresztességet is birtokolták. A rendi szabályok és a magyarországi jogrend ütközésének feloldására a jezsuiták elemi érdeke volt, hogy a kegyúri családdal jó kapcsolatra törekedjenek. Nádasdy Ferenc konverziója egyúttal a jezsuiták missziós tevékenysége előtt is újabb területeket nyithatott meg: a gróf hatalmas dunántúli birtokait.

Nádasdy áttérésének pontosabb részletei a soproni *historia domus* és a jezsuita éves jelentések alapján ismerhetők meg.¹²⁶ Maguk a rendi források is hangsúlyozzák, hogy az áttérés sokéves addigi fáradozásuk gyümölcse volt, tehát Ipolyi véleményével szemben a legújabb kutatási eredményeket igazolják, amelyek a fiatal gróf hosszas vívódását feltételezik.¹²⁷ Az áttérés előzményének egyik epizódja 1643-ban, Szent Katalin napja előtt történt. Megyery Zsigmond, a főúr jelentős familiárisa révén közel egy éve rendszeres vendég volt a sárvári udvarban Heigl Ambrus jezsuita atya, aki 1638 óta Sopronban szolgált német hitszónokként, spirituálisként és gyóntatóként.¹²⁸ Vitatársa Zvoranich István lelkész volt, a disputák hallgatói pedig a gróf és familiárisai. Egy alkalommal Nádasdy az asztali áldást a jelenlévő Kiss Benedek evangélikus püspököt mellőzve Ambrus páterrel mondatta el, amit a jelenlévő katolikus urak, közöttük Megyery és Káldy Ferenc is nagy örömmel fogadtak, az evangélikusok azonban szóhoz sem jutottak, a lutheránus püspök pedig a méltatlanság okán távozott az asztaltól. Ezután Nádasdy mindenki meglepetésére Ambrus atyát köszöntve emelte poharát a Jézus Társasága egészségére, és azt azzal adta körbe az asztalnál ülőknek, hogy mindannyian erre igyanak belőle.¹²⁹

A konverzió korábbi és mélyebb indítékaként az 1642. évi itáliai utazás befejeztével Magyarországra hazatért Nádasdy súlyos betegségét említi a soproni háztörténet, amely miatt Semptén („Santtaviae”) nyomta az ágyat.¹³⁰ Mivel a gróf az útról 1642 nyarán már visszatért, Megyery innentől számított egy éves fáradozása éppen kitölti az időt 1643 novemberéig. A megbetegedett ifjú a rendi beszámoló szerint gyógyulása reményében tett fogadalmat katolizálására és a mariazelli Szűz pártfogását kérte. Hazatérése után, az

¹²⁵ Originales literae, (kötetlen iratcsomó) 21a. sz. [s.d., 1641. jan. 18. után?], [Nádasdy Ferenc] válasza Draskovich Györgynek.

¹²⁶ Az alábbi leírás ezek alapján készült. HCS, 114v–115r.; LAW 1643 (Cod. 12219.) 184r–v.

¹²⁷ *Toma*: Nádasdy mecénási működése, 863.; *Uő*: Gróf Nádasdy Ferenc, 37.; *Viskolcz*: A mecénatúra, 43–45.

¹²⁸ *Vö. Lukács*: Catalogi II. 615.

¹²⁹ HCS, 114.

¹³⁰ Valószínűleg 1642 augusztusa-szeptembere folyamán, mielőtt itineráriuma szerint Csejtén tartózkodott. *Vö. Nádasdy III. Ferenc országbíró itineráriuma*. Összeáll. *Buzási Enikő, Király Péter, Kiss Erika, Toma Katalin, Viscolcz Noémi*, kiegészítő adatok: Marti Tibor. http://nadasdy.barokkudvar.hu/site/?q=itinerarium_lista (2016. okt. 15.), 1642. évnél. Sempte nem Nádasdy-, hanem Esterházy-birtok lévén az ifjú gróf vendégként lehetett itt. Semptei tartózkodása célját egyelőre nem ismerem.

említett sárvári epizódot követően először az áttérés nem nyilvános, személyes aktusára került sor Bécsben. Nádasdy az osztrák jezsuita rendtartomány *domus professa* templomában, az Am Hof-on Johannes Gans jezsuitánál (III. Ferdinánd gyóntatójánál) végzett gyónást, majd a sekrestye fölötti kápolnában szentáldozáshoz járult. Bécsből hazatérve 1643. november 25-én a csepregi evangélikus zsinat alkalmával nagy tömeg — elsősorban saját korábbi hittársai — jelenlétében az áttérését nyilvánossá tette. A jezsuita források szerint a zsinatra mintegy 40 evangélikus lelkész gyűlt össze, közöttük a soproni első lelkész és esperes Schubert Pál,¹³¹ akik, mivel a jezsuiták közül a disputa kitűzött napjának előestéjéig senki sem érkezett meg, poharazással és kölcsönügyletekkel mulatták idejüket. A rossz idő miatt a három tapasztalt jezsuita hitszónok, akiket Nádasdy meghívott, késő éjjel érkezett és a lutheránusok között nagy felzúdulást keltettek. Jászberényi Tamás, Esterházy Miklós udvari hitszónoka, Heigl Ambrus és Höffer János, Brandenburgi Katalin udvari gyóntatója ismert személyiségek lehettek az összegyűlt evangélikusok körében is. A gróf másnap valóban bejelentette és megindokolta áttérését, aminek súlyát a lutheránusok bizonyára felmérték, és az evangélikus neveltetésű ifjú hitehagyását apja halálának és a jezsuiták hatásának tulajdonították.

A konverzió harmadik fontos eleme 1643 karácsonján, a sárvári várnak az evangélikusoktól elvett és katolikus rítus szerint újrászentelt templomában következett be. Jelen volt a gróf úr jezsuita gyóntatója, — ő valószínűleg Johannes Gans-szal azonosítható —, Lónyi Mihály vasvári prépost¹³² a vasvári káptalan két tagjával, a veszprémi püspök, Bosnyák István,¹³³ és egy jezsuita pap, természetesen az egész főúri udvarral együtt. Nádasdy karácsony napján a veszprémi főpap kezébe tette le a trienti hitvallást — feltehetően udvarának más tagjaival, ha nem is az „egész udvartartásával” együtt.¹³⁴ Addig evangélikus használatban lévő nyomdáját a jezsuiták rendelkezésére bocsátotta, és a soproni rendtagoknak a keresztes javadalom átengedésében sem kellett csatlakozniuk. 1644-ben Nádasdy a pestis pusztítása ellenére átadta Heigl Ambrus *vicesuperiornak* a keresztes

¹³¹ Payr Sándor: A soproni evangélikus egyházközség története. A reformáció négyszázados jubileumára. Gamauf Teofil soproni lelkész kézirati hagyatékának felhasználásával. I. A reformáció kezdetétől az 1681-ik évi soproni országgyűlésig. Sopron, 1917. 294–295.

¹³² Lónyi Mihály apja csizmadia és soproni polgár volt, őt magát 1630-ban szentelték pappá, 1632-ben szenteleki plébános, majd 1633-tól Batthyány Ádám udvari lelkésze volt. Ekként a Batthyány-birtokok rekatolizációjában kulcsszerepe volt, a főúr „papi familiárisának” tekintette. 1634-ben győri kanonok, rábaközi főesperes, majd olvasókanonok (1637), 1639-től (győri kanonokságáról lemondva) vasvári prépost lett. Szülővárosában 1639-ben sikerült a Szent Erzsébet-oltárjavadalmat megszereznie, majd 1644-től betölthette a városplébánosságot. 1645-ben a soproni pestisben halt meg. Vö. *Koltai*: Batthyány, 416–422.

¹³³ Veszprémi püspök 1642–1644. Ipolyi nyomán (*Ipolyi*: Nyáry Krisztina, 113–114.) tévesen azonosították a Sárvárott jelenlévő veszprémi főpap személyét Sennyei Istvánnal (vö. pl. *Toma*: Nádasdy mecénási működése, 863.). A két Sennyei István közül az idősebb ekkor már halott, a fiatalabb még bőven tanul, 1646-ban a római Collegium Germanicum et Hungaricum növendéke, és csak 1659-től volt veszprémi püspök.

¹³⁴ Vö. az említett helyek mellett LAW 1644 (Cod. 12219.) 211r.

javadalomhoz tartozó Bő falut malmával együtt.¹³⁵ A soproni jezsuiták és Nádasdy Ferenc kapcsolata a következő években is intenzív maradt, ezt jelzi, hogy Draskovich püspök fundátor mellett Nádasdy Ferencet a keresztes javadalom, a Crucigeratus kegyuraként és egyik kiemelkedő jótévőjüként (*benefactor*) tartották számon, birtokain pedig 1645-től 1663-ig folyamatosan missziót működtettek.

Nádasdy Ferenc áttérésének utolsó mozzanata is jezsuita források, az 1646. évi éves jelentés alapján ismerhető meg.¹³⁶ A pozsonyi országgyűlés idején, 1646. december 2-án, Xavéri Szent Ferenc ünnepén Nádasdyt a pozsonyi Szent Márton-dómban Lippay György esztergomi érsek bérmálta meg, bérmakeresztapja pedig maga III. Ferdinánd volt. Ez a gesztus egy korábbival együtt, — 1643-ban megtérése alkalmából a király a fiatal grófot egy korall olvasóval ajándékozta meg —,¹³⁷ azt is alátámasztja, hogy Nádasdy áttérése a soproni jezsuitáktól, magyarországi katolikus nemeseken és arisztokratákon, valamint az egyházi elit tagjain át egészen az uralkodóig nagyon sokak érdekét szolgálta.

Szentségkiszolgáltatás

A jezsuita lelkipásztorkodásban a szentségek kiszolgáltatása közül (mivel a Társaság a szabályzata értelmében plébániai szolgálatot nem vállalt) a szentáldozás és a gyónás volt elsődleges.¹³⁸ A páterek prédikációikban és katekéziseikben gyakran tanították e szentségek vételének helyes módját, miközben az új vallási ideálnak megfelelően buzdították a híveket a rendszeres és gyakori szentségi életre.

Az éves jelentések a soproni jezsuiták ez irányú munkálkodásának fokozatos beérését tanúsítják. Az 1640-es évekből négy-hatezer évi áldozást regisztráltak (1642: 6000, 1646: kb. 4000, 1647: 4200),¹³⁹ bár az esetek jó részét nem a helybéli lakosok, hanem a környékbeli jobbágyság adták. Emiatt jegyezhetjük fel az 1650. évi éves jelentés írója, hogy 5050 áldozójuk soknak számít az „eretnekségnek ebben a fészében” — a korábbi évek 500 körüli (!) számához képest.¹⁴⁰ A következő években 3000–6700 áldozási esetről tudunk (1657: 3100, 1659: 6700, 1663: 3000), miközben 1658-ban vezették be az általános áldozás (*generalis communio*) gyakorlatát.¹⁴¹ Ezek a havi rendszerességgű, közös áldozási alkalmak a szentség vételének rendszerességét szolgálták, és lehetőséget adtak búcsú elnyerésére is — a gyakorlat mint rendi sajátosság más hazai jezsuita rendházakból is ismert, Pozsonyban 1648-ban, Győrben szintén 1658-ban vezették be.¹⁴² A *generalis communió*kon a jelentések szerint annyian vettek részt, amennyien a legnagyobb ünnepeken szoktak

¹³⁵ Vö. HCS, 118.

¹³⁶ LAW 1646 (Cod. 12219.) 416r.

¹³⁷ Viskolcz: A mecenatúra, 46.

¹³⁸ Vö. O'Malley: Az első jezsuiták, 156–180. (az első rendtagok példája).

¹³⁹ LAW 1642 (Cod. 12219.) 142r, LAW 1646 (uo.) 423v, LAW 1647 (Cod. 12220.) 59r, HCS, 127. (1647).

¹⁴⁰ „in hoc nido haereticorum”. LAW 1650 (Cod. 12220.) 345r.

¹⁴¹ HCS, 149. (1657), 152. (1658), 155. (1659), 186. (1663), LAW 1658 (Cod. 12055.) 46.

¹⁴² Vö. Kádár: Jezsuita kollégium, 276.

megjelenni. Sopronban a korszak végére „az eretnokség ekkora sötétsége” ellenére is elérte az éves áldozások száma az 1671. évi győri mennyiséget (1666: 9600, 1668: tíz hónap alatt 10100, 1670: 13600, 1671: 20800 eset), ami a más viszonylatban (például a rendház létszáma) is megfigyelt jelenségre rímel: a soproni kollégium tevékenységében, hatásában eddigre már nem mutatott lényeges elmaradást az egy évtizeddel korábbi alapítású pozsonyi és győri kollégiumokhoz képest.¹⁴³

Az éves jelentésekben az áldozási esetekhez képest kevésbé jellemző a gyónások (*confessiones*) számának feljegyzése, mivel a gyónás az áldozás előfeltétele volt. A két szentségben részesülők számának azonosságát az elvétele ismert soproni adatok is tanúsítják: 1649-ben 5500 esetet jegyeztek fel (amiből csak január elsejére 350 gyónás esett),¹⁴⁴ 1664-ben pedig 8900 gyónót említettek, akik között — a háborúra való tekintettel — számos haldokló katona is akadt.¹⁴⁵ A beszámolókbán inkább a szentség helyes vételének tanítása és annak jótékony hatása hangsúlyos. Sopronból már a jezsuita megtelepedés második évében beszámoltak egy rejtett bűnében több, mint egy éve élő férfi lelkiismereti vívódásáról, aki a jezsuita pap „istentelen” gyónás elleni prédikációja hatására, könynyekig megindulva ismerte be vétkét, és ezzel az örök kárhozattól való rettegése helyett „lelke teljes jókedvét visszakapta”.¹⁴⁶ A járvány vagy háború a gyónások terén is rendkívüli helyzetet teremtett: miközben a hívők, főként a betegek vagy haldoklók részéről megnőtt az igény a lelki vigasztalás iránt,¹⁴⁷ a jezsuiták közül szintén sokan áldozatul estek a pusztításnak. Így 1656–1657-ben, mivel sem német hitszónok, sem gyóntató nem maradt életben a soproni rendházban, a városba a pozsonyi jezsuiták jártak át gyóntatni.¹⁴⁸

A gyónások különleges eseteiről, az életgyónásokról (*confessiones generales*) önálló kimutatások is ismertek, mivel ezeket a jezsuiták nagyon pártfogolták. (Életgyónást jellemzően a katolizáló protestánsok, a csak névleg katolikusként élők vagy az életük valamely szakaszhatárán lévők tettek.) Az életgyónásokra Sopronban és más rendházakban is jellemző volt, hogy számuk időben előrehaladva nem növekedett, inkább ingadozó maradt: a Sopronból (1671-ig) ismert életgyónások száma a néhánytól egészen 200–300-ig terjedt,¹⁴⁹ ami a nagyszombati kollégiumban tett *generalis confessiók* számától sem különbözik érdemben.¹⁵⁰ Kirívó példaként jegyezték fel egy soproni hívő esetét, aki 1663-ban a jezsuita prédikáció hatására kezdte el egész életének vétkeit számba venni, de

¹⁴³ HCS, 204. (1666), 216. (1668), LAW 1670 (Cod. 12067.) 71., LAW 1671 (Cod. 12068.) 63.

¹⁴⁴ LAW 1649 (Cod. 12220.) 260v.

¹⁴⁵ HCS, 193–194. (1664)

¹⁴⁶ HCS, 91. (1638)

¹⁴⁷ Pl. HCS, 193–194. (1664)

¹⁴⁸ HCS, 149. (1657), LAW 1657 (Cod. 12054.) 53.

¹⁴⁹ 1657: 65, 1659: 86, 1663: 300, 1664: 200, 1665: több, mint 170, 1666: 300, 1669: 30 eset, vö. HCS, 149. (1657), 155. (1659), LAW 1663 (Cod. 12060.) 11., LAW 1664 (Cod. 12061.) 61., HCS, 194. (1664), 199. (1665), LAW 1666 (Cod. 12063.) 21., HCS, 204. (1666), LAW 1669 (Cod. 12066.) 75.

¹⁵⁰ Nagyszombati adatok pl. 1617: 119, 1625: 375, 1637: több, mint 150 életgyónás, vö. LAR 1617 (ARSI Austr. 133.) 514., LAR 1625 (ARSI Austr. 135.) 375., LAW 1637 (Cod. 12218.) 231r.

gyónása olyan hosszúra nyúlt, hogy a jezsuita gyóntató azt megszakítva vallomása végét másnap hallgatta meg.¹⁵¹

Társadalmi fegyelmezés és az irgalmasság cselekedetei

A jezsuita lelkipásztorkodás „társadalmi fegyelmező” szerepe az utóbbi évtizedekben mind a jezsuita vezetésű vallásos társulatok kapcsán, mind tágabb összefüggésben is előkerült a nyugat-európai, illetve a magyar szakirodalomban.¹⁵² A házasságok védelmében, az ellenségek kibékítésében, illetve a börtönök és ispotályok pasztorációjában végzett munka a soproni jezsuiták „apostoli” munkájának is szerves része volt, amint ezt az alábbi kiragadott, a jezsuita éves jelentések jellegéből fakadóan mindig anonim példák is tanúsítják.

A keresztény házasság védelméhez tartozott a haragos és elvált párok kibékítése éppúgy, mint a katolikus szentségi házasságkötés szorgalmazása. 1638-ban a prédikáció hatására három, egymással összekülönbözött házaspár is nyilvánosan békült ki a hitszónoklat végén a jezsuita templom kapuja előtt.¹⁵³ 1646-ban pedig Heigl Ambrus *superior* békített ki három napi munkával egy főnemesi párt, akik közül a válást fontolgató férj fordult a jezsuitákhoz segítségért.¹⁵⁴ Már külön élő, elvált házastársak közötti kapcsolatot is többször sikerült rendezni:¹⁵⁵ egy pár 1641-ben saját gyermekei előtt vallotta be az egymás ellen elkövetett vétkeket.¹⁵⁶ Máskor a jezsuiták segítségével már elvált, nemesi párok házassága rendeződött.¹⁵⁷

A szentségi házasságkötést a jezsuiták e nélkül együtt élők, illetve protestáns szertartás szerint házasulandók körében egyaránt népszerűsítették. Sopronban már 1638-ban 15 pár kelt egybe a jezsuiták hatására evangélikus helyett római katolikus szertartás szerint.¹⁵⁸ 1644-ben két, plasztikusan megörökített példázatot jegyeztek fel katolikus menyasszonyok evangélikus házasságkötéstől való megóvásáról. Egyiküket egy előkelő, gazdag lutheránus férfi óhajtotta nőül venni, az esküvő napja már ki volt tűzve. Az egyik jezsuitának a „hitehagyottak szomorú végzetéről” szóló prédikációja hatására azonban a nő katolikus hitében megerősödött, és abban a reményben ment bele a házasságba, hogy férjét idővel sikerül áttérítenie. A másik leányt szintén protestáns vőlegénye vezette volna be az evangélikus templomba, de annak küszöbétől halálfélelmében visszafordult, és a jezsuita

¹⁵¹ LAW 1663 (Cod. 12060.) 16.

¹⁵² A tanulmány elején idézett szakirodalom mellett l. még jezsuita vonatkozásban: *O'Malley*: Az első jezsuiták, 193–195.; *Louis Châtellier*: The Europe of the Devout. Transl. by Jean Birrell. 2nd ed. Cambridge, 1991. Magyar példák: *Molnár*: Mezőváros, 144–146.; *Kádár*: A győri kollégium, 101–103.

¹⁵³ HCS, 91. (1638)

¹⁵⁴ HCS, 125. (1646)

¹⁵⁵ Pl. HCS, 149. (1657)

¹⁵⁶ LAW 1641 (Cod. 12219.) 82r.

¹⁵⁷ HCS, 200. (1665)

¹⁵⁸ LAW 1638 (Cod. 12218.) 272r, HCS, 90. (1638). Egy későbbi soproni példa: uo. 187. (1663).

kollégiumhoz ment. Egy páter észrevéve zavarát beszélt vele, majd miután a szentségekkel megerősítette, a házasságkötés is megghiúsult, mert a leány nem hagyta magát a „csalárd emberek ügyködései által” eltéríteni katolikus hitétől.¹⁵⁹ 1666-ban pedig egy, a felesége halála óta 17 éve konkubinátusban élő férfi házasságát rendezték, aki addig rendezetlen kapcsolata ellenére rendszeresen (szentségtörő módon) járult a szentségekhez.¹⁶⁰

A soproni jezsuiták békítő munkájának hatására 1647-ben két előkelő nemesúr engesztelődött ki egymással.¹⁶¹ Máskor több családi viszályt is megoldottak, amelyekben katolikus és lutheránus felek egyaránt érintve voltak. A páterek felléptek a párbaj szokása ellen is, a vitás ügyeket vérontás nélkül rendezték.¹⁶²

A börtönök látogatása szintén az atyák „mindennapi” feladata volt: olykor halálra ítélték büntetésének enyhítését is elérték,¹⁶³ illetve törekedtek a protestáns elítéltek áttérítésére, mivel meggyőződésük szerint e személyek üdvözlése csakis így volt lehetséges. Sopronban már 1637-ben sikerült egy halálraítéltet konverzióra bírniuk, akit a jezsuita atya egészen az akasztófáig kísért el.¹⁶⁴ A jezsuita börtönpasztoráció már a következő évben kiváltotta a soproni evangélikus lelkészek ellenszenvét, akik a magisztrátusnál azért kilincseltek, hogy a pátereket tiltsák ki a börtönökből, ispotályokból és szegényházakból. Törekvésük nem járt eredménnyel: 1638-ban 15 rab konverziójáról tudunk,¹⁶⁵ a jezsuiták pedig a következő években is rendszeresen gyűjtöttek alamizsnát a foglyok számára, a halálraítélték büntetésének végrehajtására pedig haladékokat eszközöltek ki az áttérésük reményében.¹⁶⁶ 1650-ben a páterek kérésére a város három, nyilvános vesszőzésre ítélt személyt is felmentett, és a jezsuita beszámoló szerint a lutheránus foglyok is egyre gyakrabban fordultak hozzájuk — saját lelkészeik büszkeségére és tunyaságára panaszkodva.¹⁶⁷ Az 1650-es években az evangélikus városvezetés valóban kitilthatta a jezsuitákat a börtönökből, az évtized végére azonban ezt sikerült feloldani. 1659-ben már a foglyok közül annyian kívántak gyónni, hogy a jezsuiták más egyháziaktól kértek segítséget.¹⁶⁸ A jezsuitákat 1660-ban is rendszeresen látogatták a katolikus és protestáns fogvatartottakat. Néhány halálraítélt számára kegyelmet eszközöltek ki, mások büntetését a kérésükre enyhítették, és ehhez mindig társult az érintettek hitbéli (szentségekkel való) megerősítése, illetve a protestánsok esetében az áttérítés.¹⁶⁹ A konverziót 1663-ban egy evangélikus fogoly esetében csodás éjjeli látomás segítette elő, majd a kovertáló férfit

¹⁵⁹ LAW 1644 (Cod. 12219.) 291v–292r.

¹⁶⁰ LAW 1666 (Cod. 12063.) 25., HCS, 204–205. (1666)

¹⁶¹ LAW 1647 (Cod. 12220.) 58v, HCS, 127.

¹⁶² LAW 1638 (Cod. 12218.) 271v.

¹⁶³ Pl. LAW 1668 (Cod. 12065.) 99.

¹⁶⁴ HCS, 82., LAW 1637 (Cod. 12218.) 223r.

¹⁶⁵ HCS, 89–90.

¹⁶⁶ LAW 1648 (Cod. 12220.) 146v.

¹⁶⁷ LAW 1650 (Cod. 12220.) 346r.

¹⁶⁸ HCS, 157.

¹⁶⁹ LAW 1660 (Cod. 12057.) 18.

jezsuita közbenjárásra ki is engedték börtönéből, és bár egy hónappal később elhunyt, a páterek sikerként könyvelhették el egy újabb lélek üdvözülését.¹⁷⁰ A következő évben két olyan rab is szabadult, akik váltságdíját a jezsuiták kéregették össze. Egyikük halála jeléül már másnap feleségével és leányával együtt a jezsuitákhoz ment, hogy az oltáriszentséget magához vegye. A másik egy francia férfi (talán egy katona) volt, akit a város azért ítelt halálra, mivel egy paraszt házának a tetején ülő galambra lövöldözve akaratlanul is felgyújtotta az egész házat, ami porrá égett. Azokat az elítélteket pedig, akiknek halálbüntetését nem sikerült enyhíttetniük, a páterek egészen a vérpadig kísérték, minden esetben arra törekedve, hogy a rabokat a kegyelem állapotában érje a kivégzés.¹⁷¹ 1665-ben egy nyilvános vesszőzésre és a városból való kiutasításra ítélt vétkes leány, illetve egy kötél és egy kard általi halálra ítélt férfi büntetését enyhítették a jezsuiták kérésére.¹⁷² A korszak végéről pedig már egy, a jezsuiták beszámolója szerint felekezeti alapon nyilvános vesszőzésre ítélt asszony esete is fennmaradt. A tisztes korú előkelő katolikus hölgyet egy szenátor lutheránus felesége juttatta a városbíróság elé, majd börtönbe. A jezsuiták azonban igazolták az asszony ártatlanságát, aki így megmenekült a megalázó büntetéstől és visszanyerte szabadságát.¹⁷³

Sopronban (a börtönpasztorációhoz hasonlóan) a jezsuitáknak a városi ispotályba való szabad bejárása is a lutheránus városvezetés ellenállásába ütközött.¹⁷⁴ A tilalmat azonban ismételten leküzdötték: legkorábban 1638-ban, amikor a jezsuiták — talán az evangélikusokkal is jó viszonyra törekvő Dobronoki György házfőnöknek köszönhetően — engedélyt kaptak a beteglátogatásra.¹⁷⁵ Két évvel később már városszerte csodálatot ébresztett Johann Rinner segítőtestvér kolduló útja, aki a városi ispotály építésére gyűjtött alamizsnát.¹⁷⁶ A páterek lelkigondozását olykor csodás gyógyulások is segítették: 1650-ben egy mindkét lábának amputálására váró asszony — Szűz Mária, az angyalok és Szent Ignác közbenjárására történt — gyógyulását jegyezték fel.¹⁷⁷ Az ispotályban végzett munka az 1650-es évek végére már olyan eredményekre is vezetett, mint a „szegények ájtatossága” (*„devotio pauperulae”*): kevés pénzüket a betegek és szegények gyertyák vételére ajánlották fel, hogy Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepére a templom díszítéséhez hozzájáruljanak.¹⁷⁸ A korszak végéről adatolható, de bizonyára korábban is bevett

¹⁷⁰ LAW 1663 (Cod. 12060.) 24.

¹⁷¹ LAW 1664 (Cod. 12061.) 83. Hasonló pozsonyi esetek is ismeretesek, pl. LAW 1664 (uo.) 85.

¹⁷² HCS, 199–200.

¹⁷³ HCS, 205. (1666), LAW 1666 (Cod. 12063.) 62–63.

¹⁷⁴ Az adatok bizonyára a Balfi út és az Ikvahíd sarkán álló, a 13. században alapított Szent Erzsébet-ispotályra vonatkozhatnak, amely kezdetben a johannitáké, majd városi kézben volt. Vö. Sopron Atlasz, adattári rész: 9.1.1 (Egyházak, római katolikus), Szt. Erzsébet kápolna, Ispotály (Szt. Erzsébet).

¹⁷⁵ LAW 1638 (Cod. 12218.) 271v.

¹⁷⁶ HCS, 125. (1646)

¹⁷⁷ LAW 1650 (Cod. 12220.) 346v.

¹⁷⁸ HCS, 152. (1658)

gyakorlat volt, hogy a jezsuiták nem csak gyámolították a szegényeket testi-lelki szükségleteikben, hanem őket a kollégium költségén el is temették.¹⁷⁹

A jezsuiták a háborúval és járvánnyal sújtott években is igyekeztek a társadalom legkülönbözőbb rétegeit, csoportjait részesíteni a szentségekben, testi-lelki vigasztalásban. A pestises betegek gondozását a Társaság a rendtagok védelmében szigorúan szabályozta: csak megfelelő előképzettséggel rendelkező testvérek vettek részt a betegek fizikai ellátásában, a papoknak pedig a gyóntatásnál és áldoztatásnál kellett különösen körültekintőnek lenniük.¹⁸⁰ Olykor azonban hiábavaló volt az elővigyázatosság, ahogy azt a soproni jezsuita, Ludovicus Purwalter esete is tanúsítja: hiába maradt a ház kapujában, amikor a második emeleten lévő pestises beteg gyónását meghallgatta, mégis megfertőződött a járványban.¹⁸¹

I. Rákóczi György erdélyi fejedelem magyarországi hadjárata idején, 1645-ben a soproni jelentés számos haldokló ellátását említi; az elhunytak között 12 áttérő is volt.¹⁸² A járvány Sopronban és Pozsonyban egyaránt áthúzódott a következő évre is, amikor a jezsuiták a városbéliek mellett a környező vidékre is rendszeresen kijártak a haldoklók ellátására.¹⁸³ Hasonló kihívás elé állította a „hátországot” képező soproni és pozsonyi rendházakat az 1663–1664. évi hadjárat, amikor a jezsuiták az (elő)városokba visszaszállított sebesült katonák testi-lelki ellátásában vettek részt, e célból Lippay György érsektől kaptak alamizsnát.¹⁸⁴

Népi vallásosság (csodák, gyógyítás, szentelmények)

A jezsuitáknak a népi vallásossághoz fűződő tevékenysége (mint ami a Társaság „modernizációs” szerepével nehezen összeegyeztethető) a kutatásban eddig kevesebb figyelmet kapott.¹⁸⁵ A jezsuita pasztorációs eszköztárba is beépülő szentelmények használatáról, paraliturgikus cselekményekről, a szentek közbenjárásának kéréséről, a „babonás” tárgyak elvételéről és a korabeli emberek csodákba vetett hitéről az éves jelentésekben sokat olvashatunk.¹⁸⁶ A rendtagok kiélezett helyzetekben jó pszichológiai érzéssel alkalmazták ezeket az eszközöket a társadalom legkülönbözőbb csoportjainak áttérítésére, hitbéli

¹⁷⁹ HCS, 200. (1665)

¹⁸⁰ Az osztrák és a cseh provincia vonatkozó 17. századi szabályozásairól l. *Jiří M. Havlík*: *Quaedam servanda in visitandis infirmis et maxime pestiferis. Regeln für die Seelsorge der Jesuiten an Pestkranken in der Böhmischen Provinz*. In: *Bohemia Jesuitica 1556–2006*. I. Ed. Petronilla Cemus. Praha, 2010. 385–394.

¹⁸¹ HCS, 145. (1656)

¹⁸² LAW 1645 (Cod. 12219.) 371r–v.

¹⁸³ LAW 1646 (Cod. 12219.) 415v, 423v.

¹⁸⁴ LAW 1664 (Cod. 12061.) 20–21.

¹⁸⁵ Vö. *Hersche*: *Muße und Verschwendung*, 209–210.

¹⁸⁶ A jezsuiták ez irányú tevékenységét magyar viszonylatban eddig főként a missziók részeként vizsgálták, pl. *Bárth Dániel*: *Benedikció és exorcizmus a kora újkori Magyarországon*. [Budapest–Pécs], 2010. (*Fontes Ethnologiae Hungaricae* IX.) (a továbbiakban: *Bárth*: *Benedikció*) 70.

megegyezésére, meggyőződésük szerint mindig az egyén üdvösségének elősegítése érdekében.

A nehéz szülések megkönnyítésére Sopronban is előszeretettel kérték Szent Ignác közbenjárását, használták a szent ereklyéit.¹⁸⁷ 1659-ben a szent közbenjárását kérték egy nehéz vajúadás meggyorsítására.¹⁸⁸ 1670-ben egy főrendű asszony nem csak szerencsés szülését köszönte a rendalapítónak, hanem hogy végre-valahára fia született.¹⁸⁹ Az ereklyéket olykor még protestánsok is kölcsönkérték, akiknek a megtérítésére a hosszas vajúadás adott alkalmat. 1641-ben egy három napja szenvedő asszony kérte el a páterektől a relikviákat.¹⁹⁰ 1641-ben Szent Ignác kiakasztott képének tulajdonították egy két napja vajúadó nemesasszony szerencsés szülését.¹⁹¹

A csodás gyógyulások jellemzően valamilyen lelki bántalomtól való szabaduláshoz is kapcsolódtak. A jezsuita szentek (a rendalapító mellett Xavéri Szent Ferenc és Gonzága Szent Alajos) hathatós segítsége a beszámolók visszatérő motívuma. Sopronban 1665-ben egy rossz szellem valakit úgy kísértett, hogy sok aranyat és ezüstöt kínált neki, de az illető a veszélyt észlelte, és hogy a szellem elkerülje, Ignác képét akasztotta ki otthonában.¹⁹² A rendházban 1667-ben Ignác-vízzel¹⁹³ gyógyították az epilepsziás rohamokban szenvedő segítőtestvért, Philip Ladnert is.¹⁹⁴ Xavéri Ferencnek tulajdonították tébolyodásnak, illetve a hallás vagy beszédképesség elvesztésének gyógyítását, és a szent pártfogását haldoklók és rémlátomásoktól szenvedők is eredménnyel kérték.¹⁹⁵ Jezsuita sajátosság volt a láz és más betegségek gyógyítására az úgynevezett foy-i kő (*lapillus Foyensis*) használata.¹⁹⁶ 1658-ban egy, az evangélikus lelkészek segítségével hasztalan folyamodó asszony gyógyult meg azáltal, hogy egy foy-i követ háromszor megérintett.¹⁹⁷

A jezsuiták kötelességüknek tartották a „babonaság”, a „kuruzslás” és az „eretnekesség” elleni küzdelmet is. A trienti katolicizmussal nehezen volt ugyan összeegyeztet-

¹⁸⁷ LAW 1637 (Cod. 12218.) 223r–v., LAW 1642 (Cod. 12219.) 142r., HCS, 211. (1667)

¹⁸⁸ HCS, 156. (1659)

¹⁸⁹ LAW 1670 (Cod. 12067.) 43.

¹⁹⁰ Hasonló esetek később is rendszeresen akadtak. LAW 1641 (Cod. 12219.) 82r., LAW 1649 (Cod. 12220.) 260v., HCS, 187. (1663), 206. (1666).

¹⁹¹ LAW 1641 (Cod. 12219.) 82r.

¹⁹² LAW 1665 (Cod. 12062.) 63–64., HCS, 200–201. (1665)

¹⁹³ A szent tiszteletére szentelt víz, amely a hazai jezsuita gyakorlatban is elterjedt volt: nehéz szülések megkönnyítésére, gyógyításra is használták. Szentelési szertartása a *Rituale Romanum* szertartáskönyvébe is bekerült, és benedíktus ordója a hazai jezsuita gyakorlatban is elterjedt, vö. *Bárh*: Benedíktus, 70–71., 139., 152–153.

¹⁹⁴ HCS, 210. (1667)

¹⁹⁵ HCS, 152. (1658), LAW 1663 (Cod. 12060.) 86–92., HCS, 187. (1663), 200–201. (1665)

¹⁹⁶ A belgiumi Szűz Mária-kegyhelyről, Foy-lez-Dinant-ból származó kövecskéknél gyógyító erőt tulajdonítottak és a jezsuiták előszeretettel használták „pogány” amulettek helyettesítésére. Vö. *L. Barbian*: *Belgien*. (Geschichte, Gnadenstätten). In: *Marienlexikon*. Hrsg. von Remigius Bäumer – Leo Scheffczyk. Bd. I. St. Ottilien, 1988. 415–417.

¹⁹⁷ HCS, 152. (1658)

hető, a gyakorlatban mégis jól működött, hogy a „babonás” vagy „eretnek” tárgyakat átkrisztianizált tárgyakkal helyettesítették.¹⁹⁸ Az éves jelentések gyakran csak általánosságban említik, hogy a varázslás és kuruzslás ellen eredményesen vették fel a harcot, helyettük a szentelmények, főként a szentelt víz használatát, a szentségek rendszeres vételét igyekeztek bevezetni.¹⁹⁹ Babonás, csodatévő amuletteket is gyakran vettek el, üldözték a csodatévő erővel felruházott cédulák (*schedismatae*) használatát és a kuruzslást (*magiae artes*) is.²⁰⁰ Ezek helyett olykor imákat tanítottak, esetleg (ahogy egy 1668. évi példa is tanúsítja) különleges áldást adtak.²⁰¹ Sopronban is felléptek a katonák által sebesülés ellen a nyakukban hordott amulettek ellen, a babonás hiedelmek helyett a helyes szentségvételi gyakorlatot igyekeztek bevezetni.²⁰² A jezsuiták szemében egyenértékű „eretnek” és „babonás” könyvek elvételére is számos példa akadt: ezeket leggyakrabban elégették.²⁰³

A babonás tárgyaknak az elvétele, a tévhitek eloszlátása hangsúlyozottan nem csak a jezsuiták városon belüli pasztorációjához kötődött. E problémákkal tömegesen a vidéki missziók alkalmával találkoztak. Az éves jelentés 1649-ben említi, hogy a soproni rendtagok a németekhez, magyarokhoz és horvátokhoz egyaránt kijártak a szentségek kiszolgáltatására és a babonás hiedelmek eloszlátására.²⁰⁴

Összegzés és kitekintés

Ha a soproni jezsuita rendházat a korabeli Magyar Királyság, illetve az osztrák jezsuita rendtartomány intézményhálózatában szeretnénk elhelyezni, akkor előzményekként, illetve „párhuzamos” alapításokként a már említett pozsonyi és győri kollégiumok mellett osztrák területről az 1610-es, 1620-as évek alapításai kínálkoznak. Ezek viszonylag kisebb városokban, mezővárosokban (Märkte) történtek, patrónusaik pedig — a magyarországi alapításoktól eltérően — az uralkodó (II. Ferdinánd) mellett nagyrészt helyi arisztokraták voltak. A soproni (és nyugat-magyarországi) jezsuita intézményekkel összlétszámuk és tevékenységük alapján leginkább a kreamsi (1616), görzi (1621/1623), judenburgi (1621/1627) és steyni (1632/1635) kollégiumok hasonlíthatók össze.²⁰⁵

¹⁹⁸ Vö. Molnár: Mezőváros, 146–148., Hersche: Muße und Verschwendung, 60–61. (további szakirodalommal).

¹⁹⁹ Pl. LAW 1649 (Cod. 12220.) 260v.

²⁰⁰ Pl. LAW 1650 (Cod. 12220.) 346v.; LAW 1648 (uo.) 146v., LAW 1650 (uo.) 346v., HCS, 194. (1664), LAW 1668 (Cod. 12065.) 79. Párhuzamként említhető a veszprémi misszió gyakorlatából, hogy csodatévőnek hitt amulett helyett egy katonát ereklje hordására buzdítottak, akinek ettől rémálmai múltak el, vö. Molnár Antal: Katolikus egyház a hódolt Dunántúlon. Bp., 2003. (METEM könyvek 44.) 138.

²⁰¹ LAW 1668 (Cod. 12065.) 79.

²⁰² HCS, 127. (1647)

²⁰³ LAW 1645 (Cod. 12219.) 371r., HCS, 155. (1659)

²⁰⁴ LAW 1649 (Cod. 12220.) 260v.

²⁰⁵ Alapításukra vonatkozóan e helyütt csak egy kevésbé ismert forrásra hívom fel a figyelmet: Elogia fundatorum et benefactorum collegiorum et domorum Provinciae Austriae Societatis Iesu. Anno

A soproni rendházzal közös vonásuk, hogy kezdettől fogva kollégiumnak szánták őket, ezért gimnáziumuk is hamar kiépült, minden esetben konvikttussal kiegészítve. A jezsuitáknak a városokban, illetve azok környékén vegyes felekezttű közegben kellett helyt állniuk, lelkipásztori munkájuk így nem csak a katolikusok megerősítésére, hanem új hívek megnyerésére is irányult. A városokon belül Sopronhoz hasonló „helyváltoztatásra” Görzben kényszerültek: a város déli széléről a városközpontba költözhettek át és kezdhettek új kollégium- és templomépület emelésébe.²⁰⁶ A kremsi és judenburgi kollégiumok eleve a város meghatározó pontjain kaptak meg középkori templomokat, illetve egyházi (szerzetesi) és polgári épületeket; előbbieket barokkizálták, utóbbiak helyén rendházakat és iskolaépületeket emeltek.²⁰⁷ Steyrben nem a városközpontban, mégis a város meghatározó pontján (Steyrdorf városrészben) teljesen újonnan építhették ki intézményegyesítésüket.²⁰⁸ E kollégiumok rendtagjaik létszámában is hasonlóságot mutatnak: 1640-re 12-19 taggal működtek.

A soproni rendház fejlődése sok szempontból az említettekhez hasonlóan alakult. Alapításának elhúzódnása, a kollégium (*Kolleum*), de főként a gimnázium épületének alkalmatlan volta és ebből következő folyamatos építése, még inkább a Társaság városon belüli periférikus helyzete az intézmény lassabb stabilizálódását eredményezték. A magyar határ innenső oldalán a jogi keretek is kevésbé kedveztek a Társaságnak, a nagyon erős lutheránus város(vezetés) ellenállása egészen az 1670-es évekig, a protestáns gyászévtized eseménysoráig meggátolta a jezsuiták városon belüli terjeszkedését. Tette ezt annak dacára, hogy a soproni rendház a régió legtekintélyesebb katolikus arisztokratáinak a

MDCLXXV. Archivum Provinciae Austriae Societatis Iesu (Bécs), Sign. 2 08 12 16. — A kézirat értékről l. *Kádár Zsófia*: *Fundatores et benefactores. Jezsuita intézmények alapítói és jótevői a rendi emlékezetben a 17. századi Magyar Királyságban*. In: *Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon*. Szerk. Báthory Orsolya, Kónya Franciska. Bp., 2016. (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok 12.) 195–207.

²⁰⁶ A jezsuita épületekről és a görzi jezsuita kollégium kezdeteiről l. *Jean Vallery-Radot*: *Le recueil de plans d'édifices de la Compagnie de Jésus conservé à la Bibliothèque nationale de Paris*. Rome, 1960. 275., *Bernhard Duhr*: *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge*. Bd. II./1. Freiburg im Breisgau, 1913. (a továbbiakban: *Duhr*: *Geschichte*) 348–350.

²⁰⁷ A kremsi kollégium alapításáról, a jezsuita épületek városon belüli helyzetéről l. *Krems-Stein*. (Wissenschaftliche Bearbeitung: Harry Kühnel.). In: *Österreichischer Städteatlas*. Hrsg. von Felix Czeike, Renate Banik-Schweitzer, Gerhard Meißl, Ferdinand Oppl, Andreas Weigl. Wien, 1977–2013. (<http://mapire.eu/oesterreichischer-staedteatlas/> — 2018. márc. 1.; a továbbiakban: *Öst. Städteatlas*); *Andrea Pühringer*: „Topographie der Gegenreformation” oder „Austrian Urban Renaissance”? In: *Staatsmacht und Seelenheil. Gegenreformation und Geheimprotestantismus in der Habsburgermonarchie*. Hrsg. von Rudolf Leeb, Susanne Claudine Pils, Thomas Winkelbauer. Wien–München, 2007. 289–310. (a továbbiakban: *Pühringer*: *Topographie*), itt: 295–298.; *Franz Schönfellner*: *Krems zwischen Reformation und Gegenreformation*. Wien, 1985. 285–289.; *Duhr*: *Geschichte*, 322–325. A judenburgi kollégiumról l. *Judenburg*. (Wilhelm Deuer: *Kommentar zur Siedlungsgeschichte. Wachstumsphasenkarte von Judenburg*.) In: *Öst. Städteatlas; Duhr*: *Geschichte*, 338–339.

²⁰⁸ A steyri kollégium alapításáról, épületeiről l. *Steyr*. (Susanne Claudine Pils: *Kommentar zur Siedlungsgeschichte*. Susanne Claudine Pils und Thomas Bodory, *Wachstumsphasenkarte von Steyr*.) In: *Öst. Städteatlas; Pühringer*: *Topographie*, 301–304.; *Duhr*: *Geschichte*, 332–333.

pártfogását élvezte, cserébe saját rendtagjait mint missziós munkaerőt bocsátva az Esterházy család, illetve Nádasdy Ferenc gróf szolgálataiba. A soproni rendházat főúri missziói is fontossá tehették a rendi vezetés számára, amely az 1660-as évekig komolyan számolt vele egy tervezett magyarországi tercia probációs ház lehetséges helyszínéként. Ez ugyan nem valósult meg, a rendtagok létszáma alapján azonban még a kollégiumi rang hivatalos elnyerése előtt, 1645 körül sikerült „behozni” az említett ausztriai rendházakhoz viszonyított létszámbeli lemaradást, mivel ekkor emelkedett először (három fővel) tíz fölé a közösség létszáma. A Magyar Királyság jezsuita házaihoz képest Sopron másik sajátosságának a német nyelvterülettel való szoros kapcsolata tűnik: az itt működő rendtagok nagy része — közöttük gyakorlatilag a segítőtestvérek teljes állománya — német anyanyelvűként azonosítható. Mindezt pedig éppen az önálló magyar rendtartomány hiánya, a teljes osztrák provincián belül mozgó, mobilis és közös (!) rendtagállomány tette lehetővé.

A rendház 1671 (1674) utáni „külső” története részben ismert. Azt azonban további kutatásnak kell tisztáznia, hogy a megváltozott körülményekhez a rendtagok hogyan alkalmazkodtak, hogyan változott a ház tevékenysége a „térítő földesúri ellenreformáció” új szakaszában, az erőszakosan központosító lipóti várospolitikai légkörében.²⁰⁹ E kérdések pedig továbbvezetnek a város és abban a jezsuita kollégium 18. századi történetéhez, amelyből még szintén sok kérdés vár megválaszolásra.

²⁰⁹ A „térítő földesúri ellenreformáció” fogalmára l. Péter Katalin: A jezsuiták működésének első szakasza Sárospatakon. In: Uő: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Bp., 1995. (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai 8.) 186–199.; nyugat-magyarországi megvalósulására l. Fazekas István: Adalékok a fraknoi grófság és a kismartoni uradalom rekatolizációjához. In: Uő: A reform útján. A katolikus megújulás Nyugat-Magyarországon. Győr, 2014. (A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai. Források, feldolgozások 20.) 196–215. I. Lipót abszolutista politikájának a szabad királyi városokra gyakorolt hatásáról l. H. Németh István munkáit, Sopronra vonatkozóan: H. Németh István: Az állam szolgálai vagy a város képviselői? A központosuló várospolitikai hatásai a soproni politikai elit átrendeződésében. Soproni Szemle 61. (2007) 125–141.

Nem szakmabeliek számára a levéltár olyan hely, ahol régi iratok és őrök együtt porosodnak az eseménytelen századok során. Így levéltártörténetet írni általában nem számít különösen izgalmas témaválasztásnak. E sorok írója sem a várható felfedezések öröméért kezdte vizsgálni a csornai premontreiek levéltárainak, közülük is elsősorban a magánlevéltár történetét. Különösen azért sem, mivel a szakirodalom eddigi egybehangzó megállapításai alapján egy egyszerű és sablonos levéltártörténet kibontakozására lehetett számítani. Nevezetesen: az évszázadok során viszonylag zavartalanul kialakult irategyütteseket, vagyis a prépostsági magán- és hiteleshelyi (másként országos) levéltárakat a monostor 1786. december 7-i feloszlata után a hódoltság kora óta szokottnak tekinthető ideiglenes őrzési helyükre, a győri a káptalanhoz vitték,¹ aminek köszönhetően megmenekült az 1790. június 24-én a prépostságot egészen, de magát Csorna városát is szinte teljesen elpusztító tűzvésztől.² Utóbb a magyar kamara levéltára annak rendje és módja szerint átvette, majd a rendi élet 1802. évi visszaállításával az visszakerült a rend tulajdonába, ahol egészen napjainkig őrzik – egy történelmi léptékkal nézve rövidke, magyar szemmel pedig szokványosnak tekinthető 1950 és 1997 közötti állami kitérő közbejöttével.

A történelem azonban meghazudtolja az utókor kutatójának sematikus (pre)koncepcióját.

Előre bocsátandó: a csornai premontreieknek két levéltáruk létezik. A saját jogaik és működésük dokumentumait őrző magánlevéltár, valamint a közhitelű tevékenységük eredményeként létrejött hiteleshelyi vagy országos levéltár, amely elsősorban a szűkebb és tágabb környezetük nemességének ügyeit dokumentálja. Magyar sajátosságként a premontrei monostorok élén a történelmi időkben prépostok álltak, jelenleg azonban – igazodva a világ premontrei közösségeinek gyakorlatához – apátok vezetik önálló közösségeiket. Ennek megfelelően, bár az alább részletezendő történeti áttekintést csak közvetetten érinti, szeretnék egy javaslatot megfogalmazni. A rend rendszerváltás utáni újjáalakulása óta legalább a még mindig gyarapodó, élő és bővülő magánlevéltárakat a

¹ Jerney János: A magyarországi káptalanok és konventek, mint hiemes és hiteles helyek' története. Magyar Történelmi Tár 2 (1855 – a továbbiakban Jerney: Káptalanok és konventek) 54. és 91., Kovács Imre Endre: A csornai premontrei prépostság 1802. évi visszaállításának története. In: Hermann Egyed emlékkönyv. Szerk. Sümei József – Zombori István. (METEM Könyvek 20) Budapest, 1998. 195–201. (a továbbiakban Kovács: 1802) 195–196. és főként Horváth [Tibor] Antal: A csornai konvent hiteleshelyi működése. Keszthely, 1943. (a továbbiakban Horváth: Hiteleshelyi működés)

² Kovács: 1802 195–196., Horváth: Hiteleshelyi működés 17., Pájer Imre: Csorna évszázadai. Csorna, 1996. 15.

Csornai Premontrei Apátság (Magán)levéltára név kellene, hogy illesse, a mai jogfolytonos fenntartó jelenlegi megnevezéséből kiindulva. A Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltárában őrzött, lezártnak tekinthető és tisztán történeti jellegű hiteleshelyi levéltárat ugyanakkor akár apátsági, akár prépostsági levéltárnak is nevezhetnénk. A következetesség jegyében e sorok írója hadd törjön lándzsát ennek esetében is a Csornai Premontrei Apátság hiteleshelyi levéltára változat mellett.³

A magánlevéltár okleveleinek származása (provenienciája)

Sorra áttekintve a fennmaradt dokumentum-szövegeket – segédleteket és nagy vonalakban a levéltár kései anyagát is –, a magánlevéltár első látásra is gyűjteményes jelleggel bír.⁴ Ez részben annak is köszönhető, hogy a rend 1802-es visszaállításakor a csornai rendházat egyesítették a jánoshidai és a türjei prépostsággal,⁵ amelyek levéltári anyaga részben fennmaradt.⁶ Türjéről hiteleshelyi anyag is került a magánlevéltár állományába.⁷ Emellett Csorna egy másik filiájából, Mórachidáról, illetve a turóci prépostságtól is érkezett elszórtan premontrei iratanyag a magánlevéltár állományába.⁸

³ Így, részben kis betűkkel, hiszen jogelőd intézmény neve, míg a magánlevéltárnak ma megfelelő intézmény az apátságnál működő nyilvános magánlevéltár. A csornai levéltár hivatalos neve mindazonáltal Csornai Premontrei Prépostság Levéltára, ezért az alábbiakban CsPPLt-ként fogunk az ott őrzött iratokra hivatkozni.

⁴ Legújabb, egyelőre belső használatú fondjegyzéke és részletes segédlete már a magánlevéltár restitúciója után készült a levéltár és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Mediävistikai Tanszéke együttműködésében.

⁵ Kovács: 1802 passim.

⁶ Jánoshidáról csak újkori anyag, l. ennek régi segédletét: CsPPLt 43/2/21. Elenchus documentorum Praepositurae S. Joannis de Ponte. — Néhány korai türjei szöveget őrző 18. századi példány ezek közül: 1. CsPPLt 106/8/1 (DF. 264 820., több, részben töredékes 18. századi másolat), kiadása Zala vármegye története. Oklevéltár. Szerk.: Nagy Imre, Véghely Dezső és Nagy Gyula. I. Budapest, 1886. (a továbbiakban ZO) I. 18–19., Szentpétery Imre – Borsa Iván: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Budapest, 1923–1987. (digitális változat: Sz. I.–B. I.–Rácz György: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Budapest, 2008. – a továbbiakban RA) I. 860. – 2. CsPPLt 106/8/2. (DF. 264 865.). – 3. CsPPLt 17/2/2 (DF. 265 226.), kiadása ZO I. 44–45., RA I. 1397. – 4. CsPPLt 106/8/4. és 5. (DF. 264 838. és 264 843., Kristó Gyula – Almási Tibor (főszerk.): Anjou-kori oklevéltár I–XV, XVII, XIX–XXXIV. XXXVIII., XL–XLII., XLVII. Budapest–Szeged 1990–2017. (a továbbiakban Aokl) IV. 61. és Kóta Péter: Regeszták a vasvári káptalan levéltárának okleveleiről (1130) 1212–1526. (Középkori oklevelek Vas megyei levéltárakban I. Vas megyei levéltári füzetek 8) Szombathely 1997. 46. – 5. CsPPLt 106/8/2. (DF. 264 865.).

⁷ Itt található a legkorábbi türjei kiadású oklevél is: CsPPLt 106/8/3. (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Fényképgyűjtemény [a továbbiakban DF.] 264 820., regesztája Kovács Imre Endre O.Praem: A türjei Premontrei Prépostság története. Zalai Gyűjtemény 32. Zalaegerszeg, 1991. (a továbbiakban Kovács: Türje) 172.

⁸ Mórachida: CsPPLt 14/2/12. (DF. 264 826.), számos régi kiadása mellett l. Fejér György: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Budae, 1829–1844. (a továbbiakban Fejér) IV/3. 122–124., Dreska Gábor: A pannonthalmi konvent hiteleshelyi működésének oklevéltára. Monumenta credibilia conventus de monte Pannoniae. I–IV. 1244–1526. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 6., 8., 10. és 19.) Győr, 2007–2014. (a továbbiakban Dreska) I., kivonatait l. RA I. 1331. és Urkundenbuch

A levéltár rendi jellegű iratok mellett figyelemre méltó családi anyaggal is bővült: a Rezneki és Rohai családok anyagának egy részével,⁹ valamint itt található a Logodiak egy oklevele.¹⁰ Ezek minden valószínűség szerint a hiteleshelyi levéltár letéti anyagából kerültek, nagyrészt még a középkor folyamán a magánlevéltár iratai közé. Ezen kívül átlománya a 18. század folyamán a gradicsi (ma Hradisko) és zábrdovicei atyaapátságtól is nyert – elsősorban az egész rendet érintő privilégiumokról másolatokat, továbbá három protokollum-kötetet az atyaapátságok saját anyagából.¹¹ Érthetetlen módon került anyagába a pilisi konvent Hambato pozsonyi polgár részére adott 1301-i adománya.¹² Látható, hogy mind a középkor, mind az újkor alatt gyarapodott idegen elemekkel a levéltár.

A magánlevéltár története

A hiteleshelyi kiadványok tanúsága szerint a monostor levéltárát a középkorban általában a sekrestyében őrizték¹³ Első adatunk éppen egy viszontagságos helyzetet ír le, amikor is elkerülnek a levéltárak Csornáról. Az 1403-as Zsigmond király elleni felkelés harci cselekményei során – nagyjából június folyamán¹⁴ – a vélhetően a lázadó Kanizsaiakkal tartó szerzetesek a rendházból elmenekülve annak minden oklevelét biztonságos helyre igyekeztek menekíteni. A monostor kegyurainak egyike, a király hűségén maradt Asszonyfalvi

des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete und Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I. Szerk.: *Hans Wagner*. Graz, 1955. 435. – Turóc: CsPPLt 88/4/4A. (DF. 264 823.), újabb kiadásai *Fejér* VII/5. 294–308., Hazai Okmánytár I–VIII. Kiadják: *Nagy Imre, Páur Iván, Ráth Károly, Ipolyi Arnold, Véghely Dezső*. Győr – Budapest, 1865–1891. (a továbbiakban HO) VI. 65–75., *Richard Marsina* (ed.): *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae – Slovenský diplomatár*. Bratislava, 1987. II. 276–282., RA I. 979. – utóbbi oklevélmásolat talán inkább a 18. század másolási „lázának” köszönhető.

⁹ Resznekiek: 1. CsPPLt 106/8/6. (DF. 264 847.), 2. CsPPLt 106/8/12. (DF. 264 972.), 3. CsPPLt 106/8/10. (DF. 264 916.), Zsigmondkori oklevéltár 1387–1426. Összeállította *Borsa Iván – Lakatos Bálint – Mályusz Elemér – Neumann Tibor – C. Tóth Norbert*, közrem.: *Mikó Gábor*. Budapest, 1951–2017. (a továbbiakban ZsO) II/1. 3309., II/2. 5410., 5464. és *Köblös József*: Zalalövő és környéke középkori településtörténetéhez I/2. *Zalai Gyűjtemény* 31. Zalaegerszeg 1990. 5–28. 83., 86–87. szám, 4. CsPPLt 106/8/7. (DF. 264 878.), ZsO II/1. 3777., *Köblös i.m.* I/2. 89., 5. CsPPLt 106/8/8. (DF. 264 880.). – Rohaiak: CsPPLt 87/6/4. és 5. (DF. 264 900. és 264 901.), *Fejér* X/2. 523–530, ZsO I. 4744., 4827.

¹⁰ A tördemeszi oklevelek csornai példányai már a 18. századi másolások eredményei. *Kiadja Dreska I.* 332–333. és II. 19–20.

¹¹ CsPPLt 6/1/1. (DF. 264 812.), kivonata *Jaffé, Philippus – Löwenfeld, Samuel*: *Regesta pontificum Romanorum ab condita Ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII*. I. Lipsiae, 1885. 7654., továbbá CsPPLt 6/1/3. (DF. 264 822.). – A morvaországi eredetű, semmilyen magyarországi vonatkozással, egyben régi csornai levéltári jelzetekkel sem rendelkező másolati kötetek CsPPLt Diplomatikai levéltár, sine numero: *Copiae privilegiorum et aliorum literalium instrumentorum monasterii Gradicensis, Monasterium Gradicensis documenta és Documenta Monasterii Zabrdovicensis* (DF. 286 280–286 282.).

¹² CsPPLt 87/6/2A. (DF. 264 839.), átírása uo. 87/6/2B. (DF. 264 842.). Kiadásait I. AOKI I. 64.

¹³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban DL.) 24 654.

¹⁴ Az 1403–1404-es polgárháború legújabb összefoglalása *C. Tóth Norbert*: *Luxemburgi Zsigmond uralkodása (Magyarország története 6.)*. Budapest, 2009. 45–50.

Ostffy Gergely soproni ispán¹⁵ – akinek egyébként oroszlánrésze lehetett Vas és Sopron vármegyék Zsigmond hűségén tartásában¹⁶ – azonban embereivel megrohanta őket, és okleveleket valamint más kincseket rabolt el tőlük.¹⁷ Jóllehet ez a dátum csaknem egybeesik a csornai kiadványok felszaporodásának idejével,¹⁸ semmi esetre sem okozhatta Ostffy Gergely támadása a hiteleshelyi tevékenység korai időszakából származó esetleges okleveleink tömeges pusztulását. A forrásból inkább az oklevelek hatalmaskodás jellegű, tehát kifejezetten magáncélú elbirtoklására következtethetünk, hiszen a Kanizsai testvérek éppen Baráti (ma Nagybarát, Győrújbarát része), Szőgye és Gyarmat adománylevelét kénytelenek ismét kiállítani a szerzetesek részére, tehát a csornai *magánlevéltár* egy darabját. A szűkszavú források mindössze ebben az egy esetben emlékeznek meg a szerzetesek kiablásáról, és a Kanizsaiak sem próbálják meg az udvarnál elérni – sem ekkor, sem később – a rablott javak és oklevelek visszaszolgáltatását. A kútfők hallgatásából, az ügy elnyugvásából okkal következtethetünk arra, hogy sem a hiteleshelyi munkát,¹⁹ sem a monostor jogait nem érintette a későbbiekben hátrányosan Ostffy Gergely támadása, vagyis az okleveleket, talán az egyéb rablott javakkal együtt rövidesen pereskedés nélkül visszaszolgáltatták a premontreieknek. Így ma is a csornai magánlevéltárból a kamara archívumába került anyagban található az eltulajdonított irat eredetije.²⁰

A 15. század közepén még valószínűleg nem volt elkülönített hiteleshelyi levéltárunk a csornai premontreieknek, legalábbis erre utal a győri káptalan egy átíró oklevele, amelyben a csornaiak két, a káptalannál letett oklevelét is átírják a Fraknóiak örökösire.²¹ Ez megegyezik a pannonthalmi helyzettel, ahol 1500 előtt ugyancsak nem vezettek hiteleshelyi regisztrumokat, illetve sosem a helyben őrzött oklevélpéldányról állítottak ki átíró oklevelet.²² Regisztrumkötetek Csornán történt használatára ugyanak-

¹⁵ Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. II. Budapest, 1996. 179., Pór Antal: Az Osl nemzetség története a XIII. és a XIV. században. Turul 8 (1890) 153–200. (a továbbiakban Pór: Az Osl nemzetség) 181–182.

¹⁶ HO II. 171–172.

¹⁷ Fejér X/4. 340–342. és ZsO II/1. 2928.

¹⁸ Vö. Collectio Diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa (DL-DF. 4.3). Szerk. Ráczy György, CD-ROM, Budapest, 2008. vagy ugyanennek internetes kiadását a hungaricana.hu-n vagy a <http://mol.arcanum.hu/dldf> oldalon (DL-DF. 5.1. 2009.), a csornai kiadványok egyszerű időrendbe rendezésével, továbbá Vajk Ádám: A csornai premontrei prépostság hiteleshelyi tevékenysége és szerzetesei a középkorban. Szakdolgozat, PPKE-BTK. Piliscsaba, 2002. (a továbbiakban Vajk: Hiteleshely) 11.

¹⁹ Ekkor még viszonylag ritkák a konvent (fennmaradt) kiadványai, ám kétségtelen, hogy a következő ismert oklevelük csak 1405 áprilisából való, vö. DL-DF. 4.3. és 5.1.

²⁰ DL. 8462. és 8464., CsPpL 14/2/B. (DF. 264 871.), ELTE Egyetemi Könyvtár Collectio Hevenessiana Vol. XXII. 82–88., Fejér X/2. 649–653., ZsO I. 5982.

²¹ Amint a győri káptalan megfogalmazta, *duas literas predicti conventus in nostra sacristia deponere, ac dum et quando prefati prepositus et conventus, coram quovis iudice exhibicionibus earundem indigerent, et ad requisicionem iudiciariam a nobis repererent, eisdem eisdem in specie reddere et restituere dignaremur, quarum unius tenor talis est...*, DL. 12 952., 1806. évi másolata CsPpL 15/2/25. (DF. 265 066.).

²² Dreska Gábor: A pannonthalmi konvent hiteleshelyi tevékenysége 1321–1500. Doktori értekezés. Budapest, 2008. 63.

kor már a 16. század első felében vannak adataink. Egyrészt 1531-től vezetni kezdték a felvállási jegyzőkönyvek korunkra maradt, valószínűleg a legkorábbi sorozatát;²³ lényegesebb azonban szempontunkból, hogy még a század elején esetenként elkezdték őrizni a kiállított oklevelek egy példányát.²⁴ A monostor 1522. évi leltára szerint a két nagyobb ládában őrzött privilegialisok mellett két kisebb ládában és egy *scatula*ban (*una scatula litere*) őrizték az egyéb okleveleket.²⁵ Nem ismerhetjük persze a ládák és a *scatula* méretét, tároló-kapacitásuk azonban elég lehetett mind a magán-, mind a hiteleshelyi levéltár akkori anyagának őrzésére. Talán nem véletlenül két nagyobb és két kisebb ládát tartottak e célra: egyet-egyet a két külön levéltár számára.

Az 1490–91-es dunántúli hadjárat eseményei szintén érintették a monostort, annyira hogy ebben az időben, 1490 és 1495 között a hiteleshelyi munka is szünetelt. Ezt a konvent kiadványainak időrendjében tátongó úr mellett tanúsítja II. Ulászló király egy 1495. június 22-i oklevele, amellyel új pecsétet adományozott a konventnek a Miksa római király hadjárata során eltulajdonított eredeti pecsétje helyett, nehogy az illetéktelenek által esetleg időközben kiállított oklevelek érvényben maradjanak.²⁶ Az események az alábbi módon rekonstruálhatók. A Mátyás király által kinevezett Apatóci Gergely és a monostor kegyurai, a Kanizsaiak között a király halála után törésre került sor: a prépostot elűzték, és más neveztek ki a helyére. A hiteleshely autentikus pecsétjét a védettebb Kapuvárra, Kanizsai László várába vitték, legkorábban valószínűleg 1490 őszén, Miksa német király szeptember 4-én megindult dunántúli hadműveletei miatt. A kegyurak ugyan már a következő évben kiengesztelődtek Apatóccal, és újólág kinevezték prépostnak, sőt a német sereg a térségben nem épített ki komolyabb stratégiai pozíciókat,²⁷ a pecsét mégis összesen csaknem öt évig Kapuváron maradt.²⁸ Arról nem esik szó, hogy mindezzel összefüggésben az okleveleket is Kapuvárra vitték volna; ennek megfelelően a monostorban

²³ A prépostság 1522. évi leltárában nem esik szó sem a könyvek, sem az oklevelek között a regisztrumokról, holott a hiteleshelyeknél ekkor már általában használatban voltak: DL. 26 357. (számozatlan eredeti lapokon, 3r).

²⁴ DL. 24 654.

²⁵ *...in ingressu eiusdem per fratrem Iohannem professum eiusdem ecclesie et Stephanum prepositum tunc de Boromnycz existente assignatis*: 1522. márc. 30.: DL. 26 357. 3v.

²⁶ Erről l. *Eckhart Ferenc*: Hiteleshelyeink oklevélkritikája. Turul 31 (1913) 158., uő: Hiteleshelyek a középkori Magyarországon (Studia Notarialia Hungarica XI.) Budapest, 2012. 57–58., *Pór Antal*: A csornai konvent pecsétjének átalakulásai. Turul 11 (1893) 182–183. Az 1495-ös Ulászló-féle pecsétadomány jelenleg egyetlen középkori iratgyűjteményben sem ismert (köszönöm a II. Ulászló okleveleinek kiadására készülő Neumann Tibornak az adatot), csak kiadása: *Josephus Nicolaus Kovachich*: *Epicrisis documentorum diplomaticorum*. Pestini, 1817. 282–284., az új pecsét rajzát lásd *Jerney*: Káptalanok és konventek, melléklet 69. rajz és *Pór*: Az Osl nemzetség 183.

²⁷ *Neumann Tibor*: Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló–Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492). Századok 144 (2010) 339–349., térkép 350.

²⁸ Apatóci királyi kinevezése 1485. július 23-án kelt (DL. 19 061), a Kanizsaiak pedig 1491. december 12-i oklevelükben nevezték ki (DL. 19 774), ezzel ismerve el prépostnak. L. még *Horváth*: Hiteleshelyi működés 5–6., életére l. *Vajk*: Hiteleshely 19–20.

találjuk a levéltárakat őrző ládákat a monostor 1522. évi, Bucsai Illés prépost beiktatása alkalmából készített leltárának felvételekor.²⁹

A levéltárakat ezután már csak rövid ideig találjuk az inventáriumban rögzített állapotnak megfelelően.³⁰ A mohácsi katasztrófával kialakult új katonai-stratégiai helyzet gyors alkalmazkodásra készítette a rendház és a levéltárak életét – legkésőbb 1529-ben, a törökök első Bécs elleni hadjárata idején.³¹ 1540-ben I. Ferdinánd király, Ládonyi Imre 1525-ben a csornai konventnél kiállított végrendeletét kerestető parancslevelére írt válaszában Kaposi Péter prépost ugyanis úgy fogalmaz, hogy a törökök majdnem minden oklevelüket elpusztították.³² Ennek megfelelően a prépost hagyatékában is mindössze négy, pontosabban le nem írt hátyaoklevél volt 1542-ben.³³ A hiteleshelyi levéltár középkori anyagából valóban semmi sem maradt napjainkra,³⁴ a magánlevéltár azonban lényegében épségben fennmaradt. Kaposi prépost tehát – értelemszerűen – a hiteleshely iratanyagára vonatkoztatta a királyi mandátum rendelkezését, azaz válasza kizárólag erre vonatkozott, hiszen a hiteleshelyi oklevelek között őrizték Ládonyi végrendeletét. A magánlevéltár megmaradása viszont csak egyetlen módon képzelhető el: a török támadás idején a prépostság magánoklevelei már nem voltak Csornán. A család legutolsó felnőtt férfi tagja, Kanizsai László halála (1525) után testvére, a monostor kegyura, a mohácsi csatame-

²⁹ DL. 26 357 3r. A dokumentum egyúttal egy meglepően ősi hagyományról is tanúskodik: a levéltárakat már ekkor is a legutolsóként emlegetik az ingóságok között, a borkészlet, a lovak és kocsik, a konyhai eszközök és a könyvek után.

³⁰ A premontreiek rendtartományon belüli fokozottabb együttműködésének eredménye, hogy néhány 16. sz. eleji oklevél a leleszi konvent hiteleshelyi levéltárába, illetve az ebben lévő Bercsényi családi akták közé került. Mindegyik Apatóci Gergely prépostnak a Csikvándi Kapolcsiakkal bonyolódó, ám a megyei sedria működését is kártékonyan befolyásoló konfliktusát őrzi. L. Slovenský Narodný Archív (Szlovák Nemzeti Levéltár, Pozsony), Leleszi konvent hiteleshelyi lt. Acta Bercsényiana 18–36. (DF. 284 590), ill. uo. Acta anni 1505. 64/B. és 64/C. (DF. 224 497–224 498), kiadásai: Horváth Richárd: Győr megye hatóságának oklevelei (1328–1525). (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 1.) Győr, 2005. (a továbbiakban Horváth: Győr megye) 121–124, Dreska IV. 40–42, 44–45. Csorna akkoriban a korábbinál szorosabb kapcsolatot ápolta a rendi reform egyik központjának számító Lelesszel. Innen érkezett Bucsai Illés és Kaposi Péter (prozopográfiai adataikat l. Vajk: Hiteleshely 21–23.), a két utolsó középkori csornai prépost, akikkel a rendi prépostok sora hosszú időre megszakadt.

³¹ Rázsó Gyula: Az 1529-es török hadjárat stratégiai problémái. Hadtörténelmi Közlemények 23 (1976) 3–41.: 24, 27. Az 1532-es hadjárat nemcsak az eltérő felvonulási terület miatt zárható ki kiváló eseményként, hanem azért is, mivel 1531-ből már maradt fenn dokumentum az első fellépési jegyzőkönyv-kötetben.

³² ...per violenciam turcarum in repositoio nostro literarum pene omnia instrumenta fuissent consumpta et deperdita: 1540.: DL. 24 654.

³³ Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából IV. 1542–1547. Szerk. Karácsonyi János – Kollányi Ferenc. Budapest, 1909. 159–162. Az oklevelek itt is a leltár végén találhatók. – Később valószínűleg ez a négy oklevél is elenyészett.

³⁴ A hiteleshelyi levéltárban ma található, *Copiae litterarum* címet viselő középkori forrásanyagot megőrző másolati kötetnek vajmi kevés köze van a monostorhoz, mindössze két csornai kiadványt tartalmaz. Jellemzően szlavóniai és Dráva-menti eseményeket dokumentál (Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára. A csornai premontrei prépostság hiteleshelyi levéltára [a továbbiakban MNL GyMSM SLt. CsPPHhLt.] Sopron. DL. 5640. [DF. 286 775.]).

zön elhunytakat eltemettető Kanizsai Dorottya az új katonai helyzetnek megfelelően a prépostság jogait bizonyító magánoklevelek biztonságba helyezése mellett döntött, és a család lakhelyére, Sárvára³⁵ szállíttatta. Ezzel a magán- és a később „újratermelődő” hiteleshelyi iratok sorsa egészen a 19. század elejéig különvált egymástól.

Sárvártól Budáig – a magánlevéltár újkori vándorlása

A magánlevéltár anyaga a Kanizsai örökséggel együtt a Nádasdyakra szállt, utóbbiak levéltárának 1665-ben készült elenchusában³⁶ meg is találjuk Capsa N alatt, 20 csomóba rendezve. A levéltár Nádasdy Ferencnek az 1670-es Wesselényi-összeesküvésben játszott szerepe miatti fej- és jószágvesztés büntetése után a koronára szállt, és a magyar kamara kezelésébe került. Ugyan a Nádasdy-levéltár elkülönítve őrizte az eredetileg különböző családok és szerzetesközösségek (így Csorna) levéltáraiból származó iratait, a kamaránál uralkodó állapotok, valamint a Nádasdy-levéltár darabokban történő, évtizedekig húzódoó átvétele és rendezése miatt nemcsak a kamara *Acta ecclesiastica* sorozatába kerültek a csornai oklevelek, hanem az ugyanott elhelyezett Nádasdy-levéltárban is maradtak.

A Nádasdy-levéltár első részét 1742 folyamán vette át az újonnan kialakított kamarai archívum. Ezzel a csornai magánlevéltár is Pozsonyba került, ráadásul már a folyamat elején. A Nádasdy-iratok egyes darabjai – az 1670-es lajstrom és mutató mindenképpen – ugyanakkor 1755 végén, 1756 elején kerültek a kamara levéltárába.³⁷ A Nádasdy-anyaggal együtt a premontreiek anyagának számos darabját a *Neoregestrata acta* gyűjteménybe is áthelyezték 1755 után, egészen az 1770-es évekig,³⁸ sőt az *Irregestrata acta* sorozatba is kerültek iratok.³⁹ Mind a *Neoregestrata acta* ekkor elvégzett, mind az *Acta ecclesiastica* későbbi rendezése folyamán felbomlott az iratok eredeti rendje. Az átvételi folyamatot dokumentálja több, jelenleg Csornán található másolat hitelesítési záradéka is már 1745-től. A másolatokon hitelesítőként Rajcsányi Ádám királyi levéltárnok és kamarai tanácsos szerepel,⁴⁰ akinek irányításával a kamara archívumát kialakították. A magánlevéltár

³⁵ Kanizsai László özvegye Béltéki Drágfi Anna a legtöbbször innen keltez 1525–26-ban (időrendben): DL. 94 391, 94 392, 25 721, 104 459.

³⁶ MNL OL Mikrofilmgy. 31989. tekercs.

³⁷ Herczog József: A magyar kamarai levéltár története II. Levéltári Közlemények 7 (1929) 155–192.: 156., 176.

³⁸ Herczog József: A magyar kamarai levéltár története III. Levéltári Közlemények 9 (1931) 226–283.: 270–271.; Maksay Ferenc: A magyar kamara archívuma. Budapest, 1992. (a továbbiakban Maksay: Kamara archívuma) 34.

³⁹ CsPPLt 100/4. és 6. (DF. 264 996) eredetije MNL OL E 150. Irregestrata acta f. 23. 721v–722r

⁴⁰ A legkorábbiak 1745. júl. 24-iek: CsPPLt 6/1/4. és 6/1/11. (DF. 264 837. és 265 241.), kiadja Oszwald Ferenc: Adatok a magyarországi premontreiek Árpád-kori történetéhez. Művészettörténeti Értesítő 6. 1957/2–3. 231–254., Fejér VI/1. 257., Monumenta ecclesiae Strigoniensis II. Ed. Knauz Ferdinandus. Strigonii, 1882. 346–347. ill. kivonata Fejér V/3. 110., Pothast, Augustus: Regesta pontificum Romanorum (1198–1304). II. Berlin, 1875. 21 817., Bónis György: Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíraskodás történetéhez a középkori Magyarországon. Gond. és szerk. Balogh Elemér. (Jogtörténeti Tár 1/1.) Budapest, 1997. 35.

legnagyobb része végül az 1780-ban kialakított *Acta ecclesiastica* sorozatba került,⁴¹ amelyben ma is több száz darabja található. Miután II. József rendeletére a kormányserveket Budára helyezték át, 1784-ben a magyar kamara is ide költözött az archívummal együtt.

A rend 1802-es visszaállítása után még évek teltek el, mire jogbiztosító irataikat viszáigényelték. A kamara archívuma láthatólag vonakodott a teljes iratanyagot kiadni kezéből, így 1806-ban végül kompromisszumos megoldás született: a középkori oklevelek (ma 437 darab) bő felét, 226 eredetit és mintegy 40 darab 18. századi hiteles és egyszerű másolatot átadták. A levéltár korai anyagának mintegy 40 százaléka, a későbbi iratoknak kisebb része így a kamaránál maradt. Utóbbiakról többnyire 1806 végén, november 10. és december 30. között készítettek hiteles másolatokat – egytől egyig Lendvay Márton Ignác⁴² kamarai levéltárigazgató hitelesítésével –, és ezeket kapta meg a prépostság az eredetiek helyett. Azt a néhányat kivéve, amelyet a grandiózus másolási folyamat során kifelejtettek.⁴³

Az 1790-es tűzvész során a csornai rendház teljesen leégett, ami történetünk szempontjából szerencsés időpont, hiszen a rendházban ekkor semmilyen iratanyag nem volt – mint alább szó esik róla, a hiteleshelyé sem. Ugyanakkor a premontrei birtokokat ekkor kezelő kamara a rendházat nem, csak a gazdálkodáshoz szükséges melléképületeit állíttatta helyre, így a rend visszaállításakor, 1802-ben megkezdett felújítás idejére a szerzetesek Türrén rendezkedtek be. Az oklevelek is ide kerültek 1806. során, egészen a rendház elkészültéig, valamint a közösség és a levéltár 1808. szeptember 29-i Csornára költözéséig.⁴⁴

⁴¹ Maksay: Kamara archívuma 39.

⁴² Már 1766-ban lajstromozó a kamaránál, 1777-től allevéltárnok, l. *Herczog József*: A magyar kamarai levéltár története III. Levéltári Közlemények 9 (1931) 235. és 244. – 1800–1811 között kamarai levéltárigazgató, l. *Fallenbüchl Zoltán*: A Magyar Kamara tisztviselői II. Józseftől a polgári forradalomig, 1780–1848. Levéltári Közlemények 43 (1972) 327–395.: 374. Utóbbi egyébként jó képességű terézianus kori tisztviselőnek írja le. – A királyi személyenőkre és ügyigazgatókra vonatkozó, 1337-tel kezdődő archontológiai gyűjtése: OSzK Kézirattár, Quart. lat. 531–532., ill. Pozsonyi Egyetemi Könyvtár (Universitný Knihovna) Ms 356. L. erről *Fallenbüchl i.m.* 334. – Főméltóságokról és főispánokról készült gyűjtése: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) E 683. Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara Archívuma, Libri dignitatorum Vol. 1. és 5. Sajtó alá rendezte *Fallenbüchl Zoltán*: Magyarország főméltóságai. Budapest, 1988. és *Uő*: Magyarország főispánjai. Die Obergespane Ungarns 1526–1848. Budapest, 1994.

⁴³ Pl. DL. 1027., 2154., 6681., 10 101. (ZsO IV. 1298.), 10 165. (pedig fontos oklevél, a prépost úriszéki jogait védő királyi páten: ZsO IV. 1588.), 10 426. (*Dreska II.* 97–99.), 11 657., 12 075., 12 234. (*Dreska II.* 235–236.), 12 336, 12 657–12 658, 12 708, 13 055, 13 057, 13 873, 13 875, 14 139. (viszont az utóbbi hármat átíró DL. 14 140-et lemásolták), 14 462, 16 851 (*Dreska III.* 147.), 16 897–16 898 (*Horváth*: Győr megye 74. és *Dreska III.* 370–372., ugyanezen ügyről a harmadik jelentése eredetije visszakérült Csornára), 16 963 (*Horváth*: Győr megye 76., régi jelzete MNL OL MKA Acta eccl. 55/29., a többi csornai oklevélről tehát egészen eltérő csomóba került), 17 028 (*Dreska III.* 154.), 17 223 (*Závodszky Levente*: A Héderváry-család oklevéltára II. Budapest, 1922. 374–375.), 18 056, 18 266, 20 838, 21 432, 21 454, 25 196.

⁴⁴ *Horváth*: Hiteleshelyi működés 15., *Kovács*: Türrje 149. és *Kovács*: 1802. 199.

A csornai országos levéltár

A monostor törökök általi feldúlása után a hiteleshelyi tevékenység már 1531-től újraindult, így a prépostság országos levéltára ismét anyaggal telt meg, azonban ennek sorsa is viszontagságosan alakult. A konvent szerzeteseinek létszáma a 15. század utolsó éveitől folyamatosan csökkent.⁴⁵ A hiteleshely működése több korábbi, néhány éves szünet után Galamboki Máté prépost halálakor, 1593 után megszűnt,⁴⁶ mégis csak III. Ferdinánd 1647. évi II. dekrétuma (121. tc.) rendelkezik arról, hogy Csornáról a vasvári káptalanhoz vigyék az országos levéltárat, lehetővé téve a másik hiteleshelynél az iratokról másolatok kiadását.⁴⁷ Hogy azok mégsem kerültek Vasvárra,⁴⁸ az az uralkodó 1655. évi IV. dekrétuma 39. törvénycikkelyéből derül ki, amelynek rendelkezése szerint az ekkor már mintegy 60 éve megszűnt hiteleshelyi működést a prépost köteles volt helyreállítani, és a győri ferencesektől vissza kellett szállítani Csornára a jegyzőkönyveket.⁴⁹ Ezek szerint a hiteleshelyi iratanyag átvészelte a győri ferences kolostor előző évi égését is.⁵⁰ Nem csoda, hogy Gallya Mihály csornai írnok nem sokkal később kelet nélkül, talán 1657 körül azt jegyezte le, hogy a mindössze 1530 óta rendelkezésre álló hiteleshelyi jegyzőkönyvek hiányosak és rendezetlenek, íveik feltehetően összekeveredtek.⁵¹ A törvénycikkelynek megfelelően aztán Szenttamási Máté prépost a korábbi, „működőképes” állapotába restitálta az autentikus pecséttel rendelkező konventet. Első kiadványa 1656-os, a következő évtől pedig zavartalan a hiteleshelyi működés, még a rend 1786. évi megszüntetése után is, lényegében a levéltárnak a rendházban maradása utolsó pillanatáig.⁵²

A csornai hiteleshely iratanyagát a felvallási jegyzőkönyvek belső címlapon álló bejegyzései szerint 1787 májusában szállították el Csornáról⁵³ meglehetősen rendetlenségben, majd három évig Budán, a hétszemélyes tábla regisztratúrájánál őrizték.⁵⁴ 1790-ben

⁴⁵ Vajk: Hiteleshely 13–14.

⁴⁶ Horváth: Hiteleshelyi működés 11–12., életére Horváth [Tibor] Antal: A csornai premontrei prépostság commendatorai a XVI–XVII. században. Keszthely, [1942] 22–23.

⁴⁷ Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár III. 1608–1657. Budapest, 1900. 501.

⁴⁸ Kovács: Törje 78., Horváth: Hiteleshelyi működés 12–13.

⁴⁹ Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár III. 1608–1657. Budapest, 1900. 609. Egyrészt azért is csak a jegyzőkönyveket emlegetik a források, mivel más nemigen maradt a 17. sz. közepe előtti időből, másrészt az udvarnak és a rendeknek ezek voltak az igazán fontosak.

⁵⁰ Szabó György Piusz: Ferencrendiek a magyar történelemben. Budapest. 1921. 257–259.

⁵¹ *Verum ingentem defectum habuit conventus propter disturbia et haeres (!), nam solum ab anno 1530 reddita sunt prothocolla, eaque etiam confusa et attrita valdeque defectuosa.* MNL GyMSM SLT, a csornai premontrei prépostság hiteleshelyi levéltára, Protocollum 6. 8r. Egyébként előtte 1672-es, utána 1661-es iratok másolatai találhatók.

⁵² MNL GyMSM SLT. CsPPHhLt. Felvallási jegyzőkönyvek 6. kötet 1v és 10r *passim*.

⁵³ 1787. V. 7. MNL GyMSM SLT. CsPPHhLt., Felvallási jegyzőkönyvek 2., 3. és 5. kötetek belső címlapi feljegyzései. Érdekes módon az utolsó konventi kiadvány V. 10-i keltű, Horváth: Hiteleshelyi működés 16.

⁵⁴ Éppen a Csornáról érkezett iratanyag váltotta ki a hétszemélyes tábla rendeletét a kamarai iratátvételek szigorúbb szabályozására. L. Kumorovitz Bernát Lajos: A leleszi konvent országos levéltárának története. Levéltári Közlemények 10 (1932) 223–255.: 238.

pedig, hogy a környék lakosai könnyebben tudjanak oklevélmásolatokat kérni ügyeikhez, a győri káptalan vette át,⁵⁵ amely 1796 januárjában gondoskodott a dokumentumok újrakötéséről.⁵⁶ A jegyzőkönyvek 2-4. köteteinek össze-visszaságán ma is látszik, hogy a kötetek egy részét valójában csak ekkor tették aránylag rendbe.⁵⁷ A premontrei rend 1802-ben történt visszaállítása és a prépostságok egyesítése után a fent kifejtett módon 1806-ban az egyesített prépostság rendházában, Türrén találkozott újra a hiteleshely és a magánlevéltár anyaga.

Érdekes, hogy az ekkor szintén hazakerült türrői levéltárnak csak újkori része került az anyagba.⁵⁸ A türrői rendház középkori okleveleit ugyanis 1527-ben a monostor egyéb kincseivel együtt elrabolta berekszászi Hagymási István, majd családja kihalásával a 17. század közepén annak levéltárával együtt a Batthyányak körmendi levéltárába került. Innen 1945-ben Keszthelyre, majd 1953-54. folyamán az Országos Levéltárba⁵⁹ szállították a türrői okleveleket, ahol a Batthyány-levéltárat részben elpusztító 1956-os tűzvész szerencsésen elkerülte.⁶⁰ Ennek megfelelően sem Csornán, sem a kamara archívumának *Acta ecclesiastica* sorozatának 34., részben türrői csomójában egyetlen középkori, a türrői monostorra vonatkozó oklevél sincs.

A levéltárak egyesülése után

1808 után zavartalan volt a hiteleshelyi és magánlevéltári iratok őrzése egyaránt. Az egyesített csornai, türrői és jánoshidai rend levéltára tovább gyarapodott, köszönhetően a rend működésének, és a hiteleshely a francia háborúk miatt némileg megkésett, 1812-es újraindulásának.⁶¹ Ráadásul jórészt történelmi érdeklődésből, semmint jogbiztosító céllal megindult egyes levéltárak feltárása és a csornai monostort érdeklő iratok lemásolása.⁶² A szerzetesrendek 1950. évi feloszlása után rövidesen, már 1951-ben a soproni levéltárba került mindkét levéltár: 1952-es bejegyzéseket már találunk a felvállási jegyzőkönyvek

⁵⁵ 1790. III. 8. MNL GyMSM SLt. CsPPHhLt. Felvállási jegyzőkönyvek 3., 4. és 6. kötetek belső címlapi feljegyzései.

⁵⁶ Uo. Felvállási jegyzőkönyvek 2. és 4–7. kötetek belső címlapi feljegyzései.

⁵⁷ A három kötetben jóindulattal sem találunk időrendet, dokumentumok maradnak félbe, mivel második lapjuk elkallódott, piszkoszat és tisztázat áll egymás után, egyes dokumentumok derékszögben elfordítva vannak bekötve stb.

⁵⁸ Ha szervezetiesileg nem is, a prelátusok személyében már 1741–1766 között egyesítve lett a két prépostság. A türrői levéltár Csornára szállításának azonban ekkor még nincs nyoma, és a levéltári anyag szerkezete sem árulkodik erről.

⁵⁹ Ma: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára.

⁶⁰ Kovács Türrői 18., 47. és 183.

⁶¹ A legutolsó csornai hiteleshelyi okmány 1850-ből való.

⁶² Például: GyMSM SLt. Sopron város tanácsulési jegyzőkönyvei. Vol. 45. 1636. máj. 28-i bejegyzés 148–149. = CsPPLt 14/2/15. (19. századi másolat – DF. 264 832.). Kiadásait I. Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete und Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg II. Szerk.: Lindeck-Pozza, Irmtraut. Graz – Köln, 1965. 110–111.

másolati példányaiban. A megyei levéltár rendezte az iratanyagot, új soproni DL. jelzete-
ket⁶³ adva az ekkor kiemelt középkori okleveleknek.

A szerzetesi élet 1990-es újraindulásakor azonnal felmerült az iratanyag visszaigény-
lése. A folyamatot elsősorban Kovács Imre Endre rendi levéltáros mozdította előre, azon-
ban az alkalmas raktár kialakítása miatt a megvalósítás elhúzódott. Végül 1998-ban és
2004-ben került vissza ismét Csornára a magánlevéltár, míg a hiteleshelyi levéltár a mai
napig a Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltárában ta-
lálható.⁶⁴

⁶³ SDL. 5201–5792.

⁶⁴ A legutóbbi eseményekről tájékoztat Turbulý Éva segédlete a soproni levéltárban.

SOPRONI ARCOK

Nagy Roland – Turbuly Éva

In memoriam Mollay Erzsébet
(1949. október 31. – 2018. február 15.)

Mollay Erzsébetet joggal nevezhetjük a magyarországi néderlandisztika megteremtőjének. Tanulmányait germanistaként kezdte, német nyelv- és irodalmat tanult a 70-es években az ELTE-n. Németes tanulmányai mellett részt vett az egyetemen szervezett első holland nyelvkurzuson, majd 1976-tól édesapja, Mollay Károly buzdítására, maga kezdte oktatni a holland nyelvet alma materén. Az ezt követő évek során ő fektette le a magyarországi néderlandisztika alapjait az ELTE-n. 1983-ban védte meg *Növénynevek Melius Herbariumában* című doktori dolgozatát *summa cum laude* minősítéssel.

A magyarországi néderlandisztika megszületésében betöltött kulcsfontosságú szerepét mi sem példázhatná jobban, mint hogy az ő – és valamikori diáktársa, Sándor Anna – nevéhez fűződik az első magyaroknak szóló holland nyelvkönyv, a *Kevés szóval hollandul*, melyet 1980-ban adtak ki a Tankönyvkiadó gondozásában. Legmeghatározóbb műve, a minden holland nyelvvel foglalkozó számára nélkülözhetetlen *Holland–magyar kézisztár* hosszú évek kitarató és végtelenül alapos munkájának gyümölcseként 2002-ben jelent meg a Grimm Kiadó gondozásában. A mű 2008-ban – a díj alapításának második évében – megkapta a Magyar Tudományos Akadémia „Kiváló Magyar Szótár” díját.

1976-tól egészen 1995-ig vezette a mai Néderlandisztika Tanszék elődjét az ELTE-n. Néderlandisták nemzedékeit oktatta holland nyelvre, kultúrára, történelemre, de elsősorban nyelvészetre, a leíró nyelvtantól a középkori szövegolvasásig. Későbbi kollégái és a jelenlegi három magyarországi holland tanszék oktatói javarészt az ő tanítványaiból kerültek ki. Mindig is szeretett tanítani, és noha szigorú volt, egyszersmind következetes, kristálytisztán logikus, végtelenül korrekt és mindig segítőkész. Nem véletlen, hogy élete első és utolsó szakmai munkája is a holland nyelvoktatáshoz kötődik: első műve a már említett holland nyelvkönyv volt, utolsó pedig egy egyetemi hallgatóknak szóló holland nyelvtan. Szakmai pályafutásának különleges ívéről legékesszólóbban mégis az tanúskodik, hogy nyugdíjba vonulásakor az általa felépített tanszéket első csoportjának egyik tanítványa vezette, miközben utolsó csoportjának egyik hallgatója éppen új oktatóként csatlakozott a tanszékhez.

Minden túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a magyarországi néderlandisztika mára már három tanszéken virágzó fája az ő gondos ápolása révén szökkent szárba és hozta meg első virágait. Noha mély fájdalommal búcsúzunk Tőle, azért mégsem keserű a szívünk, mert tudjuk, hogy meghatározó életműve tovább él és további szirmokat bont a magyarországi néderlandisztikában, kollégái és diákjai munkájában.

A Soproni Szemlében azonban nemcsak a magyarországi néderlandisztika egyik megteremtőjeként, kiemelkedő művelőjeként emlékezünk rá. Őt és családját szoros szálak fűzték Sopronhoz. Nagybátyja, Mollay János városi vezető tisztviselőként keményen küzdött a Soproni Szemle újraindításáért az 1950-es évek közepén. Később az egyetem gazdasági főigazgatójaként szolgálta városát. Édesapja, Mollay Károly, a neves germanista első tanulmányát a Soproni Szemlébe írta, aminek már a háború előtt szerkesztője, 1970-től 1997-ig, haláláig a főszerkesztője volt. Lánya saját joggal lett a hazai néderlandisztika megkerülhetetlen alakja; mindemellett Sopron, a Soproni Szemle mindvégig kiemelt jelentőségű maradt az életében. Támogatta, segítette feladatai ellátásában idős édesapját, olykor a szerkesztőségi ülésekre is elkísérte. Halála után elkezdte a jelentős hagyaték, a tudományos kéziratok, a tudósi és magánlevelezés, a családtörténeti dokumentumok, valamint az értékes, germanisztikai és helytörténeti irányultságú szakkönyvtár anyagának feldolgozását, a fontosabb fotók és dokumentumok szkennelését, tematikus rendszerezését. A munkát sajnos már nem tudta befejezni. A soproni vonatkozású forrás-másolatok és cédulák egy része a 2000-es évek elején a Soproni Levéltárba került, az anyag tudománytörténeti és helytörténeti szempontból igazán értékes része, benne a Soproni

Szemle szerkesztői levelezésével azonban már nem jutott el a közgyűjteménybe. A helytörténeti kiadványokat tervei szerint azokat gyűjteményként egyben tartva a Berzsényi Dániel Evangélikus Líceum könyvtárának kívánta adományozni.

Édesapja születésének 100. évfordulójára 2013. november 14-én konferenciával és emléktábla avatással emlékezett a Soproni Levéltár, együttműködve a Városszépítő Egyesülettel és a helyi közgyűjteményekkel. A szervezésben Mollay Erzsébet is tevékenyen részt vett, és Édesapám hagyatékából tanulom Sopront címmel ő tartotta meg a nyitóelőadást. Az írott változat Írásos és rajzos szemelvények édesapám hagyatékából címmel jelent meg a Soproni Szemle 2013. évi 4., tematikus számában, amelyet a folyóirat Mollay Károly emlékének szentelt. A Városszépítő Egyesület a konferencia napján emléktáblát avatott a tudós szülőházának falán a Balfi utca 24. alatt, ahol Józán Tibor elnök mellett ő emlékezett az ünnepeltre.

2014-ben 150.000 forintos adománnyal támogatta a Városszépítő Egyesületet, az összeg teljes egészében a Soproni Szemle kiadására fordítódott. 2014-15. folyamán a szerkesztőség munkáját segítve aktívan részt vett a folyóirat cikkeinek nyelvi-stilisztikai ellenőrzésében, sebési pontossággal javította a szerzők pongyola vagy nyelvtanilag nem megfelelő mondatait. Munkájáért díjazást nem fogadott el, és azt sem engedte, hogy neve felkerüljön a munkatársak közé.

Évente többször megfordult Sopronban, Halottak napja előtt mindenképpen. Meglátogatta itt élő rokonait, barátait, gondozta a családi sírhelyeket, több éves kitartó munkával próbálta elérni, hogy azok – egyik a régi, másik az új Szent Mihály temetőben – műemléki védelmet kapjanak. Sajnos, fáradozását nem koronázta siker.

Korábbi súlyos betegsége, a kezelés következményeként mozgása az utóbbi években megnehezült. Kitartó tornáztatással, nyaranként a siófoki kertben – a soproni földművelő ősök hagyatékaként nagy kedvvel végzett – kemény kerti munkával, csodálatra méltó akarattal és elszánással kerekedett felül a nehézségeken. Tele volt tervekkel, feladatokkal, ezért is álltunk döbbenten és értetlenül váratlan és gyors távozásáról értesülve. Hiányozni fog csendes, a humort sem nélkülöző egyénisége, elkötelezettsége, tenni és adni akarása. Újra elment egy soproni polgár, aki nem szavakkal, hanem csendes tettekkel bizonyította a gyökerek, a város iránti elkötelezettségét.

Bár évekkel ezelőtt túllépte már a nyolcadik „X”-et is, ám e a tiszteletre méltó életkor szellemén nem volt érezhető! Mindazok, akik ismerték, személyében a burgenlandi történetkutatás doyenjét tisztelhatték. Harald Prickler 1934. október 17-én született az egykor Sopron megyei Locsmádon (Lutzmansburg), és 2018. április 8-án, Kismartonban (Eisenstadt) hunyt el.

A szülőhelyén elvégzett alsófokú tanulmányait követően, 1952-ben a bécsi Bundesrealgymnasium diákja lett. Középfokú tanulmányai után történelmet és angol nyelvet tanult a bécsi egyetemen. 1957-ben megvédett disszertációja a dél-burgenlandi

(egykor Vas megyei) borostyánkői uradalom története volt. Ezt követően, 1956 és 1959 között az osztrák történészképzés vezető intézménye, az Institut für Österreichische Geschichtsforschung falai között bővítette és szilárdította meg tudását. Ezt követően a Burgenlandi Tartományi Levéltár levéltárosa lett. 1963-ban átmenetileg az intézmény osztályvezetőjévé nevezték ki. 1994-ben, munkássága elismeréseként kapta a Valóságos Udvari Tanácsos (*Wirklicher Hofrat*) címet. Ugyancsak 1994-ben, hatvanadik születésnapján osztrák és magyar történészek ünnepi tanulmánykötettel köszöntötték őt.¹ 1996-ban vonult nyugdíjba. Úgy tűnt, hogy követője legidősebb fia, Leonhard lesz (1968–2007), aki azonban türelemmel viselt betegségben tragikusan fiatalon távozott közülünk.

A nyugdíj és a családi tragédia ellenére Harald Prickler kapcsolata nem szakadt meg sem a Tartományi Levéltárral, sem az őt körülvevő tudományos közeggel. Továbbra is aktívan kutatott és kitűnő munkákkal örvendeztetett meg mindnyájunkat. Egy évtizeddel később, 2004-ben, egykori kollégája, Felix Tobler, a *Burgenländische Heimatblätter* hasábjain köszöntötte a burgenlandi történetírás nemzetközileg elismert személyiségét. Prickler mindnyájunk örömeire továbbra is folytatta az elmélyült kutatómunkát, olyannyira, hogy egy kéziratban maradt kötete jelenleg is kiadásra vár.

Évfordulós alkalmak idején megjelentetett bibliográfiái alapján kutatásainak időhatárait a 16–19. század közé tehetjük, témáikat tekintve pedig a Burgenland-kutatás teljességét felölelték: település- és uradalomtörténet, kézművesipar-történet, az etnikai és felekezeti kisebbségek története, a szőlőművelés és borkereskedelem története. E tanulmányok kézbevétele után és szakmai életútján végig tekintve feltétlenül ki kell emelnünk, hogy nem csak Burgenland, de a határos területek, elsősorban Moson, Sopron és Vas megyék 1848 előtti történetkutatásának is meghatározó személyisége volt. Gyakran találkozhattunk vele e levéltárak kutatótermeiben, miként otthonosan mozgott mind az osztrák, mind a magyarországi, országos levéltárakban is.

Gyakori résztvevője volt a térség nemzetközi konferenciáinak, többek között az 1969-ben az 1664-es Szentgotthárdi csata évfordulójára létrehozott, évtizedekig fontos kultúrdiplomáciai szerepet betöltő „Mogersdorfi Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpózium” (*Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf*) rendezvényeinek, illetve az ösztönként megrendezésre kerülő „Szalónaki Beszélgetések” (*Schlaininger Gespräche*) konferencia sorozatnak. Az 1990-es években történész kutatóként ő is alakítója volt annak a kulturális és tudományos területen tapasztalható váltásnak, melynek során a burgenlandi tartományi kormányzat az éves tartományi kiállítások tematikájában nyitott a herceg Esterházy család irányába, és amely 1993-ban a *Bollwerk Forchtenstein*, 1995-ben pedig a *Die Fürsten Esterhazy* c. kiállítások megrendezését eredményezte.

A soproni levéltárosok közül legtöbbit Tirnitz Józseffel dolgozott együtt. Ő lektorálta az 1767. évi úrbérrendezés Sopron vármegyei kilenc kérdőpontos vizsgálatának német

¹ Beiträge zur Landeskunde des burgenländisch-westungarischen Raumes. Festschrift für Harald Prickler zum 60. Geburtstag. Hg. von Felix Tobler et al. Eisenstadt, 1994.

nyelvű dokumentumait közreadó kötetet,² és pályatársa iránti tiszteletét a Soproni Szemle Tirnitz József-emlékszámban közölt tanulmányával is kifejezte.³ Egy magyarra fordított publikációja a Soproni Szemle soproni és Sopron megyei zsidósággal kapcsolatos tematikus számában is közlésre került.⁴ Mindig megújuló érdeklődését, kiterjedt és mély szakmai tudását kitűnően illusztrálja az a tény, hogy a locsmándi molnárokról és céhükről írott monográfiájában, a Soproni Levéltárban feltárt magyar nyelvű forrásokat is átírt és közzétett.⁵

Szerencsésnek mondhatják magukat mindazok – köztük e sorok írója is –, akik ismerhették őt, s emlékét hosszan és szeretettel őrizhetik!

A fotón jobbról balra, dr. Johann Seedoch, Harald Prickler és Stefan Behofsits, a Burgenlandi Tartományi Levéltár munkatársai. 1993 karácsonya

² Tirnitz József: Antworten auf die neun Fragepunkte der Maria Theresianischen Urbarialregulierung im Komitat Sopron/Ödenburg. II. Deutsche Bekenntnisse (1767). Sopron – Eisenstadt, 1999.

³ Harald Prickler: Der Ödenburger Bierbraumeister Samuel Wilcky († 1709). Soproni Szemle 62 (2008), 47–50.

⁴ Harald Prickler: Zsidók Ruszton. Soproni Szemle 49 (1995), 28–37.

⁵ Harald Prickler: Die Lutzmannsbürger Müller und ihre Zunft. Eisenstadt, 2004. (Burgenländische Forschungen 89.).

SOPRONI KÖNYVESPOLC

Gálos Miklós

Krisch András – Tóthné Szlavkovszky
Mariann: A soproni evangélikus gyüle-
kezet évszázadai. Kiállítási katalógus.
Soproni Evangélikus Egyházközség
Gyűjteményei, Sopron, 2017. 110 p.

A soproni evangélikus gyülekezet alapításának 450. évfordulóján, 2015 októberében nyílt meg a Soproni Evangélikus Gyűjtemények új állandó kiállítása az egykori evangélikus népiskola Színház utcai épületében. A kötet szerzői és Alpárné Szála Erzsébet által rendezett válogatás a gyűjtemény levéltári, könyvtári, valamint képző- és iparművészeti anyagából elsősorban a gyülekezet történetét kívánja bemutatni, ám jelentősége jóval túlmutat a felekezeti határokon. A gyülekezet és a város történetének szoros összefonódása miatt nélküle Sopron története sem érthető meg teljesen, az itt látható tárgyak tekintélyes részének magas művészi színvonala és kiemelkedő jelentősége pedig országosan is figyelemre méltóvá teszi az új állandó kiállítást.

Az új rendezés előzményének tekinthető a Templom utcai parókia épületében 1986-ban megnyílt tárlat. Ahogy azt is kiállítási vezető kísérte, úgy megújult változatához is katalógus csatlakozik. Az akkori szerény, kétnyelvű füzet helyett most magyar és német nyelven külön kötetek jelenhettek meg. A kézbeillő formátumú, több mint száz, többségében színes képpel illusztrált kiadvány a gyűjtemény két munkatársának műve, amely egyben azt is jelzi, hogy a kiváló anyag értő kezekben van. A bravúrosan kialakított, de a műtárgyak gazdagságához mérten azért szűkös tér kevésbé a helyszínen kalauzoló vezetőt kívánt – a kiállítás követhető tagolása, gazdag feliratozása ezt amúgy sem teszi szükségessé –, mint inkább egy, a látottakon elmélyedni kívánó látogató emlékeit megőrző kiadványt. Ennek a kötet a kiállítás hangulatát megőrző színvilágával, pompás grafikai kivitelezésével maradéktalanul meg is felel.

A bevezető tanulmány a protestáns tanok megjelenésétől a soproni németiség kitelepítéséig vezeti végig olvasóját a gyülekezet és város történetén. Az adatokban gazdag, ám ennek ellenére olvasható szöveg könnyen követhető tagolásával, jól megválasztott egyedi példáival teszi átélhetővé a gyülekezet életének felívelő szakaszait és súlyos megpróbáltatásait. Az írást nem tudom eléggé méltatni. A felekezeti és nemzetiségi elfogultságtól mentes előadásmód – a soproni evangélikusok hányattatott sorsát tekintve bőven lett volna alkalom hazabeszélni – példamutató történelmi munkát sejtet. A feldolgozás korszerűségét jelzi az eseménytörténeti elbeszélés gazdagítása szociográfiai, lelkeség- és jogtörténeti elemekkel. Bár a szövegtől idegen bármiféle kesergés, az olvasóban óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy miért ilyen, kényszerű megtorpanásokkal teli, zaklatott élet jut hazánkban egy olyan közösség osztályrészéül, amely mindig a város – és sokszor országhatáron is átnyúló környéke – javát szolgálta. Illusztrációként egy-egy családja,

térkép és grafikon segít abban, hogy a szöveg szűk terjedelme ellenére a lehető legátfogóbb képet nyújthassa.

A könyv derekát jelentő vezető hűen követi a kiállítás felépítését, így annak jóleső változatossága a katalógus is kellemesen élénkíti. Kéziratok, nyomtatványok, metszetek, festmények és fotográfiák váltakoznak a vas- és üvegművesség, bútór- és ötvösművészet emlékeivel. A gyülekezet lelkészeinek és kiemelkedő személyiségeinek imponáló arcképcsarnokát remekbe szabott kismonográfiák kísérik. Az életút ismertetését anekdotikus elemek színesítik, így tudjuk meg például, hogy az ellenreformáció által egy időre Sopronból elűldözött lelkésznek, Sowitsch Kristófnak saját kulcsa volt a jezsuiták kertjéhez. A mai olvasóhoz ily módon közel kerülő személyek képmásai mellett prédikatori és gyülekezetszervezői munkájuk, valamint szerteágazó irodalmi, tudományos és műgyűjtői tevékenységük dokumentumai láthatók. Az egyes műtárgyakhoz tartozó tételleírások jól egészítik ki az életrajzokat.

A gyülekezet történetéhez kevésbé kapcsolódó, bár önmagukban gyakran jelentős festményeknek és ötvösmunkáknak ennél jóval rövidebb ismertetés, néhány esetben csak alapadatokra szorítkozó megnevezés jutott. A meghatározások – hála az adott terület szakértőinek segítségéért – azonban ezekben az esetekben is szabatosak. Főleg a kiemelkedő jelentőségű 17. századi ötvösanyag esetében a kötet szakirodalomként való használata javára vált volna az egyes műtárgyak részletesebb ismertetése. Azt ugyanakkor

el kell ismernünk, hogy jelen formájában a katalógus jobban tud koncentrálni a kiállítás gyülekezettörténeti mondanivalójára.

Az állandó kiállítási vezetők örök problémája, hogy a katalógus csak megszületése pillanatában tudja pontosan leképezni az adott tárlatot. A nevük által sugalmazottól eltérően az állandó kiállítások sem változatlanok, időről időre – műtárgyvédelmi okokból, restaurálásokat követően – bizonyos tárgyak cserélődnek bennük. E kötetet kevésbé kezdi majd ki az idő, köszönhetően annak, hogy nem minden kiállított tárgy szerepel a katalógusban. A döntést csak helyeselni tudjuk, még akkor is, ha a kihagyott műtárgyak között jelentősebbek is akadnak.

A kötet elegáns megjelenése, áttekinthetősége a tördelést végző Mihala Juditnak köszönhető. A választott betűtípus jó olvashatóságot biztosít, szöveg és kép összetartozása mindig egyértelmű, fáradságos keresgélésre nincs szükség. A változatos elrendezés igen szép oldalpárokat eredményezett. Az egyes képek méretének kiválasztása sokszor sikeres, bár előfordul, hogy részletekben szegény, jelentéktlenebb tárgynak jutott túl nagy, vagy fontos műtárgynak túl kicsiny kép. A gyűlekezet egyik legjelentősebb kincsének, a Gálffy Ádám megrendelésére Hans Jakob Baur augsburgi műhelyében készült 17. századi keresztelőtálnak sem méretét, sem jelentőségét nem érzékelteti az apró kép, míg egy teljesen dísztelen és meglehetősen érdektelen 19. század végi kehelynek egész oldal jutott (77. o.).

A fotóanyag, Tóth Tamás Richárd munkája ízléses, a beállítások gyakran ötletesek. A kelyheknél a választott alulnézeti perspektíva azonban aránytalanná teszi a tárgyakat, a Lorenz Biller serlegére helyezett paténa trébelt díszítésének csak a fonákját látjuk (82. o.). Az ötvöstárgyakról készült egész oldalas képek azt is megmutatják, hogy milyen nehezen fotózhatók ezek a tárgyak, a fényképezőgép sehogy sem talál fókuszt az aranyozott felületen. Ezért is elismerésre méltó a képek többségének élessége, a tárgyak volumenének érzékeltetése. Sajnálatos, hogy a kötetben nincsenek részletfotók. Éppen a jelentős ötvösmunkák egy-egy részlete többet árulna el a tárgyról, mint a csillogó összkép.

A kötet német változatának nyelvezete szabatos és természetesen gördülő. A fordító Krisch Imre hűen követte a magyar eredetit. Ennek eredményeképpen a két kötet azonos oldalbeosztással készülhetett el, ám ugyanez néhol érezhetővé teszi a szöveg magyarból fordított voltát. A stilisztikai élénkítésre használt szinonimák helyett gyakran akadunk szóismétlésre (*kép és festmény* a magyar, mindkétszer *Gemälde* a megfelelő német mondatban, 37. o.) A német szöveg a széleskörű ismeretanyagot kívánó terminusokat többségükben jól adja vissza, az olyan pontatlanságok, mint egy ezüstdől készült pohár *Becher* helyett *Glas*-ként való feltüntetése (34. o.) nem sokat rontanak az összképen.

A kötetet a soproni lelkészek teljes névsora és a felhasznált irodalom jegyzéke zárja. Egyetlen rövid előszava pedig – köszönet azért, hogy a kötetet kiadó gyűlekezet ellen tudott állni annak a kísértésnek, hogy itt mindenféle rendű-rangú neves személyiségek ajánló sorai kövessék egymást – az evangélikus templom 17. század végi perselyládájának üzenetét felhasználva tud szólni gyűlekezetről, műgyűjtésről és arról a Jézus Krisztusról, aki a kiállításnak és a katalógusnak is a középpontjában áll.

A katolikus megújulás magyarországi történetének kutatása iránt az utóbbi évtizedekben fokozott érdeklődés mutatkozik: az egyházi infrastruktúra 18. századi újjáépítése, a magyar klérus szentszéki kapcsolatai, vagy éppen a szerzetesrendek kora újkori története számos kötet és tanulmány témájaként szolgált az elmúlt időben. Az új lendületet vett egyháztörténeti kutatások vonalába illeszkedik jelen tanulmánykötet is, mely a győri Szent Ignác-templom használatba vételének 375. évfordulója alkalmából jelent meg. A 2016-ban rendezett tudományos konferencia előadásai kibővített formában kaptak helyet a szép kivitelű, gazdagon illusztrált kötetben.

A könyv nem csupán az egykori jezsuita (ma bencés) templom szűkebb értelemben vett építéstörténetére koncentrál, hanem a rend tevékenységét szélesebb perspektívából szemlélve a címben megfogalmazott „jezsuita jelenlét” minél teljesebb bemutatására törekszik. A tanulmányok a rendház, a templom, a kollégium, illetve a vallásos társulatok működését többféle forráscsoporton keresztül megragadva a rend győri intézményeinek társadalmi kapcsolatrendszerét, hitéleti, oktatási és szociális funkcióit is tágabb kontextusba helyezik.

Az első tanulmányban *Fazekas István* és *Kádár Zsófia* a templom támogatói körének rekonstrukciójára tesznek kísérletet. Sorra véve az építéstörténet fontosabb állomásait, kirajzolódik annak a támogatói csoportnak az összetétele, amely adományaival lehetővé tette az egyes épületrészek, oltárok elkészítését, vagy éppen a liturgikus felszerelés beszerzését. Az építkezés ugyanis nem egyetlen fundátor nagyobb alapítványából, hanem egyfajta közösségi összefogás révén, sok-sok kisebb adományból jöhetett létre: a város lakosságának legkülönbözőbb elemei pénzösszegekkel, értéktárgyakkal vagy ingyenmunkával járultak hozzá a munkálatokhoz. A támogatók között egyaránt megtaláljuk a vagyonos városi polgárokat és nemeseket, a katonaság vezető személyiségeit, illetve a klérus képviselőit, ezáltal a jezsuiták működésének társadalmi beágyazottsága is kirajzolódik előttünk.

E támogatói kör elemzése egyúttal át is vezet bennünket az első nagyobb tematikus egységbe – ez talán a kötet legnagyobb volumenű és leginkább adatgazdag része – mely a jezsuita rendház és gimnázium történetét járja körül. *Fazekas István* tanulmánya a korabeli Győr társadalmi életéről nyújt átfogó képet: milyen körülmények közé érkeztek meg a jezsuiták, milyen nehézségekbe ütközött a letelepedésük, milyen feladatok vártak rájuk. A város speciális helyzete miatt többféle konfliktusforrással is számolhatunk: a polgári és katonai igazgatás kettős jelenléte, a székeskáptalan – mint a település földesura – és a városból egyre inkább kiszoruló püspökök közötti érdekellentétek időről időre összeütközésekhez vezettek. A viszonyrendszer fontos alkotóelemei a különféle anyanyelvi csoportok (magyar, német, olasz, szerb), melyek azonban sokféle társadalmi státusú és jogállású személyt magukba foglaltak. Vallási szempontból sem mutat egységes képet a lakosság,

hiszen az evangélikus és református közösségek, változó körülmények között ugyan, de végig fennmaradtak a század folyamán. Ez a társadalmi, nyelvi, felekezeti sokszínűség kiváló terepet biztosított a jezsuiták térítő, lelkipásztori, oktatási tevékenységéhez, emellett számos kihívás elé is állította a rend helyi képviselőit.

Jelentős új kutatási eredményeket vonultat fel *Kádár Zsófia*, aki a jezsuiták éves jelentésein (*litterae annuae*) keresztül tematikusan mutatja be a győri jezsuita kollégium összetett funkcióit. Az intézmény ugyanis nemcsak gimnáziumként, hanem rendházként, templomként, missziós és birtokigazgatási központként is működött. Az iskolai oktatás folyamatos biztosítása mellett a páterek részt vettek a város és a környékbeli falvak pasztorációjában, illetve a dunántúli missziók fenntartásában is. Emellett megismerkedhetünk a rendház felépítésével és működésével, melyben a laikus testvérek is jelentős szerepet játszottak.

Kökényesi Zsolt szintén friss kutatásai alapján, az intézmény matrikuláit feldolgozva nyújt átfogó, problémafelvető elemzést a kollégium működéséről, illetve részletesebben vizsgálja egy kiemelt csoport, a főnemesi diákok jelenlétének alakulását az 1630–1773 közötti időszakban. A tanulók összlétszámának évenkénti alakulása, valamint az osztálylétszámok változása szoros összefüggésben áll az iskola regionális jelentőségével, pillanatnyi népszerűségével, de az aktuális események – háborúk, járványok – hatása is azonnal megmutatkozik, többnyire létszámcsökkenés formájában. Bár a győri kollégium a leglátogatottabb intézmények közé tartozott, átlagosan 300–500 fős tanulólétszámmal, a főnemesi családok körében nem volt kimondottan népszerű az iskola. A főrangú ifjak a diákság összlétszámának 0,5 %-át tették ki, és a legtöbb esetben mindössze egy vagy két osztályt végeztek el itt, majd más jezsuita iskolákban folytatták tanulmányaikat. Az kollégium célja tehát nem az elitképzés volt, hanem a lehető legszélesebb földrajzi és társadalmi kör felölelése.

A második fejezetben a Szent Ignác-templom művészeti koncepciójába pillanthatunk be a művészettörténet szemével. *Galavics Géza* a Szent Ignác-templom mellékoltárainak ikonográfiai programján keresztül mutatja be, hogyan fordítható le a képzőművészet nyelvére a jezsuiták társadalmi kapcsolatrendszere. A győri templom ikonográfiai készlete némiképp eltér a hagyományos jezsuita eszköztártól, és érzékenyen reflektál a rendnek a város lakóival kialakított viszonyára. Különösen az 1646-ig elkészült négy mellékoltárra jellemző, hogy témaválasztásuk tükrözi a donátor személyiségét, miközben az adott földrajzi-társadalmi kontextus is markánsan kidomborodik. Szemléletes példa erre a Szent Pál-oltár, melynek oltárképe Szent Pál damaszkuszi látomását ábrázolja, a jelenet háttérében viszont Győr látképét ismerhetjük fel. A névazonosság mellett a katonai tematika is a konvertita donátorra, Sibrik Pál főkapitány-helyettesre utal vissza. Az elemzés aprólékos részletességgel tárja fel az ehhez hasonló finom kapcsolódási pontokat, melyek jellemzőek a templom egész 17. századi művészeti koncepciójára.

Serfőző Szabolcs az épület 18. századi átalakításának, a liturgikus tér megújításának folyamatát tekinti át: ekkor készült el a templom új főoltárképe, mely Szent Ignác megdicsőülését jeleníti meg, és szorosan összekapcsolódik a szent mennybemenetelét ábrázoló mennyezetképpel. Ezek az illuzionisztikus ábrázolások a rend sajátos művészet-

eszményének megnyilvánulásaiaként is értelmezhetőek, melynek központi eleme az erős érzelmi hatás kiváltása a vizualizáció erejével. Kiegészülve a jezsuiták Mária-kultuszát propagáló Angyali üdvözléssel, az egész belső kialakítás egységes, jellegzetesen jezsuita ikonográfiai programot alkot.

A harmadik fejezet tanulmányai egy-egy sajátos forráson vagy forráscsoporton keresztül mutatják be a jezsuita rend társadalmi beágyazottságát, illetve a korszak másik jelentős szerzetesközösségével, a ferencesekkel történő összehasonlításra is némi alapot szolgáltathatnak.

Horváth József az egyházi intézmények javára tett kegyes hagyományokat kereste a győri végrendeletekben: mely intézmények voltak a kedvezményezettek, milyen jellegű és értékű adományokat kaptak. A számszerű adatok alapján a ferencesek kedveltebbek voltak, mint a jezsuiták, ugyanakkor a végrendeletekből is kitűnik az a sokszínűség, amely a jezsuita rend támogatói körének anyagi és társadalmi státuszát jellemezte.

A jezsuiták által gondozott laikus társulatoknak több típusa is kialakult a megszólítani kívánt társadalmi rétegeknek megfelelően, s Győrben is több konfraternitás működött a rend ellenőrzése alatt. Ezek közül kettőt, az urak *Patrona Hungariae*-társulatát és a Győzedelmes Mária-kongregációt mutatják be *Kádár Zsófia*, illetve *Székely Zoltán* tanulmányai. Az társulatok elsősorban nyelvi alapon szerveződtek: előbbi „úri” társulatot a magyar lakosság számára hozták létre, utóbbi a város német katonaságát kívánta összefogni. A társulati könyvek adatainak segítségével feltérképezhető, kik voltak a társulatok tagjai és tisztségviselői, hogyan működtek és mely társadalmi rétegeket tudták megcélolni ezeken keresztül a jezsuiták. A Győzedelmes Mária-kongregáció albuma emellett művészettörténeti szempontból is érdekes, hiszen szokatlanul díszes, reprezentatív jellegű votívképek ékesítik.

Barkó Gábor Ágoston tanulmánya a címében foglaltaktól némiképp eltérve nem kimondottan a városi térhasználatot állítja a középpontba, inkább a ferencesek működéséhez szolgáltat adalékokat, elsősorban a templom építésével, berendezésével és a barátok tevékenységével kapcsolatban. A rend győri ténykedéséről ez idáig kevés információval rendelkezünk, ugyanakkor a kötet munkálatai során előkerült egy eddig lappangó irategyüttes, a mariánus provincia levéltárából hiányzó, győri kolostorra vonatkozó ladula. Az anyag feldolgozására és beépítésére jelen keretek között a szerzőknek már csak minimális mértékben nyílt lehetőségük, ugyanakkor a szerencsés felfedezés utat nyithat a további kutatások előtt.

Nem pusztán egy jeles alkalomról való megemlékezés tehát ez a tanulmánykötet, hanem egyedi célkitűzésével, invenciózus látásmódjával mintaként szolgálhat a hasonló tematikájú feldolgozások számára. Külön érdeme az új kutatási eredmények bemutatása, illetve az ezekhez kapcsolódó forrásközlések a tanulmányok végén. Egyetlen apró kritika talán a betűméret választását illetheti: a kevésbé sűrű szedés kényelmesebb olvasást tehetett volna lehetővé. Ettől eltekintve mind tartalmában, mind küllemében igényes, színvonalas kiadvány kerülhet az olvasó kezébe, amely a szakmai közönség és a téma iránt érdeklődők számára egyaránt számos érdekességet tartogat.

Horváth József nagy ívű áttekintése Győr kora újkori lakosságának mindennapi életéről a szerző 2009-ben az ELTE Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékén megvédett PhD disszertációján alapul. Már a disszertáció is csaknem három évtizedes kutatói munkásságát összegzi: egyetemista korától, 1980-tól kezdve szeminárium- és szakdolgozatát, egyetemi doktori értekezését, több tucat tanulmányt és három kötetnyi, mintaszerűen közreadott forráskiadványt mind-mind a testamentumok felhasználásával készítette el. Hogy ez a forrástípus mennyire hozzátartozik egyéni profiljához, azt legjobban egy ön-vallomás mutatja. Disszertációjának témavezetője, Bácskai Vera 65. születésnapját köszöntő tanulmányának ugyanis a következő címet adta: „Egy végrendeletkutató tapasztalataiból.”¹ Nagy nyeresége a magyar társadalomtörténeti kutatásnak, hogy Horváth József számos hivatali teendője mellett vállalkozott a disszertáció könyvvé formálására. Ebbe már beledolgozta annak a csaknem tucatnyi cikknek a tanulságát is, amelyet a disszertáció leadása után jelentetett meg a győri végrendeletek gazdag tárházának kiaknázásával. Az eredmény egy friss szemlélettel megfogalmazott, az élet teljességét átfogó, izgalmas és olvasmányos összefoglalás.

A munka rendkívül alapos kutatástörténeti összefoglalóval indul, amely kiterjed a végrendeletet hátrahagyó minden társadalmi csoportra (polgárok, parasztok, nemesek) és a történeti Magyarország egészére – ezen belül nagy hangsúlyt kap az Alföld, ahol e forráscsoport társadalomnéprajzi felhasználása a legnagyobb hagyományra tekinthet vissza. Ezt követően áttekinti a forráshelyzetet, a 17. századból fennmaradt végrendeleteket – itt már elsősorban a mai Magyarországra és a kiadott anyagra koncentrálva.

A bevezető áttekintés után át Horváth József saját forrásanyaga, a 17. századi győri végrendeletek bemutatására. Példamutató alapossággal veszi sorra a kutatásba bevont, illetve abból alapos indokkal kizárt források számát, keletkezését és őrzőhelyeit. Kiemelendő, hogy ez utóbbi az elmúlt évtizedek során jelentős változáson ment keresztül. a magyar levéltári rendszer átalakulása miatt. Jelenleg három gyűjtemény őrzi a fennmaradt 880 győri testamentum döntő többségét: a Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, Győr Megyei Jogú Város Levéltára, valamint legnagyobb számban a Győri Egyházmegyei Levéltár. A győri székeskáptalan ugyanis hiteleshelyként három, időben egymást követő testamentumkönyvbe másolta be ezeket az iratokat. Mint említettem, Horváth József a szorosan vett 17. századot választotta kutatásai keretétül, bár Győr történetének belső logikája szerint – amiről egyébként a következő, „Kik voltak Győr lakói a 17. században” című fejezetben szintén jó áttekintést találunk – más lehető-

¹ Horváth József: Egy végrendeletkutató tapasztalataiból. In: Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére. Szerk. Á. Varga László. Debrecen, 1995, 433-444.

ség is adódna: lehetne kezdő évszámként 1598-at, a város töröktől való visszafoglalásának évét választani, záró dátumként pedig talán az 1686-os év, Buda visszafoglalása is szóba jöhetne, ami Győr végvár-jellegének megszűnését, és a korábbi évtizedekben domináns katonai réteg súlyának csökkenését hozta magával.

Nagyon tanulságos a testamentumok fennmaradási módjainak részletezése, amelyre később, az írásbeliség szerepének vizsgálatánál is visszatér a Szerző. Komoly munkát fektetett abba, hogy a három különböző levéltárba került fennmaradt végrendeletek közötti átfedéseket és összefüggéseket kiderítse. Leírásából és a mennyiségi adatokból az is kitűnik, hogy mekkora minőségi ugrást jelentett a korabeli irat- és ügykezelésben a testamentumok könyvekben való regisztrálása. Az, hogy ezt a lépést először az írásbeliség kézben tartásában hiteleshelyként évszázados hagyományokkal rendelkező székeskáptalan, és nem az írásos ügyintézésbe jóval később bekapcsolódó városi hatóság tette meg, sokat elárul a hatalmi viszonyokról, a városi közösség korlátozott autonómiájáról is. (Hasonló vita zajlott egyébként Pozsony városa és a helyi társaskáptalan között is a végrendelkezés

feletti ellenőrzésről a 14. század közepén, ami végül is a város számára kedvező megegyezéssel zárult – ott azonban egy éppen felívelő jelentőségű szabad királyi városról volt szó.) Horváth József joggal hangsúlyozza a székeskáptalan mint a város földesura érdekeltségét a végrendeletek írásba foglalásában, hiszen a háramlási jog érvényesítése, illetve a város lakóitól „testpénz” címén és *captatio benevolentiae* gyanánt kapott adományok komoly bevételt jelentettek a papi testület számára. Ugyanakkor az egyházi földesúr hiteleshelyi mivolta legalább annyira fontos szerepet játszott a végrendeletek nagy számban való fennmaradását segítő körülmények között.

A későbbiekben érdemesnek tartanám megvizsgálni, hogy más hasonló esetekben, ahol a mezővárosi lakosok egy hiteleshely jobbágysai voltak, hogyan hatott mindez a testamentumok írásba foglalására és fennmaradására. Az egyik fontos, a későbbiekben vizsgálандó aspektus a végrendeletek hitelesítésével kapcsolatos. A döntő részük, mint az a fentiekből kitűnik, hiteleshelyi átirat, de ahogy a képmelléklet is mutatja, elsősorban a városnál keletkezett, fennmaradt testamentumok között sok olyan található, amit a végrendelkező és a tanúk gyűrűspecsjükkel erősítettek meg.² A végrendelet tehát az egyik olyan forrástípus, mely révén értékes adatokat nyerhetünk a mezővárosi polgárok pecséthasználatáról is.

A kötet következő nagyobb egysége a mindennapi élet kereteit, azon belül is először a családi viszonyokat mutatja be. A differenciált vizsgálat, amely összehasonlíthatóvá teszi a 17. századi győri családokat az ország más városaiéval, különösen az özvegyek vonatkozásában szolgál sok új megfigyeléssel. Számarányuk évtizedes bontásban való feltüntetése (57. o.) és annak megállapítása, hányadik házasságuk után maradtak özvegyek végrendelkezésük idejére, tovább árnyalja erről a fontos társadalmi csoportról alkotott képünket. Az újránházasodás lehetőségének vizsgálata, az özvegy férfiak jóval kisebb aránya nyomon követhetővé teszi a nők és férfiak eltérő megítélését a házassági piacon. Olyan rendelkezést viszont nem idéz a Szerző, amelyben a testáló korlátozta volna a túlélő házastárs újbóli frigyre lépését vagy a gyermekek feletti gyámsági jogát – holott ilyen kikötések más városok polgárainak végrendeletében rendszeresen feltűnnek. Fontosak az egyes nemzetiségek házassági szokásaival kapcsolatban tett megállapítások is, nevezetesen, hogy a németek inkább törekedtek az endogámiára, míg a többi népcsoport tagjai nyitottabbak voltak e tekintetben.

A gyermekek számát és a róluk való gondoskodás módjait is kiemelt kérdésként tárgyalja a kötet (60-66. o.). Úgy tűnik, hogy ebben a tekintetben a győri szokásjog beleillik a korábban soproni és pozsonyi példák alapján „nyugat-magyarországi rend”-ként azonosított örökösödési gyakorlatba, amely szerint a vagyont a szülő halálakor osztották meg, amikor is kiskorú gyermekek, sőt még meg nem született magzatok is örökölhettek.³

² Köszönöm Dominkovits Péternek, hogy erre a fontos szempontra és az ezzel egybevágó szombathelyi tapasztalataira felhívta a figyelmemet.

³ A nyugat- és kelet-magyarországi öröklési rend közti különbségekre lásd *Szende Katalin*: Gyermekek, testvérek, házastársak. Családi viszonyok és örökösödési szokások Eperjesen a középkori végrendeletek tükrében. *Történelmi Szemle* 46 (2004), 113–140, kül. 129–131.

A magzatokról való gondoskodásra – és gondolkodásra – Horváth József több érzéketes, mentalitástörténeti szempontból is figyelemre méltó példát hoz (87-88. o.). Kitér a „tartott gyermekek”, a családban élő, nem vér szerinti leszármazók kérdésére is. Itt talán több esetben el lehetett volna különíteni a kiskorúak vagyonának védelmére kijelölt *tutorokat* – akik között számos városi és vármegyei tiszttviselő volt – a gyermekek napi gondozását végző nevelőszülőktől, még ha a két csoport között mutatkozott is átfedés. Esetleg a végrendeletekben említett szolgák és szolgálók viszonylag kis száma (a testamentumok mintegy 8%-ában fordultak csak elő) is a „tartott gyermekek” jelenlétével lehet magyarázható, akik felcseperedvén kivették részüket a ház körüli munkából. A tanítatásra vonatkozó adatok összegzése pedig azzal a tanulsággal szolgál, hogy a korábbi korszakok e célra tett, döntően vallási motivációjú, a testáló lelki üdvét előmozdítani kívánó adományai helyett megnőtt a gyakorlatias indíttatású, a tanulók érdekeit előtérbe helyező rendelkezések száma.

A végrendeleti hagyományok kedvezményezettjei között feltűnnek a szegények is. Itt egy apró részletben vitáznék a Szerzővel, aki a „házi szegényeket” a „város által fenntartott szegénygondozó intézmény lakói”-ként határozza meg (100. o.). Az általam feldolgozott, valamint a Majorossy Judit által elemzett adatok viszont elkülönítik egymástól az „ispotály szegényei”-t a „házi szegényektől” – eszerint az utóbbi csoport a magánházban, esetleg saját lakásukban élő szegényeket jelentette.⁴

A családi kapcsolatok vizsgálatánál és a joggyakorlat egyes elemeinek bemutatásánál egyaránt szóba kerül az a Szerző által német eredetűnek meghatározott szokás, amely szerint az esetleg utólagosan jelentkező oldalági rokonok igényeinek kielégítésére 5 forint 60 pénzt tetet félre a testáló. A szokás eredetének felderítésében talán segíthet a korábbi testamentumok tanúsága is: Pozsonyban és Sopronban a 16. század elején terjedt el, különösebb előzmény nélkül a pénz – általában 1 aranyforint – félretételének szokása erre a célra, valószínűleg bécsújhelyi mintára.

Győr helyzetét és fekvését tekintve méltán nagy figyelmet a Szerző a testamentumok alapján rekonstruálható kereskedelmi kapcsolatoknak, a városon belül és azon kívül egyaránt. Nagy kutatói tapasztalatra és megfontolt forráskritikára vall, hogy a végrendeletek mint forrástípus szubjektivitásából adódó egyenetlenségek miatt óvakodik a kereskedelemre vonatkozó adatok statisztikai kiértékelésétől. Felhívja ugyanakkor a figyelmet arra, hogy ezek az adatok hogyan illeszkednek a korábbi, elsősorban Gecsényi Lajos nevéhez fűződő gazdaságtörténeti kutatásokhoz, illetve hogyan árnyalják a más forrásokból (vámnaplók, peranyagokból, stb.) nyert képet. Igen tanulságos a győriek városon kívüli kapcsolatainak bemutatása. A helyszínek felsorolásából – amelyet nagyon hasznos lett volna egy vagy több megfelelően szerkesztett térképpel kiegészíteni – a Duna víziútja (Pozsony, Bécs ill. Komárom, valamint az északi (Nagyszombat) és a délkeleti

⁴ Judit Majorossy – Katalin Szende: Hospitals in Medieval and Early Modern Hungary,” in: Europäisches Spitalwesen. Institutionelle Fürsorge in Mittelalter und Früher Neuzeit. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 51. Eds. Martin Schütz, Andrea Sommerlechner, Herwig Weigl and Alfred Stefan Weiß. Wien-München, 2008, 409-454, küll. 419.

(Pápa) irányba vezető, egész évben járható utak fontossága emelkedik ki. Nyugati irányba, így a Pozsonnyal azonos távolságra fekvő Sopron felé ugyanakkor sokkal gyengébbek voltak a kapcsolatok. Ez elsősorban a mocsaras Hanság elválasztó szerepének tudható be, amit másik irányból a soproniak kapcsolatrendszerének, piackörzetének keleti irányú lehatárolódása jelez. A Fertő-parti, elsősorban a borkereskedelem miatt fontos települések esetében is főleg a tó északi partján fekvő falvak, mezővárosok felé volt intenzív a győriek összeköttetése.

A monográfia harmadik nagyobb egysége a mindennapi élet körülményeivel, a házzal és berendezésével, díszítésével, a ruházattal és más értéktárgyakkal foglalkozik, itt a már korábban közreadott kis számú győri hagyatéki leltárat is segítségül hívta a Szerző. Eredményei jól összekapcsolhatók a korabeli anyagon végzett soproni és ruszti vizsgálatokkal; a korábbi soproni, pozsonyi és eperjesi adatokkal összehasonlítva pedig egy hosszabb távú kultúrtörténeti áttekintés felvázolásához is jó alapot nyújtanak. Ugyanakkor öröndetesen növekszik az a történeti-néprajzi irodalom is, amely egyre korábbi időszakokra visszatekintve, a 18. sőt helyenként a 17. századot is bevonja vizsgálata körébe. Az idézettekben túl az öltözködést tekintve hasznosnak tartottam volna Flórián Mária munkáinak felhasználását: számos, egy-egy ruhadarabra (mellény, dolmány, nadrag), vagy a gyászruhák szín-szimbolikájára vonatkozó résztanulmánya mellett a nyolckötetes *Magyar Néprajz Anyagi kultúra* kötete mértékadó „Öltözködés” fejezetére, továbbá *Magyar parasztviseletek* áttekintő kötetére gondolok elsősorban.⁵ A konyhákat illetően pedig Askercz Éva újabb soproni vizsgálatai szolgálhattak volna értékes párhuzamokkal.⁶ A konyhánál maradván: nem tartom teljesen helyénvalónak az ezüst evőeszközök ide kapcsolódó tárgyalását, hiszen ezek az értékes, reprezentatív tárgyak inkább a szobákban zajló ünnepi étkezésekhez, vagy még inkább a ládákban tartott értéktárgyakhoz köthetők.

A ruházatra és a házat díszítő textiliákra visszatérve a közzétett és feldolgozott anyag számos további kutatást tesz majd lehetővé. Például a testálók nemzetiségére vonatkozóan tett megállapítások alapján a teljes évszázadra vonatkozóan nemzetiségek szerint szétválasztva is meg lehetne vizsgálni az ide vágó adatokat. Az egyes etnikai csoportokra jellemző ruhadarabok, szabásformák vagy színek azonosítása – vagy éppen ezek keveredése, nem egyértelmű elválaszthatóságának megállapítása hasznosan egészíthetné ki a régészeti irodalomban az anyagi kultúra és etnikum kapcsolatáról az utóbbi években kibontakozott izgalmas vitát. Érdekes lenne elkülönítve vizsgálni a Győrben élt nagy számú szabó végrendeletében előforduló ruhaféleségeket és anyagokat is, amelyek a vevőkörre vonatkozó információkkal kiegészítve az öltözködés keresleti és kínálati oldaláról is tájékoztatnak. A harmadik érdekes kérdéskör, amelyre a bemutatott adatok célirányos csoportosításával választ kereshetünk, a török – helyesebben balkáni – hatások vizsgálata-

⁵ Flórián Mária: Öltözködés. In: *Magyar Néprajz IV. Életmód*. Szerk. Paládi-Kovács Attila, Balassa Iván, Füzes Endre, Kisbán Eszter. Budapest, 1997, 585-767; Flórián Mária: *Magyar parasztviseletek* Budapest, 2001.

⁶ Askercz Éva: Milyenek lehettek a konyhák Sopronban a 17. század elején? *Soproni Szemle* 53 (1999), 370-382.

ta, amely egyaránt megmutatkozhat a viseleti kultúra egyes elemeiben, a szőnyegek és más lakásdíszítő textíliák korábbtól eltérő használatában és az edénykészletben. Erre a témára elsősorban a „török” áruk és „görög” kereskedők jelenlétére vonatkozó kereskedelem-történeti és néprajzi vizsgálatok hívják fel a figyelmet. Itt ismét utalhatok Flórián Mária eredményeire, aki a pamutvászon anyagú gatyák és gyolcsrokolyák, vagy a steppelt felsőruhák és paplanok elterjesztésében mutatta ki a balkáni hatásokat.

A kötet „mindennapokra” vonatkozó fejezete, szép és átgondolt módon, az ünnepekkel zárul. A hazai végrendelet-kutatásban új elem, hogy az emberi élet végső forduló-jához legszorosabban kapcsolódó forrásban az emberélet más fordulóira: a keresztelőre, a kézfogóra és a lakodalomra vonatkozó adatokat is összegzi a Szerző, a néprajzi és kultúrtörténeti kutatás nagy hasznára. A temetéssel kapcsolatos adatok felekezetek szerinti összegzése liturgia-történeti szempontból is fontos. Érdekes megfigyelni, hogy a korábbi időszakhoz képest mérséklődött a misemondatás hatalmas mennyiségi terhe, és nem idéz a dolgozat utalást a késő-középkorban igen elterjedt, a halál utáni 1., 7., és 30. napon mondatott gyászmisékre és örökmise-alapítványokra sem.

Ismertetésem nagyon hosszúra nyúlna, ha a kötet minden egyes témakörére, eredményére, továbbgondolásra serkentő megállapítására kitérnék. Bízom benne, hogy az eddig elmondottak is elegendő példával szolgáltak arra, hogyan helyezik Horváth József itt összefoglalt új eredményei tágabb perspektívába a családszerkezetre, a kereskedelem, az anyagi kultúra vagy az emberi élet fordulóinak történetére vonatkozó hazai kutatásokat. Emellett izgalmas szempontokat vetnek fel például a könyvkultúrára, a nyelvhasználatra, az írásbeliség terjedésére, az aláírásokra, valamint a szóbeli felvallások szerepére vonatkozó alfejezetek is. Ezekben az esetekben, a többi fent említett témakörhöz hasonlóan, Horváth József jól megválasztott forrásrészletekkel, tartalmi vagy betű szerinti idézetekkel támasztja alá mondanivalóját, mintegy „beszélni engedve” a fontos pillanatokban magukat a végrendelkezőket. Az idézetek azonban nem nyomják el a Szerző kutatói távolságtartását és saját hangját. Egész munkájára jellemző az empatikus, humánus hangvétel, amellyel a nagy számú adat megkívánta kvantitatív feldolgozás mellett is meg tudja őrizni az emberi sorsok – a felhasznált források természetéből következően gyakran emberi tragédiák – iránti fogékonyságot és megértést.

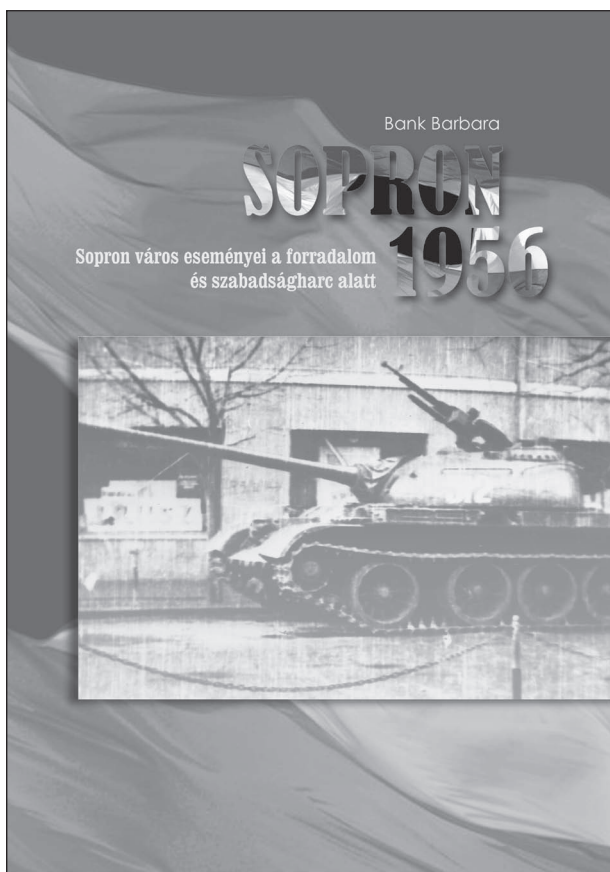
Az igényes kivitelű kötetet a társadalomtörténészek és néprajzosokon túl minden, a régmúlt idők mindennapjai iránt érdeklődő olvasó évezettel forgathatja – diákoknak különösen ajánlott! Megfogalmazása közérthető, a források és a szakirodalom bőséges bibliográfiája után az idegen szavak és kifejezések magyarázatát, valamint a mértékek és pénznemek átváltását is megtaláljuk. A kötet törzsanyagát személy-, helynév- és tárgymutató, részletes angol nyelvű összefoglaló, továbbá 27 látképet, illetve dokumentum-fotót tartalmazó színes melléklet egészíti ki.

Jelzők és a kommunizmus álvalósága

Sopront gyakran közhely szerűen ismert, de annál emelkedettebb jelzőkkel szokás illetni írásban és szóban egyaránt. Szépsége és hűsége, s mindezekből fakadó büszkesége az első, ami eszébe jut a legtöbb magyarnak. Mindezzel szemben 1945 után nemcsak a történelem, hanem a nyelvezet – akkor még újnak számító – formálói is galádul bántak a várossal és annak emlékezetével, igénybe véve a marxista történetírás segéderőit is. Az újságok hasábjain és a történelemkönyvek lapjain az 1921-es népszavazás kulcsszereplői „reakciósokká”, a felkelők, rongyos gárdisták „terroristákká” és „fasisztákká” lettek átminősítve. 1945-ben a *Szabad Nép* egyszerűen a „volksbundisták fészke” nevezte Sopront. A hűség városa az árulók és kollaboránsok városává, a nyilasok „fővárosává” vált.

A *Szabad Nép* volt az is, amelyik az 1945. június 19-én megjelent, *Veszélyes tünetek* című vezércikkében kiemelten foglalkozott a keresztény és nemzeti elköteleződéssel bíró soproni „reakciósokkal” és politikusokkal. A cikk írójának jellemzése szerint más társakkal ellentétben ők „nem ilyen csendesek. Ők már szervezettek, »harcosan« lépnek fel.” Ugyancsak a *Szabad Nép* adott hírt arról, hogy 1948. június 9-én Sopronban „néhány száz” katolikus diák és asszony tüntetett az iskolák államosítása ellen. A rendszerint „klerikális”, vagy „fekete reakciónak” nevezett ellenség fellépésére két napon belül választ kellett adni. Ellentüntetést szerveztek és a cikk szerint tizenötezer „dolgozót” mozgósítottak. Biztos, ami biztos. Mi több, a szónokok között szerepeltették az addigra megtört Kisgazdapárt és a társutas Nemzeti Parasztpárt helyi képviselőit is. A sikeres tiltakozó tüntetés fényes győzelemnek is tűnhetne, mégis mintha a kommunista térnyerés hívei megijedtek volna. A demonstrációra ugyanis az igazán nehézsúlyúnak számító kommunista, Nógrádi Sándor érkezett erősítésül, aki meglehetősen nagy veszélyt látott a lesajnált soproni katolikus diákokban, nőkben és a „gyáván megbújó értelmi szerzőkben.” A ’19-es vöröskatoná, a kijevei partizániskola és a híressé magasztalt szovjet partizáncsoport parancsnoka (majd 1949–1956 között a néphadsereg politikai főcsoportfőnöke) nyilvánvalóvá tette, hogy a kormány „a soproni tüntetést is a nép hatalma elleni fasiszta támadásnak minősíti és keményen meg is torolja. (...) A kormány nevében kijelenthetem, hogy a népi demokráciának elég ereje van ahhoz, hogy letörje az ilyen kísérleteket...” Mielőtt bárki félreérthette volna, rögtön igyekezett fenyegetéseinek életet tompítani azzal, hogy hozzátette: „itt Sopronban sem a gyermekeket vonjuk felelősségre, hanem az értelmi szerzőket.” Továbbá azt is fejtegette, hogy Pócspetri esete és az oktatás kérdései körül kialakult helyzetben „a demokratikus kormány békét akar.”

A nyilvánvaló ellentmondások könnyen megfértek ebben a sajátos „Szabad Népválóságban” és hamarosan a totális diktatúra kiépülésével csak egyetlen engedélyezett „válóságot” (álválóságot) hangoztattak a kommunista párt és a sajtó megyei leképeződé-

sei. Ez volt az a „valóság”, amelyhez kötelezővé vált hozzáigazítani vagy hozzáhazudni az igazi, átélt valóságot, a mindennapokat, a munka eredményét, az emberi viszonyokat, a véleményeket, a hanglejtéseket és gesztikulációkat. Végző soron az álvalóság alávalóságot szült és követelt meg, amire 1956-ban mondott nemet a magyar társadalom és Sopron városa. Illyés Gyula zsarnokságról szóló „egy mondatát” ráadásul egy olyan városban kellett hosszú éveken keresztül megélni, amelyet nem szűnő gyanakvással szemléltek a múltja, identitása és határ menti elhelyezkedése miatt.

A „Szabad Nép-valóság” lebontása – Sopron 1956

Ezen a ponton veszi fel a fonalat Bank Barbarának, a Nemzeti Emlékezet Bizottsága tagjának Sopron 1956. Sopron város eseményei a forradalom és szabadságharc alatt című könyve, amely a Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltárának gondozásában jelent meg, melyet az 1956-os forradalom és szabadságharc 60. évfordulójára létrehozott emlékbizottság támogatott.

Bank Barbara a történész eszközeivel és forrásközpontú szemléletével igyekszik lebontani az évtizedeken keresztül épített „Szabad Nép-valóságot” és feltárni azt, ami feltárható a valós eseményekből. Sopron 1956-os történetét megtisztítja az 1945 és 1990 között formált nyelvezettől és jelzőitől, ugyanakkor nem állít helyébe újakat, hanem a lehető legnagyobb hitelességre törekedve bemutatja az eseményeket, összefüggéseket, részleteket és iratokat. Jobb annyit állítani, amennyit tudunk, mint többet mondani esetleg alaptalanul. Az olvasottak lecsapódása és megemésztése ezért elsősorban az olvasón múlik, aki átszűri magán a szöveget és kialakítja benyomását, viszonyulását a szöveghez és a tárgyalt eseményekhez.

Ennek megfelelően a könyv egyszerre ötvözi a történeti munka, a forráskiadvány és a kézikönyv tulajdonságait. Tartalmaz egy jelentős terjedelmű tanulmányt, egy 180 oldalt felölelő, értékes dokumentumválogatást, a forradalom utáni megtorlás érintetteinek adattárát és életrajzeit, illetve egy fényképválogatást. A tanulmány alapját Bank Barbarának és Tóth Imrének, a Soproni Múzeum igazgatójának közösen írt munkája képezi, amely a *Soproni Szemlé*ben jelent meg 2006-ban *Az 1956-os forradalom Sopronban* címmel. Az újra gondolt és alap kutatásokkal kiegészített írás ráadásul így is „csak” egy következő lépcsőfokot jelent a történet felszínre hozásában. Bank Barbara jegyzi meg lábjegyzeteiben, hogy különböző munkástanácsok irányában még folytatható a kutatás és az iratfeltárás. Mivel némelyik üzem vagy vállalat munkástanácsainak csak az összetételét ismerjük jelenleg, remélhetőleg a jövőben is várható, hogy újabb eredmények születnek, és még a mostaninál is teljesebb kép rajzolódik ki Sopron 1956-os történetének fontos tényezőjéről.

A soproni srácok

A szerző bevezetőjében röviden felidézi a Sopront érintő jelentős változásokat, melyek szerint 1950-ben az első tanácstörvény (1950. évi I. tv.) bevezetésével a várost megfosztották megyeszékhelyi rangjától és törvényhatósági jogától, ennek nyomán pedig megszüntették a *Sopronmegyei Hírlapot*. A kormányzat szándékát tükrözi az is, hogy öt éves terv és az iparosítási hullám alig-alig kívánta a várost és környékét érinteni. Bár az erőltetett iparosítás elmaradása szerencsés fordulatnak is tekinthető a városkép megmaradása szempontjából, az okát valójában a közeli határ jelentette, melynek közelében kockázatos lett volna komoly nehézipari komplexumot létesíteni. A földrajzi elhelyezkedés ezúttal nem jelentett sem előnyt, sem különlegességet, ekkor még turisztikai oázist sem – az életet döntően egyetlen tény határozta meg, mégpedig az, hogy Sopron a vasfüggöny keleti oldalán feküdt.

Bank Barbara szinte óráról órára, napról napra mutatja be a fiatalok, a hadkiegészítő parancsnokság, a munkástanácsok és a pártbizottság szereplőinek izgatott, néhol kusza cselekedeteit. Az 1956-os forradalom soproni eseményeit is a fiatalok indították el, mint Budapesten és Szegeden, így az Erdőmérnöki Főiskola és a Bánya- és Földmérőmérnöki Kar hallgatóinak helye is mellettük van az emlékezetben. (Érdekfeszítő kérdés, de sajnos nem tudjuk, hogy közülük hányan lehettek ott diákként a Nógrádi Sándor által „fasiszta

támadásnak” minősített 1948-as tüntetésén.) Minden esetre a kommunista ifjúsági szervezettel szemben alternatívát jelentő Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége (MEFESZ) megalakításával, az 1956. október 22-én tartott diákszabadságkongresszus és a következő napok követeléseivel egyértelművé vált, hogy a „soproni srácok” nem kérnek a diktatúrából.

Az október 23-tól Budapestről érkező hírekre rögtön reagáltak Sopronban is. Még aznap megmozdulást tartottak, melynek során kifejezték szolidaritásukat a Poznań felé: „Együtt a lengyelekkel” – üzentek a transzparens. A készülődő változások komolyságát jelezte, hogy szimbolikus események egész sora indult meg a nemzeti lobogók kifüggesztésétől kezdve a történelmi emlékművek megkoszorúzásáig. (Nem reprezentatív és csupán laikus megfigyelés, de általában a jelképes aktusokkal járó érzelmi katarzist követően már nehezen van visszaút.) Megjegyzendő, hogy ebből az időszakból izgalmas képanyag található a kötet függelékében, melyek közt szerepelnek röplap kivágatok, a Nemzeti Tanács és a MEFESZ felhívásai is. Így saját szemünkkel láthatjuk, hol járt, mit olvashattak, milyen papirosokat adhattak kézről-kézre akkoriban az utca embere.

A város irányításáért felelősséget érző két „forradalmi” szervezet között egyébként akadtak súrlódások, hatásköri nézeteltérések. A közrend fenntartásában egyre jelentősebb szerepet játszó MEFESZ és a pártbizottság, illetve a rendőrség közötti kapcsolat is napról napra változott a forradalom eseményeinek hatására. A karhatalom és a pártvezetés szerepe és tekintélye egyre inkább leértékelődött. Október 26-ára az indulatok kezdtek elszabadulni, a fiatalok sem tudták minden esetben biztosítani a rendet. Azonban nagy kérdés, hogy egyáltalán érdemes lett volna-e megakadályozni, hogy Várkerületen végre ledöntsék az 1945-ben felállított szovjet emlékművet? Hiszen jelképesen ez jelentette a totális diktatúra összeomlását!

Az eseménytörténetben több elgondolkodtató momentum is van. Az egyik közülük október 27-éhez köthető, amikor a „néphatalom” védelmezőinek, az ÁVH ekkor már bujkáló tagjainak keresésére indult „a nép”. A MEFESZ vezetése ekkor nagy higgadtságról tanúságot téve, rendkívül humánus döntést hozott. A vérengzés és az atrocitások elkerülése végett lefegyverezték az államvédelmi tiszteket, akiket október 28-án, az ÁVH feloszlását követően a rendőrség védőőrizetbe vett. Így nekik sem eshetett bántódásuk. Ez nem volt egyedi eset 1956-ban. Ezeket a döntéseket a forradalom tisztasága és emberisége mellett szokás emlegetni. Mégis felmerülhet, hogy nem volt-e hiba a felelősségre vonás vagy a népharag elől ily módon egérutat adni azoknak, akik a kommunista diktatúra brutális terrorszervezetének tagjai voltak? Különösen annak fényében, hogy a volt ÁVH-sok közül utóbb számosan kivették részüket az 1956-ot követő kíméletlen megtorlásokból. A régi vasseprű érzéketlen volt emberiségi kérdésekre. Nem így a forradalom. Bank Barbara idézi és foglalja össze soproni karok állásfoglalását „népünk szabadságharcának szent ügyében”. A dokumentumban a szovjet csapatok azonnali kivonását, az ÁVH megszüntetését, a vérontás megakadályozását és az emberi szabadságjogok biztosítását és a demokratikus rend kereteinek megteremtését követelték. Az elítéltek rehabilitálása mellett pedig a politikai és gazdasági perek felülvizsgálatát és a legfelső pártvezetés felelősségre vonását tartották leginkább elengedhetetlennek. Programjuk tehát egy teljes körű és fe-

lelősséggel levezényelt rendszerváltás vízióját tartalmazta. A párhuzamosan futó, mégis egybekapcsolódó történetek szálaí azonban október 28. majd pedig november 4. után újabb és újabb fordulatot vettek.

A munkástanácsok ellenállása

Számos korábban ismeretlen adatot vonultat fel a könyvnek azon része, amelyben a különböző forradalmi tanácsok és a legfontosabb munkástanácsok tényanyagát külön-külön foglalta össze a szerző. Az 1956. december 11-12-én lezajlott sztrájk és a nagyobb üzemek, mint a Fésűsfonalgyár, Ruhagyár, Pamutipar, SOTEX, Selyemipar és a többi vállalat munkástanácsainak története egyaránt rávilágít arra, hogy a forradalom nem ért véget november 4-ével. A 48 órás sztrájk az egész megyére kiterjedt és szinte az összes soproni vállalat, ipari üzem és gyár csatlakozott hozzá. Több mint egy hónappal a szovjet hadsereg ismételt és végezetes beavatkozása után még erős jelét adta Sopron és a „dolgozók” társadalma az ellenállási szándékának. Azonban nemsokára kiderült, ahogy Bank fogalmaz: „a munkástanácsoknak ez volt az utolsó nagy megmozdulása a városban, elvesztették érdekérvényesítő erejüket és szerepüket. A megtorlás és a hatalom felszámolta és/vagy felszámoltatta a számára inkább a forradalomhoz kapcsolódó szervezeteket.”

Nyilvánvaló volt tehát, hogy a munkástanácsok tevékenysége helyenként rövidebb, máshol az országban pedig igen hosszú ideig komoly kihívást jelentett a Kádár János által vezetett „munkás-paraszt” hatalom számára. Ezért sem hanyagolható el annak a 86 személynek a története, akiket 1957-ben a Belügyminisztérium Győr-Sopron megyei Rendőrfőkapitányság Politikai Nyomozó Osztálya tartott nyilván „ellenforradalmi tevékenység” miatt. A szerző figyelmeztet: „ez nem azt jelentette, hogy »csak« ezen emberek ellen indult eljárás, illetve azt sem jelentette, hogy mindegyikőjüket elítélték, vagy közbiztonsági őrizet alá helyezték volna. Mind a megye és a város területéről is nagyon sokan a határátlépést választották és nem tértek vissza az országba.” Sokan, akik hazájuk elhagyására kényszerültek, hosszú időre tiltó névjegyzékre kerültek, ami azzal járt, hogy később még csak látogatóba sem térhettek vissza Magyarországra. A tanulmányban rögzített eseményeket Bank Barbara elsősorban az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának (ÁBTL), a Hadtörténelmi Levéltárnak (HL) és a Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) országos és soproni részlegeinek az iratanyagaiból tudta rekonstruálni.

A történeti munka után a dokumentumválogatás és az adattár ugyanakkor nemcsak kiegészítő jellegű, hanem ha lehet, még mélyebb betekintést enged az eseményekbe, nevekkel, jegyzőkönyvekkel és a megtorlás során keletkezett peres iratokkal. A kötet a források közelhözásával hitelességet erősíti. Vaskos, gazdag, de nem feltétlenül könnyű olvasmány, melynek a külleme is méltó a témához, s a kötet értékeiből a néhány elhallgathatatlan szerkesztési hiba sem von le semmit. Sokkal fontosabb, hogy a könyv megmutatja, hogy Sopron a „Szabad Nép-valóság”, a pártsajtó állításaival szemben a hűség városa volt 1956-ban is, és hű maradt a magyar nemzet önrendelkezési vágyához. Láthatjuk, hogy hat évtizedes távlatból is kitartó történész munkára és alapkutatásokra van szükség az egyébként nyilvánvaló valóság „helyreállításához”, mélyebb megismeréséhez.

E számunk szerzői |

Dominkovits Péter levéltárigazgató, Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, 9400 Sopron, Fő tér 1. peterdominkovits@gmail.com

Gálos Miklós főosztályvezető, Iparművészeti Múzeum Ötvös Főosztály, 1091 Budapest, Üllői út 33-37. galos.miklos@imm.hu

Kádár Zsófia tudományos munkatárs, ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, 1088 Budapest Múzeum krt. 6-8. kadarzsofiaklara@gmail.com

Klincyecz Barbara PhD hallgató, ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, 1088 Budapest Múzeum krt. 6-8. barbaraklincyecz@gmail.com

Nagy Roland egyetemi adjunktus, ELTE Néderlandisztikai Tanszék, 1088 Budapest, Rákóczi út 5. dudukk@gmail.com

F. Romhányi Beatrix egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem BTK Történettudományi Intézet, 1088 Budapest, Reviczky u. 4. t.romhanyi@gmail.com

Szende Katalin egyetemi docens, Közép-Európai Egyetem Középkortudományi Tanszék, 1051 Budapest, Nádor u. 9. szendek@ceu.edu

Szokolay Domokos tudományos kutató, Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala; PhD-hallgató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem - BTK, karneval1912@gmail.com

Turbuly Éva történész, 9400 Sopron, Macskakői út 13. turbuly@gmail.com

Vajk Ádám levéltárigazgató, Győri Egyházmegyei Levéltár, 9021 Győr, Káptalandomb 5/a. bordalito@gmail.com

INHALTSVERZEICHNIS

Ödenburger Rundschau 2018/2

KLÖSTER UND ORDEN IN WESTUNGARN

BEATRIX F. ROMHÁNYI: Klosternetzwerk und Regionalentwicklung: Regionen- bildung entlang der Bernsteinstraße	119
ZSÓFIA KÁDÁR: Die erste Phase der Tätigkeit des Ödenburger Jesuitenkollegs (1636–1671)	147
ÁDÁM VAJK: Das Geheimleben der Archive. Jahrhunderte der Archive der Csornaer Prämonstratenserabtei	187

ÖDENBURGER PORTRÄTS

ROLAND NAGY – ÉVA TURBULY: In Memoriam Erzsébet Mollay	198
PÉTER DOMINKOVITS: Harald Prickler (1934–2018) zum Andenken	201

BÜCHERSCHAU

MIKLÓS GÁLOS: András Krisch – Mariann Szlavkovszky Tóth: Die Jahrhunderte der Ödenburger Evangelisch-Lutherischen Kirchengemeinde. Ein Ausstellungs- katalog. Sopron, 2017.	204
BARBARA KLINYECH: István Fazekas – Zsófia Kádár – Zsolt Kökényesi (Red.): Jesuiten in Győr (Raab) im 17–18. Jahrhundert. Győr, 2017.	207
KATALIN SZENDE: József Horváth: Alltagsleben der Bewohner von Győr (Raab) im 17. Jahrhundert. Győr, 2017.	210
DOMOKOS SZOKOLAY: Barbara Bank: Sopron 1956. Geschehnisse in Sopron während der Revolution und des Freiheitskampfes. Sopron, 2017.	216